

CELE TREI CRIȘURI

Revistă de cultură

Director: Antonio FAUR

Fotografie din 1918: familia transilvăneanului Stanciu

COLABORATORII ACESTUI NUMĂR:

**Petre DIN, Mircea DULCĂ, Antonio FAUR, Viorel FAUR, Mihai GEORGIȚĂ,
Blaga MIHOC, Camelia MUREȘAN, Mircea PAȘCA, Mircea PORA,
Radu ROMÎNAȘU, Augustin ȚĂRĂU**

CELE TREI CRIȘURI
Director-fondator: George BACALOGLU
Director (seria a II-a): Dr. Viorel FAUR

Revista apare cu sprijinul Consiliului Municipal Oradea

REDACTIA:

Viorel FAUR, secretar
general de redacție

Redactori – istorie:

Mihai D. DRECIN
Barbu ȘTEFĂNESCU
Ioan HORGA

Redactori – literatură:

Corneliu CRĂCIUN
Miron BLAGA

Redactori-actualitate:

Constantin MĂLINAȘ
Flaminia FAUR
Radu ROMÎNAȘU
Florin ARDELEAN

CELE TREI CRIȘURI
ISSN-1221-5716

Revistă de cultură
Redacția: Oradea, Aleea
Rogerius, nr. 1,
Bl. G6, Ap.78

Tipar: Metropolis SRL Oradea
Tel.: 0259 472 640,
0788 845 160

CUPRINSUL:

**ASPECTE ISTORICE ALE EXISTENȚEI
COMUNITĂȚII EVREILOR DIN
TRANSILVANIA ȘI BIHOR**

- **Antonio FAUR**, *Un demers istoriografic necesar*1
- **Mihai GEORGIȚĂ**, *Situația evreilor din România în primii ani interbelici reflectată în câteva documente*3
- **Bлага MIHOC**, *Din relațiile românilor cu evreii bihoreni în perioada interbelică*11
- **Augustin ȚĂRĂU**, *Bihorul de sud sub impactul dictatului de la Viena (septembrie 1940 – noiembrie 1941). Câteva referiri la proprietățile evreiești*.....16
- **Camelia MUREȘAN**, *Lagărul de concentrare din pădurea Bungurului de lângă orașul Dej (județul Someș)*.....22
- **Antonio FAUR**, *O mărturie a unei supraviețuitoare a lagărelor germane din timpul celui de-al doilea război mondial* 35
- **Viorel FAUR**, *O carte despre destinul istoric al evreilor din Transilvania*50

STUDII DE ISTORIE

- **Viorel FAUR**, *Solidari cu Iancu* 55
- **Petre DIN**, *Imaginea revoluției franceze din februarie 1848 la nivelul sensibilității studenților români de la Paris*.....71
- **Radu ROMÎNAȘU**, *Reprezentății teatrale susținute la Oradea de teatrele bucureștene și naționalul clujean, după încetarea activității "Teatrului de Vest"(1932-1940)*83
- **Mircea DULCĂ**, *„Regiunile” în sistemul administrativ-teritorial românesc (1950-1968)*93

ASPECTE ISTORICE ALE EXISTENȚEI COMUNITĂȚII EVREILOR DIN TRANSILVANIA ȘI BIHOR

UN DEMERS ISTORIOGRAFIC NECESAR

Înlăturarea dictaturii comuniste din România, în decembrie 1989, a avut – în plan istoriografic – efecte salutare, ea putându-și stabili alte priorități, eliberată fiind de constrângerile politicului și ideologicului. Drept urmare, au fost făcute eforturi considerabile de recuperare a „timpului pierdut”, altfel spus, de sincronizare cu evoluția actuală a istoriografiei universale. De asemenea, s-a trecut la reinterpretarea unor fapte și evenimente istorice pe care istoriografia de partid le falsificase sau supralicitase. Este, în acest context, de remarcat și preocuparea pentru rescrierea istoriei contemporane a țării, prin defrișarea arhivelor, în care se găsește un imens material documentar, parțial accesibil și la această dată.

Între experiențele istoriografice de certă utilitate se situează și acele lucrări care vizează istoria minorităților din România. Avem în vedere, desigur, și destinul evreilor din Bihor, despre care, în ultimul timp, s-a scris, mai ales în lucrări de memorialistică, combinate cu rezultatele unor cercetări personale.

În ceea ce privește Bihorul, se impune o remarcă: acestea sunt elaborate îndeosebi de cercetători evrei și mai puțin (incidental) de către cei români și maghiari, ceea ce ne determină să credem că această atitudine trebuie amendată. Este cazul ca și alți cercetători (care trăiesc actualmente pe teritoriul orașului Oradea și al Bihorului), să se aplece, cu interes și obiectivitate, asupra acestui capitol al istoriei locale și, prin investigații temeinice (îndeosebi în arhive), să realizeze o cunoaștere cât mai exactă a contribuției populației evreiești la viața istorică a acestui teritoriu din vestul țării.

Acordând atenția cuvenită acestui deziderat istoriografic, redacția revistei „Cele trei Crișuri” a convocat câțiva dintre istoricii orădeni, pentru a recupera unele aspecte ale istoriei minorității evreiești din Bihor în perioada interbelică și până la începutul anului 1945, ca un prim pas în direcția elaborării unei lucrări de referință având ca obiect o asemenea problematică. A fost proiectat chiar un grant, care beneficiază de o colaborare promițătoare, urmând să fie obținută finanțarea acestuia, care să faciliteze nu numai efectuarea investigațiilor științifice, ci și editarea unei cărți.

Până atunci însă, ca un *semnal* în legătură cu efectuarea unor demersuri istoriografice atât de necesare, publicăm un set de lucrări despre evrei, semnate de autori bihoreni care și-au propus să contribuie la reconsiderarea unor fragmente semnificative din istoria evreilor care au trăit și muncit în părțile Bihorului, lăsând urme evidente în istoria acestui județ, dar mai ales a municipiului Oradea.

Antonio FAUR

SITUAȚIA EVREILOR DIN ROMÂNIA ÎN PRIMII ANI INTERBELICI REFLECTATĂ ÎN CÂTEVA DOCUMENTE

Căderea Imperiului Austro-Ungar la sfârșitul Primului Război Mondial și făurirea României Mari creează o situație nouă pentru comunitățile evreiești. Cadrul juridic internațional este oferit de Tratatul minorităților, inclus în Tratatul de pace de la Saint Germain cu Austria, care garantează egalitatea deplină în drepturi a cetățenilor, indiferent de religie, rasă sau limbă¹. Cu toate că statul român recunoscuse drepturile cetățenești pentru minoritățile naționale, "Consiliul celor patru" (Franța, Marea Britanie, S.U.A. și Italia) a impus, mai ales la insistența unor cercuri evreiești internaționale, statelor succesorale Monarhiei habsburgice să semneze un tratat special privind minoritățile. Această decizie a nemulțumit delegația română, condusă de Ion I. C. Brătianu, care a arătat că România acordă drepturi egale pentru toți locuitorii, indiferent de naționalitate, iar un astfel de tratat ar putea alimenta tendințele unor cetățeni de a ieși de sub autoritatea statului român și a se adresa unor foruri internaționale, atrăgând imixtiunea în probleme interne. În cele din urmă, tratatul a fost semnat în această formă de noul guvern condus de Alexandru Vaida-Voievod, în 9 decembrie 1919.

Tratatul se bucura de statul de forță juridică superioară față de orice lege internă. Potrivit acestuia se recunoșteau drept cetățeni români, fără alte formalități, evreii locuitori pe teritoriul ei, care nu sunt de altă cetățenie, iar deosebirea de religie nu poate afecta drepturile civile, politice, economice. De asemenea, limba maternă putea fi utilizată liber în relațiile publice, comerciale, în presă, în reuniuni publice, în domeniul religios și în fața tribunalelor. Nu se accepta, în schimb, prevederile prezente în varianta inițială cu privire la respectarea Sabatului și acordarea de subvenții eștatiste școlilor evreiești².

O parte din evreii din România au salutat cu satisfacție actul mării Unirii. Astfel, evreii ardeleni, domiciliați în București, sub prezidiul avocatului Artur Goldberger, în ședința organizată în 15 martie 1919, "aderă din inimă" la programul actului de unire din Alba Iulia, "având în vedere că dispozițiile privitoare la libertatea națională, la întrebuințarea limbii materne în învățământ, administrație și justiție, la reprezentarea proporțională cu populația în parlament și în guvern, la asigurarea de drepturi egale și autonomie culturală, religioasă și politică, precum și la necondiționata libertate a presei, a întrunirilor și asociațiilor, corespund în totul principiilor liberale și democratice ale vremurilor actuale"³.

PT¹ Ladislau Gyémánt, *Evreii din Transilvania*, Institutul cultural român. Centrul de studii transilvane, Cluj-Napoca, 2004, p. 104

² Carol Iancu, *L'émancipation des Juifs de Roumanie (1913-1919)*, Montpellier, 1992, p. 246-278

³ *Minoritățile naționale din România, 1918-1925. Documente*. Arhivele Statului din România, București, 1995, p. 129 (în continuare: *Documente 1918-1925*)

Dispozițiile cu privire la minorități din programul unirii semnat la Alba Iulia au fost concepute așadar înainte ca forurile internaționale să impună prevederi în acest sens.

Tot înainte de semnarea tratatului, Guvernul României a emis la 28 mai 1919 un decret-lege pentru acordarea drepturilor cetățenești evreilor născuți în țară. În conformitate cu acesta, toți locuitorii evrei din Vechiul Regat, majori, născuți în țară, sau întâmplător în străinătate din părinți cu domiciliul în țară, care n-au fost supuși unui stat străin, erau cetățeni români și se bucurau de toate drepturile cetățenești, dacă făceau o declarație în acest sens. Erau exceptați de la declarație cei care au fost mobilizați în vreuna din campaniile militare, începând cu cele din 1913. De același regim se bucurau și vădulele și copiii legitimi minori ai decedaților în aceste campanii. Era suficientă o simplă declarație că doresc să dobândească drepturile de cetățenie. De asemenea, vor beneficia de drept de cetățenie română și vădulele, soțiile și copiii legitimi ai celor naturalizați individual înainte de publicarea acestui decret-lege și care copii sunt sau erau minori în momentul naturalizării⁴.

Prin alipirea provinciilor românești la Vechiul Regat și formarea României Mari, au intrat în cuprinsul noului stat un număr însemnat de locuitori evrei. Din Transilvania, Banat și celelalte ținuturi, potrivit recensământului efectuat în 1919, au intrat 170943 evrei, iar din Bucovina 102919⁵. Evreii erau cea de-a treia minoritate din punct de vedere al numărului de locuitori.

Între ei nu exista însă o coeziune culturală și ideologică. Cei din Vechiul Regat își însușiseră cultura română, cei din Transilvania se formaseră în spiritul culturii și ideologiei maghiare, cei din Basarabia erau adepții culturii ruse, iar cei din Bucovina al celei austriece. În timp ce evreii din Vechiul Regat erau promotorii valorilor culturale românești, cei din Transilvania erau purtătorii de cuvânt ai maghiarismului. Spre exemplu, unul din cele mai răspândite ziare de limbă maghiară era *Uj Kelet*, care apărea la Cluj sub conducerea evreului Ernest Marton. Chiar și în privința religiei, obiceiurilor, tradițiilor existau sensibile diferențe⁶.

Cu toate acestea s-a încercat ca tendințele centrifuge să devină centripete. Inițiativa înfăptuirii acestui deziderat a aparținut "Uniunii Evreilor Pământeni", înființată în Vechiul Regat în 1909, care în 1923 și-a luat numele de Uniunea Evreilor Români, încorporând și organizațiile locale din Basarabia, Bucovina și Transilvania. În funcția de președinte al Uniunii a fost ales dr. Wilhelm Filderman⁷.

⁴ C. Hamangiu, *Codul general al României. Legi uzuale 1919-1922*, vol IX-X, f. 71-72

⁵ *Buletinul statistic al României*, seria IV, vol. XV, 1920, nr. 3, f. 156-157, 174-175

⁶ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, Editura Paideia, București, 1999, p. 40

⁷ *Ibidem*, p. 41

Lupta pentru obținerea unor drepturi și avantaje în noul stat a continuat pe toate căile. Obținerea cetățeniei, care conducea în mod direct la intrarea în toate drepturile ce decurgeau din această calitate, rămâne încă un deziderat Concludente sunt în acest sens expresiile folosite într-un manifest electoral întocmit de Blocul evreiesc, în 29 mai 1920, cu ocazia alegerilor pentru Parlament. Manifestul atrage atenția că datoria eligibilă a cetățenilor evrei trebuia făcută cu pricepere în favoarea “celor ce vă cunosc nevoile și v-au dovedit în atâtea rânduri că știu să lupte pentru înfăptuirea revendicărilor voastre”. Iar în alt loc accentuează:” amintiți-vă: că mii și mii de frați de-ai voștri sunt ținuți încă la porțile cetățeniei române; că emanciparea voastră legală e departe de a reprezenta o emancipare de fapt; că, în Adunarea constituantă a țării, acolo unde se va pune la cale soarta voastră, trebuie să stea de pază și oamenii voștri”⁸.

Pe de altă parte, integrarea în structurile noi de stat era obstrucționată de tendințele centrifugale ale simpatizanților horthyști sau a celor din Mișcarea sionistă, care avea o tot mai mare amploare. Mișcarea era creată cu rostul de a pregăti evreimea pentru a emigra în Palestina. Ziarul *Românul* de la Arad, surprinde foarte bine aceste realități, în numărul din 7 august 1920, într-un articol cu titlul: *Mișcarea sionistă din Ardeal*. Se menționează că din 11 iulie a început încasarea dărilor de la aderenții Mișcării sioniste în vederea organizării sionismului. La Cluj această acțiune este aproape finalizată. Exista însă o grupare, condusă de prim rabinul din Oradea-Mare, care dorea să-și mențină, ca limbă maternă, limba maghiară, “declarându-se și pe mai departe maghiari de confesiunea ebraică-în România”. Ea refuza deocamdată să intre în “Alianța națională evreiască”, de teama represiunii armatelor horthyste, care promitea că îi vor alunga pe români din Oradea. “Marea majoritate a evreimii din Ardeal- se arată mai departe în articol- s-a declarat pentru sionism , care anu are alt scop decât ca evreii din orice țară să devină evrei prin limbă și cultură, înainte de a trece granițele Palestinei, noua lor Patrie”⁹. Obiectivele separatiste nu puteau fi urmărite însă cu consecvență datorită conflictelor intestinale din cadrul comunităților.

Un tablou complex al acestei situații oferă un raport al Direcției Siguranței Generale a Statului din 1920. Din capul locului se arată, în chip de cadru general, că toți locuitorii evrei din Transilvania, “oportuniști din fire au urmat în noul stat față de noua conducere o politică de rezistență pasivă păstrând o neutralitate expectativă, având convingerea fermă în restaurarea Ungariei în vechile ei frontiere”. După pogromurile îngrozitoare dezlănțuite la Budapesta împotriva evreilor, atunci când a căzut regimul bolșevic instaurat în Ungaria, ei au început să-și revizuiască atitudinea față de România, chiar dacă numai la suprafață. Astfel, în Transilvania s-a creat un curent nou în urma căruia 90% din evrei au adoptat hotărârile de la Alba Iulia. Totodată, se urmărea înființarea Uniunii Naționale

⁸ *Documente (1918-1925)*, p. 199-200

⁹ “*Românul*”, Arad, nr. 167, anul IX, 7 august 1920

Evreiești din Ardeal, care, se menționează în raport, “își are primele începuturi la sioniști cu tendințe naționale pronunțate: limbă națională, autonomie națională, școli cu limbă de propagandă ebraică și cari... cer ca pentru jidovii apăsați, asupriți din țările balcanice și Rusia să se facă o țară liberă, unde acești nefericiți să aibă libertate și odihnă”. Gruparea naționalistă a început în Budapesta la inițiativa unor tineri evrei, organizați în societatea “Macabei”. Partea cea mai mare din coreligionari îi luau în răs, dar cu timpul a avut succes și după război asistăm la o revigorare fără precedent. O bună parte a comunităților aderă. Sibiul și Blajul prezintă încă mari rezerve. Concluzia la care ajunge raportul în privința acestui aspect este următoarea:”Toată această mișcare implică în sine cel mai cras separatism și emancipare față de puterea statului în care trăiește”¹⁰.

Acești tineri evrei înflăcărați erau contracarați în acțiunile lor de evreimea maghiară condusă politic și religios de bătrânii rabini, ale căror situații și privilegiile erau periclitate de caracterul laic al mișcării. Gruparea “ortodocșilor” (casidei), având în frunte pe rabini, spre deosebire de sioniști, erau de principiu ca evreii să nu emigreze, să rămână acolo unde sunt, căutând a se dezvolta în statul respectiv. Ortodocșii sunt destul de numeroși, după cum reiese din participarea la marea lor adunare, care a avut loc la Dej în aceea perioadă. Raportul estimează că 45% din evreii din Transilvania ar fi ortodocși.

O altă grupare a evreilor, a treia ca reprezentare, era cea a “Neologilor”, adică asimilații; cei care prin origine, prin naștere, se considerau maghiari. Proporția acestora față de celelalte era de 20%.

Din gruparea sionistă se formează în noiembrie 1918 “Societatea Națională a Evreilor”. Cu tendințe separatiste și naționaliste, ea era sprijinită din exterior de societăți similare din Apus (formând un fel internațională). De fapt, se arată în raport, sprijinul era reciproc, “ajungându-și în modul acesta scopul lor de a domina oriunde sunt și prin orice mijloace”.

Adversari înverșunați ai Societății erau neologii, care-i contestau dreptul de a reprezenta populația evreiască și de a vorbi în numele lor.

Însă conflictele între grupări nu lezau interesele comune. La o astfel de încheiere ajunge raportul: “Cu toată lupta ce o duc neologii în contra Uniunii Naționale, în fond tot aceleași scopuri urmăresc toți evreii, atât că în forma și în armele de luptă se deosebesc diferitele grupări una de alta; neologii sunt dușmani fățiși-fiind maghiarizați-pe când Uniunea Națională prin drepturile pe care speră să le câștige ar căuta să întroneze pe lângă drepturile egale un fel de stat în stat în România cu ajutorul evreilor din Vechiul Regat”.

Studentii evrei neologi, care au intrat în număr mare la Universitatea din Cluj, formau o coaliție puternică cu cei unguri, întărind astfel elementul iredentist maghiar. Împotriva acestui fapt s-au ridicat studenți români. “Deci - se subliniază în raport sub formă de predicție - e de prevăzut lupta, care se va începe între studentimea română și evreo-maghiară, care probabil va avea răsunet la București,

¹⁰ *Documente (1918-1924)*, p. 232-233

Cernăuți, Iași și poate și în alte universități europene”¹¹. Această atitudine oscilantă a conaționalilor din Transilvania îi neliniștea pe evreii din Vechiul Regat, deoarece un asemenea comportament putea să aibă repercusiuni și asupra situației lor.

Cu toate că minoritatea evreiască și-a arătat nemulțumirea față de noul regim românesc, în fapt România a fost una din puținele țări spre care s-au îndreptat evreii persecutați în Polonia, Rusia, Ungaria, Iugoslavia. Mulți dintre ei au intrat și s-au stabilit în țară fără forme legale, ceea ce va genera un curent politic ce viza revizuirea cetățeniei evreiești. Această realitate este ilustrată de sesizarea făcută în martie 1921 de Legația Română din Belgrad în privința ușurinței cu care autoritățile din Transilvania și Bucovina eliberează certificate de indigenat pentru evreii izgoniți din Iugoslavia și Ungaria, suspectați de colaborare cu bolșevismul. “Aceștia pretind că sunt supuși români, întrucât sunt născuți în noile teritorii românești și aduc ca dovadă un fel de atestare de indigenat care se eliberează cu o prea mare ușurință de autoritățile administrative”. În consecință se solicită să se ia măsuri drastice pentru a nu preface România “într-o țară internațională”¹². Chestiunea aceasta a fost reglementată juridic doar trei ani mai târziu, provocând un nou val de nemulțumire în rândul evreilor.

Dacă autoritățile încercau să caute o situație de echilibru în privința chestiunii evreiești, mișcările antisemite, care se conturau acum, recurgeau la soluții extreme. În mai 1922, liderul studenților naționaliști, Corneliu Zelea Codreanu, înființează Asociația Studenților Creștini din România cu un program naționalist. La începutul lunii decembrie 1922 se desfășoară o amplă acțiune a studenților creștini, când au interzis studenților evrei de la Medicină să mai efectueze disecții pe cadavre de creștini. La 10 decembrie delegații studenților din toate Universitățile s-au întrunit într-un Congres, unde au adoptat o moțiune privind “*numerus clausus*” pentru evrei, adică limitarea accesului acestora la învățământul superior¹³. Acțiunile antisemite au continuat. În 30 ianuarie 1923 studenții din această Asociație au obstrucționat participarea studenților evrei la cursuri. “Au fost în urmă huiduiți, înghionțiți, goniți din Universitate și puțini dintre dâșii s-au ales fără răni și fără vânătăi”, iar studenții români au scandat pe străzile Bucureștiului “jos jidanii, jos porcii”-arată a doua zi dr. A. Stern în fața Adunării Deputaților, într-o alocuțiune privind mișcările antisemite. El se arată uimit cum renaște această mișcare, “pe care o credeam înmormântată pentru totdeauna în țară”. Le atrage atenția guvernanților și deputaților că nu e vorba de un simplu incident, ci de “rezultatul unei campanii”, căreia dacă nu i se pune capăt la timp, va avea efecte dezastruoase, și că autoritățile nu respectă angajamentul Marii Uniri privind nevoia de concordie între cetățeni, indiferent de

¹¹ *Ibidem*, p. 233-234

¹² *Ibidem*, p. 263-264

¹³ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 153

naționalitate¹⁴. Pe urmă, trece în revistă și alte acțiuni antisemite pentru a dovedi că e vorba de un adevărat curent. Între altele, amintește de “faimosul Zelea Codreanu” și relatează dintr-o gazetă studențească de la Universitatea din Cluj, *Dacia Nouă*: “Dacă rușinea nu-i cuprinde-adică pe colegii evrei-și vor continua a ne insulta aici în țara noastră, îi vom strivi în sânge: le vom sfărâma capetele ca la șerprii veninoși și le vom spulbera creierii în vânt!. A sunat ceasul când toți cei ce se opun dezvoltării noastre naționale vor fi stârpiți ca lăcustele. Dacă nimeni nu ne face dreptate, ne vom face noi!. Avem nevoie de cadavre la institutul de Anatomie!...”¹⁵. De asemenea, amintește de cazul profesorului A. C. Cuza, de programul său naționalist, urmat cu atâta zel de studenți. Le sugerează studenților că, dacă simpatizează cu naționalismul, să-l urmeze pe cel a Partidului Național-Democrat, condus de Nicolae Iorga, care nu are în platforma sa componente antisemite¹⁶. I se pare abominabil comportamentul antisemit al unui aderent al mișcării lui A. C. Cuza. Miltiades Cutava, în ziarul *Strălucitorul*, pe care îl scoatea la Constanța, propunea pentru organizarea nouă a României Mari: “Să se dea foc sinagogilor și școlilor-și ceea ce nu vrea să arză, să se acopere cu pământ-așa ca să nu se mai vadă din ele nici piatră, nici moloz. Și casele să fie ruinate și pustiite la fel, căci și acestea servesc spre aceleași scopuri ca și școlile. Să se ia de la ei toate cărțile de rugăciune și Talmudul, în care se învață așa de multe nelegiuiri, minciuni, blesteme și batjocuri. Sub pedeapsă de moarte să li se interzică de a mai învăța, fie în public, fie în ascuns”¹⁷.

Deși erau acum de notorietate mișcările antisemite, statul român nu a reușit să le controleze. În ziua de 4 martie 1923, când în parlament s-a votat articolul 7 din constituție-care prevedea că “deosebirea de credințe religioase și confesiuni, de origine etnică sau de limbă nu constituie în România o piedică spre a dobândi drepturile civile și politice și a le exercita”-A.C. Cuza punea bazele Ligii Apărării Național-Creștine, care avea în program: “apărarea monarhiei constituționale”, combaterea “curentelor cu caracter de clasă”, “educația națională și creștină”, “creșterea rolului bisericii în viața statului român”. Un accent special era pus pe pe lupta împotriva evreilor, care trebuiau îndepărtați din societatea românească. Astfel, se preconiza revizuirea tuturor cetățeniilor acordate evreilor după 1918, iar prin introducerea principiului “*numerus clausus*” în instituții și întreprinderi se urmărea menținerea evreilor numai în conformitate cu procentul pe care aceștia îl aveau în totalul populației României, adică 4%. LANC a câștigat simpatizanți în unele județe din Moldova și Basarabia, unde numărul evreilor era mai mare. Unii cetățeni considerau că situația dificilă în care se aflau se datora evreilor, care au acaparat principalele pârghii economice, dețin monopolul presei și manevrează din umbră politica țării. Mulții tineri credeau că nu-și găseau de

¹⁴ *Documente (1918-1924)*, p. 519-520

¹⁵ *Ibidem*, p. 521-522

¹⁶ *Ibidem*, p. 523-524

¹⁷ *Ibidem*, p. 525-526

lucru, întrucât posturile erau ocupate de evrei. Faptul că la Conferința de Pace i s-a impus României obligația de a asigura drepturi depline pentru evrei, deși aceștia primiseră cetățenia română, a amplificat curentul ostil acestei minorități, iar Societatea națiunilor, creată la Conferința Păcii, să treacă drept o organizație iudeo-masonică¹⁸.

Situația locuitorilor evrei trebuia reglementată prin noua constituție democratică. Nici cu această ocazie reprezentanții evreilor n-au lăsat să fie trunchiate sau nerespectate doleanțele lor. În ședința constituantei din 15 martie 1923, Iosif Sanielevici, în numele parlamentarilor evrei, aduce câteva amendamente proiectului constituțional privind minoritatea evreilor. Prin articolul 133, singurul care face referire doar la statutul evreilor din Vechiul Regat, considerându-se că evreii din provinciile alipite obțin automat drepturile de cetățeni la fel ca ceilalți. Dar legea nu lămurește nici problema încetățenirii evreilor din Vechiul Regat, întrucât termenul de depunere a declarațiilor era foarte scurt și deja expirat, “așa încât o mare parte din cei îndreptățiți care, prin forță majoră sau alte împrejurări, nu au putut face declarația în termen, se văd lipsiți de cetățenie și rămân în stare de oameni fără patrie”¹⁹.

Guvernul României -se arată într-o notă informativă a Legației române de la Berna- prin apărare evreilor fața de mișcările studentești antisemite, a reușit să schimbe optica antipatică la o parte din evreii bogați și influenți din Occident și America, care, mai ales, prin informațiile furnizate de evreii unguri și cei originari din Transilvania, știau că situația evreilor din Regatul României era mult inferioară față de ceilalți cetățeni²⁰.

În anul următor însă, Legea Mârzescu privind obținerea și pierderea cetățeniei române, instituie în articolele 56 și 64 clauza restrictivă pentru evreii din Transilvania în recunoașterea cetățeniei doar cu condiția dovedirii indigenatului (a locuirii la 1 decembrie 1918 în provincia respectivă și a înscrieri în registrele primăriei din localitatea de origine) în fața unor comisii speciale. Dificultatea îndeplinirii unei astfel de condiționări a avut ca efect privarea de cetățenie a circa 3000 de familii evreiești din Transilvania și pierderea tuturor drepturilor care decurgeau din aceasta. În perioada următoare au existat diferite încercări de modificare a amintitelor prevederi din partea parlamentarilor evrei, dar fără prea mare succes²¹.

În decursul acestui an Ministerul de Interne a consemnat o serie de conflicte între studenții naționaliști și cetățenii evrei. Bunăoară, cu prilejul întrunirii publice a evreilor în orașul Rădăuți în luna iulie, unde se protestează împotriva guvernului care nu facilitează învățământ în limba proprie pentru evreii din Muntenia, participanții de origine evreiască au bătut pe doi studenți români și

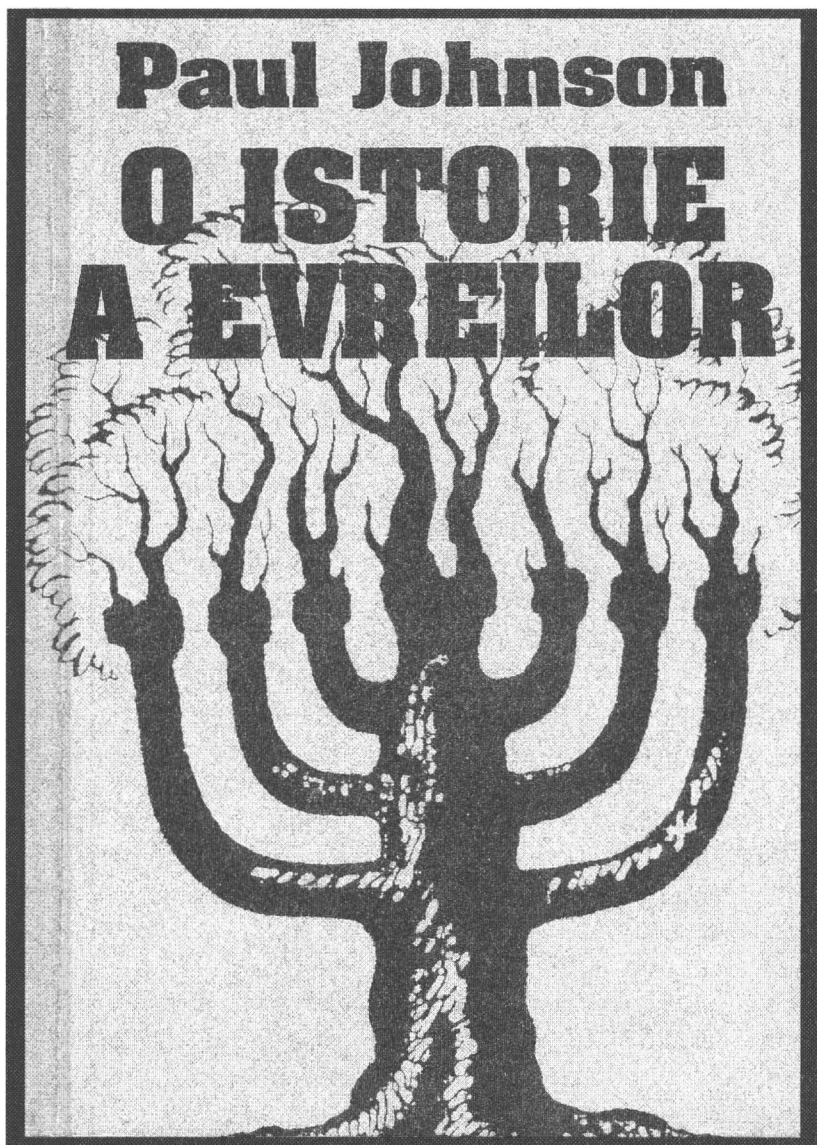
¹⁸ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 153

¹⁹ *Documente (1918-1924)*, p. 569-570

²⁰ *Ibidem*, p. 571-572

²¹ Ladislau Gyémánt, *op. cit.*, p. 105

pe alți câțiva locuitori români care se aflau acolo, agresându-i chiar și pe agenții poliției²². Antisemitismul nu era la acea dată o floare rară care a crescut pe pământul României Mari, ci avea așa cum se știe modele în celelalte țării. În acest an, de la tribune, A. C. Cuza milita pentru introducerea cât mai grabnică a principiului “*numerus clausus*”, după modelul practicat în Ungaria²³.

²² *Documente (1918-1924)*, p. 695-696

²³ *Ibidem*, p. 721-723

DIN RELAȚIILE ROMÂNILOR CU EVREII BIHORENI ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Buna înțelegere între români și evrei în comunitățile sociale transilvănene este rezultatul conviețuirii îndelungate, presupunând relații apropiate și reciproc avantajoase, chiar dacă de o parte sau alta beneficiile erau, uneori, inegale. Evreul „intrusul” satelor, avea prăvălie și „oferea” țaranului, câteodată și pe datorie, o gamă largă de mărfuri. El era receptat în Bihor de către consăteni, aproape întotdeauna, ca un apropiat al lor, util și la bine și la rău, și la bucurie și la deznădejde. Cunoscutul profesor și învățat bihorean Constantin Pavel (1876-1934), consemnează o discuție avută cu un țăran bihorean în gara din Szolnok (Ungaria), relevantă pentru atașamentul acestuia față de meleagurile natale, și, indirect, pentru legăturile comunităților sătești cu evrei „pripășiți” pe acolo, *nostrificați*, adică socotiți ca parte componentă a satelor în care trăiau, chiar dacă se deosebeau prin multe de membri acestora¹. Aprovizionându-se din prăvăliile evreiești, țăranii își puteau acoperi nevoile de toate zilele, chiar dacă returnarea banilor datorăți se făcea anevoie, expunându-i la multe neplăceri, cea mai grea fiind vânzarea bunurilor lor, mobile sau imobile.

În ciuda acestui fapt, relațiile românilor cu evreii erau de cele mai multe ori amiabile. Și aceasta cu atât mai mult la orașe, unde educația presupunea anumite conveniențe, ținând de politețe și de un civism vrând-nevrând integrator. Astfel de virtuți „obligau” a se răspunde la invitațiile reciproce de a participa la anumite festivități cu caracter oarecum „neutru”, cum erau cele legate de inaugurarea unui nou lăcaș de cult, sau de instalarea în post a unui pastor, recte rabin, proaspăt sosit în localitate. În acest context, de exemplu, la instalarea prim rabinului Anton Pollak în Beiuș (Bihor), întâmplată la 1 noiembrie 1931, orele 16, comunitatea ortodoxă izraelită, în frunte cu președintele ei Bela Schwartz, și cu „notarul” Lazar Levi, îl invită să participe și pe protopopul greco-catolic român din localitate, dr. Valeriu Hetco². În acest scop, încă din 25 octombrie același an, acestuia din urmă i s-a trimis o invitație, căreia, spre regretul său, dr. Valeriu Hetco nu-i poate răspunde așa cum ar fi vrut, deoarece la ora amintitei festivități el trebuia să țină slujba de vecernie. Pentru a nu fi nepoliticos, Hetco trimite în locul său o delegație compusă din

¹ Constantin Pavel, *Contribuții la etnografia Bihorului. Locuri și oameni din huta Bihorului. Conferință ținută în ziua de 25 mai 1925 în Oradea Mare, la Congresul general al profesorilor de geografie din România*, Tiparul Tipografiei „Doina”, Beiuș, 1926, p.13; Blaga Mihoc, *Reforma agrară din 1921. O istorie a agriculturii în județul Bihor (1918-1940)*, Editura Convex, Oradea, 1944, p.107.

² Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale, *Fond Protopopiatul greco-catolic Beiuș*, Dos.112, f.394.

câțiva membri ai curatoratorului parohial, împreună cu o scrisoare de felicitare adresată lui Bela Schwartz, care are următorul cuprins:

„Domnule Președinte, la adresa Dvs. onorifică. de dat 25 octombrie 1931, în care m-ați invitat a participa la instalarea festivă a Prim rabinului Dv, Onoratul Domn Anton Pollak, care va avea loc azi, în 1 nov. Corent, oarele 4 p.m., vin a Vă răspunde că, fiind ocupat în același timp la serviciul divin al nostru, cu regret nu pot participa în persoană, ci numai prin delegații curatoratorului nostru bisericesc. Doresc, însă, din inimă și pe această cale noului conducător sufletesc al D-voastră viață îndelungată și fericită, spor și dar de la Bunul Dumnezeu, ca să vă conducă norocos la limanul fericirii cerești.

Am toată nădejdea că, muncind alăturea, în bună armonie și dragoste pentru mărirea lui D-zeu și binele sufletesc al enoriașilor noștri, vom putea cuvânta și mai mult pacea și bună înțelegerea care a fost și în trecut și va fi și în viitor între noi toți deopotrivă. Vă rog, dle președinte, a-mi tâlmăci aceste sentimente și On. D. Prim rabin al D-voastră, pe care îl felicit și îi urez bine ați venit. Întru mulți ani Învățătorule!

Beiuș, 1 nov 1931, cu deosebită stimă”³.

Se pare că rabinul nou instalat a fost mulțumit de *onoarea* pe care i-a făcut-o dr. Valeriu Hetco prin reprezentanții săi, deoarece la 15 noiembrie același an îi trimite o adresă de *recunoștință*, în care scria: „cu simțăminte de respect vin să vă mulțumesc (pentru n.n.) felicitările cele calde în care mi-ați făcut parte cu ocazul (sic!) instalării mele în postul de prim rabin din loc., urându-vă, asemenea să vă ajute D-nul Cerului, ca să ajungă cu D-voastră Sfântă Misiune la culmea celor mai bune rezultate și, împreună cu toți on(orații) locuitori ai orașului acesta, să ajungem timpuri fericite pentru întreaga omenire în apropiat curând și în zilele noastre (amin)”⁴.

Din aceste frumoase cuvinte răzbate, nu doar spiritul civic comunitar al autorului, dar și viziunea sa modernă internaționalist-integratoare. El era, de altfel, așa cum și-l amintesc vechii beiușeni, un ins extrem de simpatic, cu familie grea, vorbăreț și prietenos. Avea doi fii, Moise (Moshe) și Leizu, care ca orice tineri zvăpăiați îi produceau câteodată scurte, dar mari supărări, însoțite, atunci, de constatarea amară și desigur exagerată, că „impenitenții” săi fii, „sunt mai răi ca legionarii”, socotiți, de către rabin, o culme a maleficului. Acest gen de atitudine părintească era oarecum identic cu cel al altor părinți de etnie română din Beiușul acelor ani, care enervați la culme de zburdalniciei lor fii, îi blestemau, să-i „răsâpească Tisza Pista” dușmanul de odinioară al naționalității românești.

Evenimentele s-au precipitat, în anii următori, și în România, la fel ca în alte țări ale Europei, spre un deznodământ nefericit, prin instaurarea, după cum se știe, în septembrie 1940, a unui regim politic extremist. Așa se face că, încă la

³ *Ibidem*

⁴ *Ibidem*, f.402

Începutul guvernării antonesciene, au apărut legi și „dispoziții” antisemite, privite ca ceva neobișnuit sau nefiresc de către românii din orașul Beiuș, aflați cu evreii de aici în relații cordiale, căci din prăvăliile acestora își cumpărau, bunăoară, până și obiectele de cult. Autoritățile antonesciene au socotit că acest fel de comerț între forurile bisericești și evrei este o blasfemie. De aceea, ministrul învățământului și cultelor a emis, la 28 septembrie 1940, o decizie prin care „interzice în mod absolut părților constitutive și organelor de conducere ale cultelor creștine din țară să achiziționeze, sub orice formă, direct sau indirect, de la magazinele evreiești, oricare ar fi denumirea comercială sub care acestea ar exista, obiecte de cult, veșminte bisericești sau alte articole în legătură cu nevoile cultului respectiv”⁵. De altfel măsura aceasta venea în continuarea alteia, mai „veche”, datând din 17 septembrie același an, când, printr-un aviz al „Contenciosului” (adică al serviciului administrativ) Ministerului Cultelor și instrucțiunii, cu nr.3383, menționa că „este strict interzis a se procura de la comercianții evrei, pe lângă obiectele mai sus menționate, orice obiect în legătură cu înmormântările și cu orice serviciu religios în asemenea ocaziuni”⁶. De voie de nevoie episcopul greco-catolic de Oradea Valeriu Traian Frențiu, refugiat, după cedarea nord-vestului României, Ungariei horthyste, la Beiuș, a trebuit să solicite preoților din subordinea sa respectarea acestor dispoziții, închizând, totuși, ochii la deseale încălcări ale lor⁷.

De altfel aceste măsuri vor fi urmate de altele mai dure, cum ar fi exproprierea bunurilor evreiești, decretată la 5 octombrie 1940, prevăzând deposedarea celor în discuție de proprietățile funciare, având dreptul să-și păstreze în continuare doar casele și grădinile din jurul acestora, de cel mult 2000 m², pe care, pe baza unei legi ulterioare, din 10 octombrie 1941, le puteau vinde⁸. Terenurile astfel expropriate erau administrate de camerele agricole județene, care le puteau arenda diferiților solicitanți. Și trebuie să menționăm că solicitări de acestea existau cu duimul din partea românilor; ba unii dintre ei cereau să fie împrumătați sau „colonizați” pe astfel de terenuri⁹. De altfel, în acest sens, în toamna lui 1941, către *Centrul Național al Românilor și Colonizării* au fost înaintate mai multe cereri cărora, însă, li s-a răspuns în mod stereotip, după următoarea formulă: „ca urmare la cererea Dv, înregistrată la nr...., avem onoare a vă face cunoscut că, în conformitate cu dispozițiile în vigoare, nu se fac împrumutări sau colonizări și nici nu se vând bunurile preluate de stat prin exproprierea evreilor sau repatrierea lor”¹⁰. Ierarhii bisericilor românești le recomandau, în schimb, enoriașilor lor să cumpere de la

⁵ *Ibidem*, Dos, 129, f.264.

⁶ *Ibidem*

⁷ *Ibidem*, f. 265

⁸ *Ibidem*, Dos.130, f.270

⁹ Prin colonizare se înțelegea așezarea solicitantului în localitatea de care aparținea terenul, unde acesta primea un loc de casă, pe care își edifica o gospodărie.

¹⁰ Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale, *loc.cit.*, f.270-271

evrei bunurile imobile pe care aceștia le puneau în vânzare, constrânși de presiunile guvernărilor români din acele timpuri. Aceștia din urmă n-au permis ca evreii români să fie duși de către nemți în lagărele de exterminare, procedând, totuși, la *internarea* lor în anumite localități, într-un regim de semidetenție. Cei din județul Bihor au fost *evacuați* la Ginta, o localitate nu prea îndepărtată de orașul Beiuș, unde trebuiau să presteze munci în folosul „comunității”. Atunci când erau anunțați că vor fi „evacuați”, evreii încercau să facă tot posibilul de a rămâne mai departe în localitățile în care locuiseră până atunci în bună înțelegere cu compatrioții lor. Cei care se botezaseră, devenind creștini, invocau în sprijinul lor ajutorul bisericii, adică al preoților din localitățile unde domiciliau. Așa s-a întâmplat cu o oarecare Elena Radoveanu, născută Altman, din același oraș Beiuș, care la 11 octombrie 1942 se adresa prefectului, solicitând, în numele ei și al tatălui său, să nu fie *evacuată* la Ginta împreună cu alți evrei, întrucât prin căsătorie ea se „botezase”, devenind creștină.

„Subsemnata Elena Radoveanu”, se arăta în cerere, „născută Altman, evacuată din comuna Budureasa Bihor, împreună cu tatăl meu Leopold Altman, domiciliată în Beiuș, cu onoare vin a vă ruga să binevoiți a dispune ca să fiu scoasă de pe tabloul evreilor cu destinația de a fi trimiși la Ginta, din următoarele motive:

a) Sunt creștină, botezată în anul 1930, când m-am și căsătorit cu Neculae Radoveanu, fost funcționar la Parchetul Oradea, răposat în același an. De atunci locuiesc în Budureasa cu tatăl meu, văduv în vârstă de 64 ani.

b) Pentru mine conviețuirea la Ginta între evrei ar fi o mare durere și primejdie sufletească, voind eu să rămân creștină și pe mai departe. Cum tatăl meu are ocupațiune stabilă la fabrica de țiglă din Beiuș, împreună putem trăi fără a fi spre greutate societății. Din acest motiv rog ca și tatăl meu să fie scutit de evacuare din Beiuș.

c) Putem dovedi cu toți românii din Budureasa și Beiuș că familia noastră a avut întotdeauna cele mai bune sentimente față de pământul românesc, muncind cu brațele noastre ca agricultori la țară. Apelând la nobila înțelegătoare inimă a Domnului Prefect, am toată nădejdea că cererea mea nu-mi va fi refuzată, Beiuș, la 11 a X-a 1942. Cu deosebită stimă, Elena Radoveanu, n. Altman, domiciliată în Beiuș, str. 9 Vânători¹¹.

E impresionantă, în această cerere, trecând peste oportunismul autoarei care, de frica *evacuării*, se *dezice* într-un fel de conaționalii ei, insistența asupra bunelor relații avute cu românii din satul Budureasa, crescători de animale și meșteșugari iscusiți în prelucrarea lemnului, și socotim că petenta nu exagera de loc, căci câțiva martori supraviețuitori își amintesc și astăzi cu plăcere de ea.

¹¹ *Ibidem*, Dos. 134, f. 422-423.

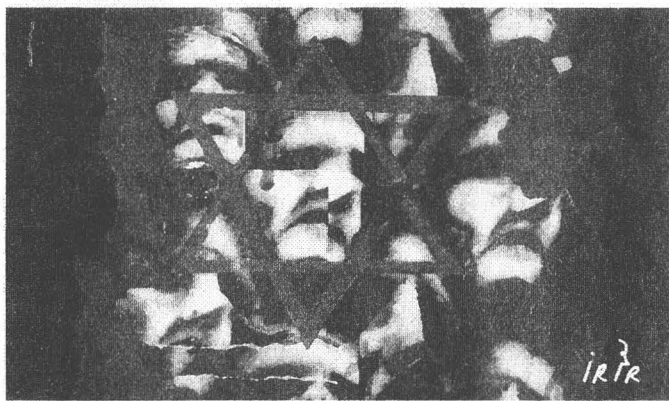
Pentru a fi mai convingătoare Elena Radoveanu anexează petiției o dovadă emisă la 19 octombrie același an de către preotul greco-catolic român din Beiuș, P. Ioan Gârleanu, în care se arată că ea fusese botezată de către el în Oradea, cu ocazia sărbătorii *Bunavestire*, la 25 martie 1930. Dacă Elena Radoveanu era cu adevărat creștină, sau doar se prefăcea, e greu de știut astăzi. Cert este, însă, că, atunci și acolo, ea s-a prevalat de „botezul” amintit, spre a se salva de urgia „evacuării” și că preotul român i-a făcut jocul, ajutând-o să scape.

Institutul Român de Istorie Recentă

POLIROM

Holocaustul evreilor români

Din mărturiile supraviețuitorilor

DOCUMENT

BIHORUL DE SUD SUB IMPACTUL DICTATULUI DE LA VIENA (septembrie 1940-noiembrie 1941). CÂTEVA REFERIRI LA PROPRIETĂȚILE EVREIEȘTI

Dinamica extremei drepte în perioada interbelică, materializată prin accederea la putere a partidelor de orientare fascistă într-o serie de state, a demonstrat fragilitatea sistemului conceput în cadrul conferințelor de pace de la Paris. Construcțiile strategice ale României, articulate pe parteneriatul militar cu țările vecine din spațiul central și est-european, Mica Antantă, cu Cehoslovacia și Iugoslavia, realizată între 1920-1921, respectiv Antanta Balcanică, în formulă cu Grecia, Iugoslavia și Turcia, în 1934, s-au dovedit efemere, pe măsură ce nazismul câștiga tot mai mult teren în Germania.

În 1940, teritoriul românesc a devenit subiect de partaj în tratativele secrete purtate de cei doi coloși, Germania și Uniunea Sovietică, care, paradoxal, în ciuda diferențelor de sistem, aveau în comun aceeași politică expansionistă. Cu toate că la declanșarea celei de a doua conflagrații mondiale România își declarase neutralitatea, deasupra aspirațiilor naționale, firești, ale populației românești au tronat interesele imperialiste ale celor două state. Dacă Uniunea Sovietică a rezolvat tranșant „diferendul” de graniță cu noi, prin ultimatumul de la 26 iunie 1940, Germania, interesată în special de potențialul petrolifer al țării noastre, a urmat calea satisfacerii pretențiilor teritoriale emise de vecinii noștri, Ungaria și Bulgaria, reușind astfel, într-un mod indirect, să-și subordoneze Bucureștiul sferei sale de putere¹.

Dictatul de la Viena, urmat de perioada ocupației horthyste a Transilvaniei de Nord, sunt, fără îndoială, cele mai negre pagini ale istoriei noastre. Niciodată poporul român nu a fost mai urgisit ca în perioada respectivă. Presiunea politico-diplomatică, conjugată cu amenințarea militară directă la toate granițele țării, au silit România să accepte grave cesiuni teritoriale. Dictatul de la Viena a fost precedat de tratativele româno-maghiare impuse de Berlin, desfășurate în perioada 16-24 august la Turnu Severin, ele fiind întrerupte însă din cauza pozițiilor ireconciliabile ale celor două părți. Incontestabil, situația era atât de evidentă în favoarea părții române, încât până și Hitler, în discuțiile avute cu contele Ciano, se vedea nevoit să recunoască faptul că „*soluționarea problemei este deosebit de complicată, datorită faptului că unei revendicări teritoriale, care se bucură de extrem de multă popularitate în rândul națiunii ungare, i se opune o revendicare etnografică (românească), cu siguranță incontestabilă*”².

Populația României, înainte de declanșarea valului de pretenții teritoriale invocate de către țările vecine, se cifra la 18057028 de suflete, pentru ca la finele

¹ Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena*, Editura Enciclopedică, București, 1991, passim

² Andreas Hillgruber, *Ultimatumul sovietic din 1940*, în *România cu și fără Antonescu*, ... p. 83-87

anului 1940 să înregistreze 11895711, cumulând o pierdere de 6161317 de cetățeni. În teritoriul cedat Uniunii Sovietice au rămas 3409669 de suflete, în cel revendicat de Ungaria 2388774, iar în Cadrilaterul cedat Bulgariei 362874. Din punct de vedere al procentajului reprezentat de populația românească intrată sub stăpânire străină, în URSS rămăseseră 1787364 de români, în Ungaria 1173479 și în Bulgaria 69085 de români³. Județul Bihor și-a pierdut partea sa de nord. Dimensiunile raptului teritorial au fost surprinse într-un prim bilanț realizat de Prefectura Bihor-Beiuș imediat după strămutarea ei de la Oradea, dar cele mai exacte date se regăsesc în statistica întocmită la 18 februarie 1941 de către profesorul Constantin Martinovici de la catedra de Economie rurală a Facultății de Agronomie Cluj-Tișișoara. Plasa Aleșd a pierdut 39 de localități, plasa Centrală 33, Marghita 44, Salonta 10, Săcuieni 11, Sălard 29, Tileagd 17, la care se adăugau orașele Salonta și Oradea. În total, intraseră în componențe Ungariei 185 de localități în care trăiau 322331 locuitori⁴.

Semnalul ocupării teritoriului Transilvaniei de Nord a fost dat în seara zilei de 4 septembrie, prin ordinul de zi transmis de Horthy trupelor maghiare. Armatele I și II ungare au ocupat spațiul în cauză, în nouă etape, în intervalul 5-13 septembrie, iar administrația militară s-a instalat aici în data de 12 septembrie 1940, așa după cum era prevăzut în Ordinului Consiliului de Miniștri 6440/1940, „privitor la extinderea asupra teritoriilor răsăritene și ardelene realipite Sfintei Coroane Ungare”. La 16 noiembrie a fost organizat Corpul IX Armată Ungar cu comandamentul la Cluj, pe lângă care mai exista și Comandamentul Apărării Graniței, la Târgu Mureș, în secuime⁵.

În zonele vestice, autoritățile române au avut la dispoziție doar câteva zile pentru a se retrage, în intervalul 1-4 septembrie 1940. Armata a II-a, cu un efectiv de 102000 militari a operat în zona Oradea-Cluj, iar Armata a I-a, cu 208000 militari, a operat la Nord-Est de prima. Avansarea ungarilor în Transilvania a fost preconizată să se desfășoare pe parcursul a nouă zile, începând cu data de 5 septembrie, ora 7, când prima unitate ungară a trecut frontiera pe la Sighetu Marmației. Marșul trebuia să fie încheiat la 13 septembrie, după miezul nopții. În Transilvania interioară, datorită nesincronizărilor ivite, ungarii au înregistrat unele întârzieri în atingerea obiectivelor propuse, încât comandamentul maghiar s-a văzut nevoit să trimită înainte, de pe linia Cluj-Dej-Năsăud, spre Sfântu Gheorghe, Corpul Rapid Ungar (*Gyorshadtest*), pentru a securiza frontiera răsăriteană. Grosul unităților n-a ajuns la destinație decât pe 18 septembrie. Cele nouă etape de înaintare, cuprindeau fiecare câte un spațiu de aproximativ 40-80

³ Institutul Central de Statistică, *Modificările produse în populația României prin ocuparea teritoriilor de către U.R.S.S., Ungaria și Bulgaria*, București, 1942.

⁴ Arhivele Naționale-Direcția Județeană Bihor (în continuare AN-DJBh), *fond Prefectura jud. Bihor-Actele Subprefectului*, dosar nr. 3959/1941, f. 1-4.

⁵ Dan Grecu Dan, *Românii în companiile de muncă ungare din Ardealul ocupat (1940-1944)*, pagină electronică (în continuare p.e.)

kilometri, urmând traseul unor segmente de cerc, concentrice, dinspre frontiera nordică spre cea sudică. Etapele s-au derulat după cum urmează⁶:

Etapa I	5.09.1940	Carei, Satu Mare, Sighetu Marmaei, Ocna Șugatag
Etapele II-III	6-7.09.1940	Oradea, Salonta, Șimleu Silvaniei, Fiuma Mare, Năsăud, Marghita, Borșa
Etapa IV	8.09.1940	Zalău, Dej, Beclean, Bistrița
Etapa V	9.09.1940	Huedin, Gherla, Reghin
Etapa VI	10.09.1940	Târgu Mureș, Prais, Gheorghieni
Etapa VII	1.10.1940	Cluj, Odorheiu Secuiesc, Cristuru Secuiesc, Miercurea Ciuc
Etapa VIII	2.10.1940	Baraolt, Scaunul Ciuc
Etapa IX	3.10.1940	Sfântu Gheorghe, Târgu Secuiesc

Intrarea trupelor maghiare în Bihorul cedat, și ocuparea Oradiei la 6 septembrie 1940, s-au desfășurat în cadrul unui ceremonial fastuos, marcat de prezența regentului Horthy Miklos, echipat în ținută de gală și călare pe un armăsar alb. Festivitățile au continuat timp de câteva ore în fosta Piață Ferdinand din apropierea clădirii Primăriei, unde amiralul a declarat că „*prin obținerea unei părți din Ardeal s-a făcut un pas către împlinirea idealului propus*”, dând de înțeles mulțimii că pretențiile revizioniste ale Ungariei nu se vor opri la atât⁷. Bucuria reintegrării unei părți a Transilvaniei în spațiul maghiar i-a cuprins nu numai pe ungurii din localitățile Bihorului desprins prin Dictat, ci și pe cei rămași pe teritoriul românesc. Încă de pe data de 29 august 1940, pentru a aștepta intrarea autorităților ungurești, un grup de 44 premilitari maghiari din Târcaia s-a deplasat la Oradea pentru a întâmpina armata maghiară, convinși fiind că aceasta – spun documentele – „*nu se va opri pe linia stabilită la Viena, ci va ocupa întregul Ardeal, astfel și comuna Târcaia*”. În același scop au mai plecat și 55 de premilitari din Finiș. Nici unul dintre acești tineri nu s-a mai întors acasă.

Entuziaști, alți tineri maghiari din satele fostei plase Salonta au preferat să părăsească România și să se pună în slujba noii administrații. Nu întâmplător, pe 2 noiembrie 1940, Inspectoratul Regional de Poliție Timișoara informa Prefectura Bihor-Beiuș despre înființarea organizației teroriste „Túzharcos” (*Luptătorii de Foc*) în zona de vest, alcătuită din tineri maghiari fugiți în teritoriul cedat Ungariei, cu scopul declarat al terorizării și maltratării românilor, spre a-i determina să se refugieze în România. În urma cercetărilor demarate de posturile

⁶ Idem, *Ardealul de Nord în timpul administrației ungare (septembrie 1940-octombrie 1944)*, p.e.

⁷ Ioan Chira, *Rugul durerii. Ocupația ungară horthystă – mărturii și adevăruri (septembrie 1940-octombrie 1944)*, Casa de Presă și Editura Anotimp-Editura Abadaba, Oradea, 2001, p. 48

românești de jandarmi, s-a confirmat faptul că acești tineri provin din localitățile Boiu, Ant, Tinca și Ginta, din Bihorul de Sud⁸.

Până în 1944, numărul celor plecați fraudulos în Ardealul de Nord s-a ridicat, numai din Târcaia la 201 persoane și 224 din Finiș. După cum se relatează, încă odată, într-un raport al Legiunii de Jandarmi Bihor, unii dintre ei s-au angajat în Serviciul de Informații Maghiar, iar alții s-au înrolat în diferitele organizații teroriste maghiare. De pildă, pe 4 decembrie 1943 a fost prins de către jandarmii români transfugul Sebesten Petru zis Pusem, din Târcaia, care făcea serviciul de curierat între fugari și familiile acestora, în complicitate cu călăuza Clintoc Iosif din Finiș, care încasa sume frumoase de bani pentru serviciile făcute. Ocupații de același gen practicau și Bob Ioan, secretarul Ocolului Silvic Beiuș-Nord, în complicitate cu subalternul său Fenesi Vasile zis Gondos, pădurar în Târcaia⁹.

Mai mulți preoți maghiari erau bănuți și ei de activități subversive împotriva statului român. De pildă, preotul reformat luhas Andrei din Finiș făcea dese vizite la Beiuș pentru a întocmi dări de seamă, unde lua contact cu avocatul Molnoș. Szablyar, preotul reformat din Târcaia, se afla în strânse relații de prietenie cu o serie de ofițeri români pe care-i invita în vizită la parohia sa cu scopul de a culege informații¹⁰.

Același fenomen a fost înregistrat și în aparatul românesc de stat. Între 12 și 15 octombrie Prefectura Beiuș a întocmit o statistică a funcționarilor publici de origine maghiară, ori alte persoane cu funcții publice, care au optat pentru rămânerea în Ungaria. Din plasa Beliu plecaseră cinci persoane: Toth Zoltan, subnotar Beliu, Rompola Iosif, grefier la notariatul din Măraș, Ritter Richard, învățător romano-catolic în Beliu, Kaufman Nathan, rabinul din Beliu și Kadar Geza, avocat în Beliu.

Din plasa Beiuș au plecat 12 persoane: Pallos Ladislau din Finiș, directorul firmei "La Roche Darvaș", și Farago Carol, învățător în Finiș, care au plecat încă de pe data de 29 august, înainte cu o zi de pronunțarea Dictatului, Vajai Alexandru din Șuncuiuș, funcționar la firma "Sohodol", Kovács Edmund din Ioaniș, învățător la școala reformată, Kenyeres Ludovic din Târcaia, preot reformat, care a plecat încă de pe 27 august, Timon Nicolae, impiegat CFR, Demeter Samuilă și Kis Ioan, acari CFR și Boldoki Ioan, muncitor la CFR, toți din Uileacu de Beiuș, Fazekas Ludovic din Borz, cantonier CFR, Gyenge Carol, secretar notarial și Gyenge Ioan, impiegat notarial, ambii din Ursad, care au plecat pe 30 august 1940. Din orașul Beiuș au plecat: Dr. Kilner Gheorghe, medic la Circumscripția Beiuș, Balla Petru, cassier la Percepția Circumscripției Beiuș și Varga Ladislau, învățător la Școala Romano-Catolică din Beiuș.

⁸ AN-DJBh, *fond Prefectura județului Bihor-Beiuș, seria Actele subprefectului*, dosar 3/22423/1940, f. 110-117

⁹ *Idem*, *fond Legiunea de Jandarmi Bihor*, (inv. 92), dos. 68/1945, f. 90

¹⁰ *Ibidem*

Din plasa Ceica au plecat nouă persoane: Dr. Zurani Vilhelm și Demeter Adalbert, subnotari în Lăzăreni, Horvath Malvina, grefieră la notariatul din Lăzăreni, Divin Ioan, impiegat în Lupoiaia, Palotaș Ioan, grefier diurnist la Ceica, Steiner Martin, grefier la Vintere, dezertat din armată, Paisz Arpad, ajutor-director la Cartea Funduară de la Judecătoria Rurală Ceica, Szigeti Ioan, impiegat la Miarlău și Path Francisc, picher județean.

Din plasa Tinca au plecat opt persoane: Dr. Marosy Antoniu, medic la Circumscripția Tinca, Vaida Francisc, subnotar la notariatul din Tinca, Sulyok Iosif, subnotar, și Kovacs Francisc impiegat la notariatul din Husasău de Tinca, Reti Zoltan, subnotar la notariatul din Gurbediu, Simon Ștefan, impiegat la notariatul din Cheșea, Vereș Irina, învățătoare la școala primară din Ginta și Iluș Margareta, învățătoare la școala primară din Ghiorac.

Din plasa Vașcău au plecat: Steiner Iosif, șef de birou, și Kirner Iosif, impiegat la Pretura plășii Vașcău, precum și Varga Gavril, electrician la Uzina Electrică din Vașcău¹¹.

În legătură cu atitudinea minoritarilor rămași pe teritoriul românesc în urma raptului din august 1940, interesantă a fost cea manifestată de etnicii evrei. O parte a acestora au preferat să treacă în teritoriul cedat Ungariei, imediat după pronunțarea Dictatului. În conformitate cu textul semnat la Viena, Direcțiunea Administrației de Stat din cadrul Ministerului de Interne a cerut, încă de pe data de 30 august 1940, să treacă la identificarea proprietăților persoanelor fizice și juridice stabilite în teritoriile evacuate, în vederea aplicării sechestrului asupra acestora, într-o primă etapă, urmând ca soarta lor să fie stabilită în viitor printr-o lege specială.

Pe 28 septembrie, Pretura plasei Beliu a aplicat sechestrul asupra casei parohiale și asupra școlii romano-catolice din comuna Beliu, reședința plasei, precum și asupra casei comunității evreiești, deoarece proprietarii acestor imobile optaseră pentru plecarea în teritoriul Bihorului de Nord, cedat Ungariei. Alte două sechestre au fost aplicate în localitățile Botfeiu și Comănești asupra terenurilor foste în proprietatea unor cetățeni de etnie evreiască, care, tot așa, s-au decis să trăiască sub administrația maghiară. Notariatul Mierlău din plasa Ceica a informat Prefectura pe 5 noiembrie că urmează să pună sub sechestrul circa 5000 iugăre de pădure, fostă în proprietatea Ordinului Premonstratens subordonat Episcopiei Romano-Catolice din Oradea, rămasă pe teritoriul românesc în urma trasării noilor frontiere. Pretura plasei Beiuș a aplicat, la 15 noiembrie, sechestre pe 11 imobile din comuna Remetea și nouă din Uileacu de Beiuș, a căror proprietari, etnici maghiari, trecuseră frontiera în Ungaria¹².

¹¹ *Idem*, fond Prefectura Județului Bihor-Beiuș, seria Actele subprefectului, dosar 3/19334/1940, f. 47-53

¹² *Ibidem*, dos. 2/17971/1940, f. 110, 117, 119, 120

La 29 martie 1941 au fost emise instrucțiunile referitoare la aplicarea Legii de administrare și lichidare a bunurilor intrate în patrimoniul statului de la germanii repatriați, evreii expropriați și bulgarii evacuați. Date fiind condițiile grele din țară, o parte a acestora reveneau statului pentru crearea unui fond de rezervă, însă numai temporar, principiul general consfințit de actul normativ în cauză indicând satisfacerea cu precădere a nevoilor familiilor refugiaților și expulzaților, ori arendarea proprietăților ce prisoseau. Excepție făceau numai exploatațiile agricole moderne și intensive, care rămâneau în proprietatea statului ca stații pilot pentru a stimula metodele agrotehnice¹³. În Bihorul de Sud existau 43 de proprietăți evreiești expropriate. Unele dintre ele aparținuseră evreilor care optaseră pentru rămânerea în Ungaria, altele au trecut în patrimoniul statului sub guvernarea legionară.

Începând cu 16 noiembrie 1941, proprietățile evreiești nu au mai făcut obiectul legii mai sus amintite. Guvernul Antonescu a răspuns cerințelor formulate de cercurile politice internaționale și le-a scos de sub regimul de expropriere. În comunicatul transmis prefecturilor se menționează că „*în legătură cu aplicațiunea legilor care au limitat drepturile civile și publice ale evreilor, sau au instituit măsuri de expropriere a unor bunuri aparținând acestora, față de evreii cetățeni străini, se cere să se anuleze orice măsuri ar fi fost luate față de evreii străini, măsuri care ar privi bunurile sau libertatea lor de stabilire și exercitare a profesiunilor și care ar deriva din legile aplicabile evreilor ca atare – continuând cu indicația – avem onoarea a vă ruga să binevoiți a lua cuvenitele măsuri de executare*”¹⁴.

Proprietatea	Localitatea	Proprietatea	Localitatea	Proprietatea	Localitatea
Kemeny	Ciumeghiu	Loffler Adalbert	Stracoș	Altman Aron	Săldăbagiu Mic
Gyemánt	Tulca	Weinstein	Beiuș	Weisz Mihai	Luncasprrie
Weisz	Tămașda	Berger Bernard	Forău	Israil Melchior	Vălani
Schwimer	Beiuș	Grünstein Samuil	Șoimi	Krausz Iacob	Spinuș
Schwimer	Răbăgani	Gros Ignatie	Meziad	Solomon Mihai	Josani
Schöntzweig	Remetea	Weisz Iuliana	Remetea	Windler Lippe	Cojdeni
Schwartz Maurițiu	Albești	Herț Francisc	Căbești	Berger Maurițiu	Urviș de Beiuș
Lichtman Ignat	Albești	Wolff Leopold	Sitani	Adler Adalbert	Gurbediu
Kauffman Veronica	Tămașda	Mayer Alexandru	Topa de Sus	Grünstein Mauriciu	Șoimi
Leipnic Ludovic	Săucani	Nach Alexandru	Hidișel	Grünstein Serena	Șoimi
Ferenț Carol	Bucuroaia	Weisz Carol	Holod	Adler Sigismund	Căuășd
Neuman Eduard	Lăzăreni	Glück Melchior	Vintere	Friedman Solomon	Beiuș
Waldner Maurițiu	Chișcău	Reisner Rozalia	Hinchiriș	Lövi Adalbert	Șoimi
Fleischer Maurițiu	Petreasa	Fodor Anton	Tăut	Grünstein Iosif	Sânicolau
		La Roche Darvaș	Lunca		de Beiuș

¹³ *Ibidem*, fond Prefectura Județului Bihor-Beiuș, dosar 20/7076/1941, f. 23-33, 36

¹⁴ *Ibidem*, dos. 20/21043/1941, f. 143

LAGĂRUL DE CONCENTRARE DIN PĂDUREA BUNGURULUI DE LÂNGĂ ORAȘUL DEJ (JUDEȚUL SOMEȘ)

În județul Someș, ca de altfel în toate județele din nord-vestul Transilvaniei, acțiunea de strângere și deportare a evreilor s-a făcut de către aceleași forțe ale administrației ungare, beneficiare și ale sprijinului activ al unor elemente șovine, antisemite, membrii ai partidelor Imredy și Szalasi.

Conducătorii oficiali ai organelor județului Someș, grof Bethlen Bela, prefectul județului Someș, dr. Schilling Janos, subprefect, dr. Veres Jenó, primarul orașului Dej, Tamasi Ludovic, primarul orașului Gherla, Sarossy Gyula, chestorul poliției orașului Dej, Bereczki Ernest, șeful poliției orașului Gherla, Ivanyi Andras, comisar-șef al poliției orașului Gherla, maior Antalffy Pal, comandantul legiunii de jandarmi a județului Someș. La data de 25 aprilie 1944, în afară de prefectul județului, grof Bethlen Bela, dr. Schilling Janos și toți ceilalți oficiali ai județului au participat la conferința administrativă condusă de Endre Laszlo, subsecretar de stat al Ministerului de Interne ungar, la Satu Mare, unde, alături de oficialii celorlalte județe din zonă, au primit ordinul de strângere și internare a evreilor în lagăre de concentrare, în scopul deportării lor în lagărele de exterminare naziste.

După conferința de la Satu Mare, la 30 aprilie 1944, subprefectul județului Someș, Schilling Janos, a convocat la sediul prefecturii județului o conferință administrativă, la care, alături de cei menționați deja, au mai participat toți prim-pretorii de plasă din județ, precum și medicul-șef al orașului Dej, dr. Leonard Sigismund. Subprefectul Schilling Janos le-a înmănat acestora ordinul scris de ridicare a tuturor evreilor din județ de la locuințele lor și internarea lor în lagăr, însoțită de confiscarea tuturor bunurilor de valoare găsite la domiciliul acestora și sigilarea locuințelor evreiești¹².

1. Alcătuirea listelor de deportare

În data de 4 aprilie 1944, autoritățile ungare de la Budapesta au trimis o telegramă tuturor primăriilor și autorităților comunale, în care li se cerea acestora să dispună organizațiilor evreiești întocmirea unor evidente liste clare, (în patru exemplare) liste despre toți evreii, cu membrii de familie și adresa exactă. Evidențele trebuiau predate urgent primarilor, care la rândul lor, vor trimite câte un exemplar poliției, jandarmeriei și până în data de 8 aprilie 1944 ministrului de Interne.

La Dej, primăria a cerut comunității evreiești întocmirea urgentă a listelor, sub pretextul că se schimbă bonurile de zahăr și săpun, acțiune ce necesită o listă nominală completă a evreilor din Dej. Tinerii evrei care nu executau muncă silnică au străbătut orașul, câte doi, și au întocmit, cu rigoare, listele, fără a uita pe cineva, pentru ca nu cumva acesta să fie lipsit de bonurile zilnice de zahăr și de săpun, și așa insuficiente.

În birourile comunității evreiești de lângă sinagogă s-a lucrat timp de 3 zile și 3 nopți, fără pauză, pentru a întocmi și redacta listele, care conțineau 3.266 de nume. Lista, care conținea numele, data nașterii, adresa, și profesia fiecărui evreu din Dej a fost predată la timp primăriei.

Deși în unele zone la est și nord de graniță începuse deja concentrarea evreilor din sate și orașe, evreii din Dej se amăgeau cu faptul că aceste lucruri se petreceau numai acolo, crezând că se apropie linia frontului, nu sfârșitul lor, a evreilor maghiari.

Deocamdată, au fost reținute și sechestrate aparatele de fotografiat și cele de radio. Într-o noapte, unitățile armatei maghiare au pătruns în casele tuturor evreilor din Dej și, făcând percheziții, "au adunat daniile pentru ostașii de pe front". Sub acest pretext au luat lenjeria de corp, lăsând numai două schimburi, lenjeria de pat, îmbrăcămintea groasă, paltoane, ață, alimente, tot ce se putea lua.

Nu trecuse nici o lună de la ocupația germană în Ungaria, că numeroasele ordonanțe eliberate de guvernul maghiar au reușit să-i copleșească cu prevederile lor pe evrei, să-i orbească, pentru ca ei să nu vadă scopul acestor legi: lichidarea evreilor maghiari.

Consultând documentele vremii, se poate observa că, inițial, germanii nu au sperat la deportarea tuturor evreilor din Ungaria și nord-vestul Transilvaniei, într-un timp atât de scurt. În data de 9 aprilie 1944, Hitler și ministrul muncii, Speer, au convenit asupra deportării a 100.000 de evrei din Ungaria, la muncă silnică. Dar Baky Laszlo comunicase deja în data de 7 aprilie hotărârea confidențială a ministrului de interne, despre adunarea evreilor în tabere de concentrare și deportarea lor. Unii istorici susțin ideea că guvernul maghiar ar fi încheiat o convenție cu statul german pe baza căreia nemții i-ar fi primit pe cei 100.000 de condamnați la muncă silnică, iar în schimb să-i deporteze pe toți evreii din Ungaria. Averile și bunurile mobile sau imobile urmau să fie moștenite de statul ungar, care trebuia să plătească pentru deportarea evreilor 1.000-1.500 pengő de persoană.

În data de 16 aprilie 1944 apare ordonanța nr. 1600/1944 E.M., care dispune declararea și confiscarea averilor evreilor din Ungaria și partea de nord-vest a Transilvaniei. Evreii din Dej au încercat să găsească o modalitate de a evita acest nou necaz: au ascuns o parte din bunurile lor sau au rugat un vecin (creștin) să le păstreze lucrurile mai valoroase. În Dej, ca și în toată Ungaria, evreii și-au epuizat energia încercând să se conformeze ordonanțelor apărute zilnic, pierzând unica șansă de a se concentra asupra emigrării sau ascunderii. Din cauza atitudinii

ostile a populației locale maghiare și în condițiile date, nu apare nici un lider care să organizeze rezistența evreilor din Dej.

Evreii din Dej s-au concentrat în a face față ordonanțelor emise zilnic de guvernul ungar: când averile și lucrurile de valoare au trebuit predate, s-a încercat salvarea obiectelor valoroase (obiecte de artă, covoare, blănuri, bijuterii, argintăria), îngropându-le, sau încredințându-le unei persoane de încredere (de religie creștină). Când au fost confiscate aparatele de radio, evreii au avut grijă să-i salveze cel puțin un aparat la o stradă, sau au plătit vecinilor creștini de încredere pentru a asculta știrile la radio.

Deși în presă și la radio au apărut tot mai des atenționări și amenințări la adresa evreilor din Ungaria și Transilvania, evreii din Dej nu au luat nici o măsură pentru salvarea lor, nici măcar după data de 12 aprilie 1944, când Biroul Maghiar de Informare a comunicat mesajul Ahriepiscopului din Canterbury, în care acesta îndemna națiunea maghiară să-i salveze p3e evrei de la persecuție și executarea în masă a evreilor.

Ca să distragă atenția evreilor de la acțiunea de pregătire a deportării acestora, guvernul maghiar continua să emită noi și noi ordonanțe.

În data de 21 aprilie 1944 au fost închise toate magazinele evreiești, s-a dispus inventarierea magazinelor și magaziilor (depozitelor) evreiești și sigilarea acestora. A apărut o nouă ordonanță, care prevedea accesul limitat al evreilor la produsele alimentare.

2 . Adunarea evreilor din Dej

În cele 39 de zile care trecuseră de la ocupația germană din Ungaria au fost efectuate toate pregătirile în vederea deportării evreilor maghiari.

De când a fost dată ordonanța cu privire la purtarea obligatorie a stelei galbene, evreii din Dej au evitat să iasă pe stradă, pentru a nu fi expuși atitudinii jignitoare a locuitorilor orașului, cu excepția întâlnirilor de la sinagogă, care deveniseră tot mai rare.

Repetiția generală de a-i aduna pe evrei s-a petrecut în nordul regiunii Csallokoz (regiune din Slovacia de azi) la mijlocul lunii aprilie 1944. Ziarele au scris despre acest tragic eveniment, dar evreii din Dej au găsit o explicație: evreii din zonele de graniță sunt concentrați fiindcă se aproprie linia frontului. Linia frontului nu a înaintat prea mult în două săptămâni, dar evreii din Dej au realizat, în seara zilei de 2 mai 1944, că orașul s-a umplut de afișe, care interziceau evreilor să-și părăsească locuințele sau să iasă pe stradă. Atunci a început concentrarea evreilor din Dej.

În ziua de 3 mai 1944, la ora 5 dimineața, echipele alcătuite de prefectura și primăria orașului Dej au trecut la acțiune, în mod simultan în oraș, la adresele evreilor, care au fost luați prin surprindere. Mai întâi a fost făcut apelul nominal al tuturor persoanelor înscrise pe listele primite de la comunitatea evreilor din Dej. Pentru apel, au fost ridicați din paturile lor chiar și bătrânii, copiii și bolnavii.

Evreii au fost somați să predea toate bunurile de valoare: bijuterii, veselă prețioasă, blănuri, covoare și chiar banii pe care îi mai aveau, în timp ce locuințele le-au fost răvășite, pentru a nu le scăpa ceva reprezentanților autorităților locale. Cei care au fost mirați sau scandalizați de acțiunile autorităților și au încercat să protesteze, au fost scoși afară din casele lor și bătuți crunt, în fața familiei și a vecinilor.

Evreilor li s-a acordat un răgaz de 10 minute, timp în care să-și adune un bagaj personal în greutate de 50 kg și o cantitate de alimente necesară pentru 7 zile. Dar, în lipsa bărbaților, care erau duși la muncă silnică în Ucraina, femeile, bătrânii și copiii au trebuit să se rezume la un bagaj pe care să îl poată duce în mână, sau în spate. Despre bunurile rămase în locuințele evreilor s-a întocmit un inventar scurt și foarte superficial, pentru a păstra aparențele. Locuințele evreilor concentrați în lagăr trebuiau sigilate, lucru care nu s-a întâmplat la Dej. Pe lângă jaful la care au fost supuși de autoritățile maghiare, evreii din Dej au fost nevoiți să vadă cum vecinii lor creștini se înghesuie și se reped să le ia bunurile agonisite într-o viață: perne, plapume, veselă, tacâmuri, mobilă, tot ce putea fi luat.

Evreilor li s-a cerut să-și părăsească locuințele și să se încoloneze în stradă, în rânduri de câte cinci persoane, de unde au fost duși la centrele de adunare din oraș, sub escorta jandarmilor.

Au fost fixate trei asemenea locuri de adunare, pe cartiere, unul în curtea lui Pongratz, al doilea în curtea casei și în magazia de scânduri ale lui Ivanyi, cu reședința în strada Varga Catalina, nr. 5, iar al treilea loc în casa și curtea lui Bakai Miklos, cu reședința în strada 1 mai, nr. 56. Acolo au fost predați, pentru a fi păziți, altor echipe, formate din membrii ai Partidului Nyilas, bărbați și femei, conduse de Lakadar Jozsef, președintele organizației locale a acestui partid. Aceștia i-au separat de o parte pe bărbați și de alta pe femei și copii, după care au început acțiunea de cercetare și percheziționare a evreilor, cu scop premeditat de intimidare și deposedare de valorile aflate asupra lor.

Atât bărbații, cât și femeile, au fost maltratați prin bătăi și schingiuiți, până la pierderea cunoștinței. Femeile au fost percheziționate și vaginal, prin aceste metode monstruoase, utilizându-se la controale chiar și bucăți de lemn, luate la întâmplare din grămezile de crengi existente în curțile respective. În aceste acțiuni s-a afirmat o persoană sadică, Fekete Margareta, nyilacistă notorie. Cu ocazia percheziționării, evreii au fost deposedați de toate lucrurile de valoare pe care le aveau asupra lor.

În legătură cu aceste acțiuni, este relevantă declarația depusă, la procesul intentat criminalilor de război, la Tribunalul Poporului, de către martora Schwartz Ana. În declarație se arată că martora locuia în casa lui Bakai Miklos, unul din locurile unde au fost strânși evreii în zilele de 3, 4 și 5 mai și au fost supuși la cele mai umilitoare percheziții. Inculpatele Fekete Margareta și Jakofi Ana au fost văzute de către martora Schwartz Ana, în timp ce făceau percheziții femeilor evreice, de la care au sustras bijuterii de aur, bani, obiecte de îmbrăcăminte, ceasuri și ochelari de aur. Deși nu avea cunoștințe medicale, acuzata Fekete

Margareta a efectuat percheziții vaginale femeilor, dar și fetelor sub 14 ani, provocându-le răni grave, unora chiar septicemie, în urma căreia mai multe fete evreice, printre care și Gottesman Carolina, au murit în drum spre Auschwitz. Nu au fost scutite de percheziții nici femeile gravide sau bătrâne.

La rândul său, dr Steinfeld Dezideriu, supraviețuitor al holocaustului, a declarat că, la ridicarea sa de la domiciliu, echipele speciale de adunare a evreilor i-au confiscat banii și bijuteriile, iar la locurile de adunare, menționate mai sus, bărbații au fost bătuți și percheziționați, confiscându-le o parte din bagaje.

Unor tratamente similare au fost supuși evreii din Reteag, Ciceu-Giurgeu, din plășile Beclean, Chiochiș, Dej, Ileanda și Târgu Lăpuș, care au fost toți internați în lagărul din pădurea Bungurului, de lângă orașul Dej.

Revenind la situația evreilor din orașul Dej, aproximativ 3.800 de persoane, după cele 1 - 3 zile, cât au fost ținute în centrele de adunare, au fost duși și internați în lagărul din pădurea Bungurului, de lângă Dej. Terenul stabilit pentru înființarea lagărului a fost defrișat și eliberat de materialul lemnos și împrejmuț cu o rețea de sârmă ghimpată. Suprafața acestuia a fost restrânsă, în raport cu numărul mare al persoanelor internate, revenind în medie în jur de 2 m² pentru o persoană. Comandant al lagărului în prima săptămână s-a impus nyilasistul Gecse Jozsef, iar după aceea a fost numit comandant oficial Takacs Emil, comisarul guvernamental ungar, dar rolul principal l-au avut în continuare tot Gecse Jozsef și ceilalți nyilasiști din grupul său.

În primele ore ale după-amiezii zilei de 5 mai, după ce perchezițiile au luat sfârșit, s-a dispus alinierea evreilor în rânduri de câte cinci și convoiul a pornit spre pădurea Bungurului, aflată la 2 km de orașul Dej, într-o cotitură a liniei de cale ferată spre Ocna Dejului, pe un deal, alcătuită din mesteceni, fagi și stejari. La intervenția unor evrei mai respectați, adăugând și câteva mii de pengő, bagajele mai mari și mai grele au fost transportate cu camioane spre pădurea Bungurului, pe care evreii din Dej o credeau destinația finală.

3. Organizarea lagărului din pădurea Bungurului

Responsabil pentru nerezolvarea necesităților evreilor, mai ales a copiilor, adunați în pădurea Bugurului, este doctorul Lehner, medicul primar județean, respectiv autoritățile locale erau îndreptățite să-i direcționeze pe evrei spre străzile cartierului evreiesc, spre fabricile de cărămidă sau spre alte locuri. Consiliul administrativ al orașului Dej a dezbătut două propuneri: farmacistul Kramer a propus ca și posibil loc al ghetoului strada Codor, locuită aproape în totalitate de evrei (numai 40 de familii creștine ar fi trebuit să fie evacuate). A doua propunere era pădurea Bungurului, aceasta fiind propunerea dr.-lui Vekes, ea fiind votată de către consiliul orășenesc. Medicul Kramer a votat, împreună cu majoritatea consilierilor locali împotriva propunerii propriului său frate, privind strada Codor. După război, dr. Vekes s-a sinucis, pentru a nu fi judecat pentru faptele sale.

La Dej s-a ales deci ca loc pentru ghetou o pădure. Pădurea Bungurului nu era un spațiu pentru locuit, nu s-au asigurat nici măcar scânduri, pentru ca evreii să-și poată construi singuri locuințe, sau măcar un acoperiș. Nu s-au amenajat locuri pentru satisfacerea nevoilor elementare a miilor de oameni. Singurul lucru pe care l-au oferit autoritățile locale au fost niște paie, “culcuș pentru dobitoace”, pentru a avea pe ce se culca, dar și aceste paie erau deja folosite de refugiații ce se retrăgeau din Crimeea și Ucraina, fiind pline de păduchi și murdare

Spre acest sinistru loc s-a îndreptat convoiul celor cu steaua galbenă în piept, aliniat pe rânduri de câte cinci, păziți de jandarmi înarmați pentru a preveni fuga sau rămânerea evreilor pe străzi. Acesta a fost începutul sfârșitului evreilor din Dej, care s-au îndreptat spre locul de detenție în rânduri dezbinat, cocoșați sub greutatea bagajelor, sub huiduielile unor locuitori ai orașului, sau privirile înduioșate ale altora. Astfel și-a luat rămas bun Dejul de la “jidani” săi, care s-au îndreptat spre destinația provizorie din pădurea Bungurului, în datele de 3, 4 și 5 mai 1944, adică miercuri, joi și vineri, ca să sfințească ziua lor sfântă de odihnă, sabbatul⁴.

În ghetoul (lagărul) din pădurea Bungurului a pictat pictorița, de renume internațional, Lazar Eva din Dej (ale cărei tablouri erau publicate în toate ziarele și revistele evreiești) ultimul său tablou. Acest îi înfățișa pe evrei trecând, purtând în piept stele galbene, escortați de jandarmi înarmați, bătrâni cu pasul nesigur, cu bastoane, mame frumoase și triste, cu copii mici în brațe, evrei cu bagaje în spate trec prin fața unei cruci. Hristos, cu mâna însângerată, smulsă din cui, își acoperă ochii. Titlul tabloului este: «Aceasta nu-mi asum !».

La intrarea în lagăr, evreii au fost din nou percheziționați de către Gecse Jozsef, Lakadar Jozsef, Szakacs Jenő și Fekete Jozsef, toți participanți și la prima acțiune. Procedeele barbare s-au repetat și tot ce s-a mai găsit asupra celor internați a fost confiscat și împărțit între ei. Ca măsură suplimentară, bărbații au fost tunși, iar femeilor li s-a scurtat părul.

4. Viața în lagăr

Oamenii au fost introduși în lagăr și lăsați să stea sub cerul liber, nevoiți să suporte toate intemperiiile, fără alt așternut decât frunze de copaci, fără haine de dormit, apă, și fără a li se asigura alimentația timp de cinci zile.

Evreii (tinerii, femeile și bătrânii) au scos din bagaje cuie, sfori, ciocane, și, până la lăsarea întinericului, au ridicat cocioabe din crengi de copaci și corturi între 4 copaci prin legarea cearceafurilor de aceștia cu sfoară. Păturile și cearceafurile folosite ca protecție împotriva frigului și a vântului cădeau tot timpul. Noaptea sumbre ale ghetoului din pădurea Bungurului erau tulburate de plânsetele înăbușite ale femeilor și ale copiilor înfomețați. Bărbații bătrâni și obosiți și tinerii evrei binevoitori au încercat să le ajute pe femeile și mamele neputincioase, rămase singure după plecarea bărbaților la muncă silnică în Ucraina.

A doua zi, evreii au săpat șanțuri în jurul corturilor improvizate, pentru ca apa să nu se adune sub acestea, fiind o vreme ploioasă. S-a săpat și un șanț pentru a amenaja o latrină provizorie. Autoritățile au desemnat locul cel mai evident, în punctul cel mai înalt al porțiunii îngrădite a lagărului. Deasupra șanțului s-au pus două scânduri pe capre, apoi s-a înălțat un gard din crenguțe în fața latrinei.

Câteva zile mai târziu, conducerea ad-hoc a lagărului a primit aprobare pentru a construi un wc pentru femei. În a patra zi de la internarea în lagăr, evreii au separat latrina în două încăperi, cu un gard mic, pentru femei și pentru bărbați.

Mai târziu, autoritățile le-au permis evreilor să aducă scânduri din magaziile proprii pentru a ridica mici barăci de lemn.

Printre corturile ridicate prost și aranjate aleatoriu circulau noaptea paznici voluntari, din rândul tinerilor evrei, ca să-i îndrume pe cei rătăciți, încercând să-i potolească cu vorbe bune pe cei care plângeau, oferind medicamente sau apă bolnavilor.

Pentru aducerea apei în lagăr, evreii au construit un drum care lega lagărul de șoseaua care ducea la Dej.

Fekete Margareta mergea zilnic în lagăr, unde continua să-i terorizeze pe deținuții evrei. Când trecea pe lângă vasele cu apă potabilă sau pe lângă cisterna cu apă, vărsa apa din vase, pentru a înrăutăți și mai mult situația și așa foarte gravă a oamenilor însetați și înfometați.

Apa adusă în lagăr cu cisterna pompierilor era împărțită evreilor, care trebuiau să stea la rând. În rândul pentru apă au avut loc pentru prima dată bătaii regulate, fără nici un motiv, numai de dragul violenței. Cei care stăteau la rândul pentru apă erau loviți cu pumnii, picioarele, biciuri și băte de către jandarmii care asigurau paza lagărului. Dacă se vărsa o picătură de apă, dacă găleata era prea mare sau cana prea mică, dacă cineva se uita urât la jandarmi, începea bătaia, aproape totdeauna fără nici un motiv.

Apa a fost adusă în lagăr cu mașina pompierilor, o cisternă pe zi, după numeroase intervenții ale liderilor evreilor la autorităților locale. Dar și așa, se putea asigura doar ½ litru de apă de persoană.

Pentru a alina suferințele copiilor care plângeau de foame și ale căror glasuri se auzeau până în oraș (la circa 2 km) li s-a permis evreilor să aducă, de la domiciliile lor, alimente și vane de baie în care să gătească. După câteva zile de la internarea în lagăr, doamna Friedmann Miklosne a amenajat o bucătărie pentru evreii din lagăr, care la început asigura numai copiilor o porție de supă caldă zilnic, apoi și adulților internați acolo.

Majoritatea familiilor nu dispuneau de rezervele necesare de alimente și supraviețuirea lor a depins în mare măsură de mâncarea gătită la bucătăria lagărului de cele mai multe ori din rezervele celorlalți locuitori ai lagărului. Autoritățile locale au furnizat cantități insuficiente de produse alimentare: mazăre, fasole și cartofi. Porția de pâine a unei persoane era de 160 grame pe zi.

În data de 14 mai 1944, un miner român din Ocna Dejului, Moldovan Mihai, aflând de foamea răbdată de evreii din lagăr, a dus singura lui vacă în

lagăr, pentru ca măcar copiii să aibă lapte proaspăt. A plătit scump pentru fapta de bine: autoritățile maghiare l-au arestat și l-au bătut astfel încât a rămas infirm pentru tot restul vieții, făcând din Moldovan Mihai un exemplu pentru cei care se gândeau să-i ajute pe evrei.

Câteva zile mai târziu, evreul Singer Jakab a primit de la ofițerul german cazat în locuința sa o mașină plină cu alimente, din cămara proprie (făină, zahăr, orez, fasole, untură, compot și murături).

În timp ce evreii erau cantonați în lagărul din pădurea Bungur, ziarul săptămânal din Dej, al lui Sztokai Laszlo, *Syamosvolgye*, îi provoca pe locuitorii maghiari ai orașului, prin articole antisemite. În legătură cu lagărul amenajat în pădurea Bungur redactorul ziarului considera că acesta “este un loc prea frumos pentru evrei. Ar fi trebuit să-i ducem pe câmpie, să cunoască natura”.

Bătăile la care au fost supuși evreii din lagărul din pădurea Bungur au devenit și mai brutale, atunci când jandarmii locali au fost schimbați cu jandarmi rău famați, din județul Somegy, bestii cu chip de om, care i-au întrecut în fărâdelegi chiar și pe SS -iști, fără să fi parcurs vreo pregătire specială de SS.

După îndelungate discuții între reprezentanții evreilor din lagăr și autoritățile locale, și după ce populația evreiască din satele și comunele din împrejurimile orașului a fost adusă în lagărul din pădurea Bungur, autoritățile maghiare au aprobat extinderea lagărului. Acesta cuprindea astfel și pârâul din pădure, facilitându-se spălatul rufelor și vaselor.

În incinta lagărului s-a amenajat și o casă construită de evrei din scândurile de lemn aduse din magaziiile proprii, unde s-a amenajat spitalul. Medicamente nu erau, în schimb erau destui medici, inclusiv doi doctori care au fost aduși în lagăr de la muncă silnică.

Din cauza condițiilor insuportabile în care evreii concentrați în lagăr au fost nevoiți să trăiască timp de circa 23 de zile, cât a durat concentrarea în pădurea Bungur, au decedat 25 de persoane, între care 10 copii, dintre ei și 2 gemeni, care s-au născut în lagăr. Când a murit primul evreu, dr. Steinfeld Dezideriu a obținut, cu greu, aprobarea dr. Lehner de a organiza un cimitir în lagăr. În cele din urmă, acesta a indicat o groapă lângă pârâu, spunându-i că „în ea pot încăpea toți evreii”.

În spitalul lagărului, doctorul Fried Andor a fost de gardă 24 de ore din 24, timp în care a încercat să aline suferințele bolnavilor, chiar și în lipsa medicamentelor, fiind ajutat de grupul tinerilor evrei, care au lucrat ca asistenți voluntari.

În lagăr au sosit și câteva trimiteri poștale, din Ucraina, de la bărbații trimiși acolo la muncă silnică. Au fost trimise și câteva vederi din lagărul din pădurea Bungur, dar numai cele care au trecut printr-o cenzură riguroasă.

Ocazional, a intrat în lagăr câte un ziar, fiecare număr fiind plin de amenințări la adresa evreilor sau a celor care îi ajutau sau îi ascundeau.

5. „Monetăria”

După concentrarea evreilor în lagăr , a continuat teroarea și tortura fizică a deținuților, folosindu-se aceleași metode brutale ca și în celălalte lagăre și ghetouri evreiești înființate pe teritoriul părții de nord-vest a Transilvaniei, ocupate de Ungaria.

Organizatorii și executanții acestor acțiuni știau că soarta evreilor era deja pecetluită. O mare parte dintre călăi erau avizi după îmbogățire rapidă, tentați de bunurile, dar mai ales de obiectele de valoare ale evreilor, care, prin tradiție, o parte le tezaurizau.

Evreii, la rândul lor , au fost supuși ani de-a rândul, pe baza legilor rasiale, la deposedări de bunuri. Cei care aveau o stare materială mai bună au încercat să-și pună la adăpost măcar o parte din bunurile agonisite într-o viață.

Călăii care i-au terorizat pe evreii deținuți nu se puteau împăca cu gândul că o parte din bunurile evreilor, pe care încă nu le descoperiseră, ar putea încăpea pe mâinile altora sau chiar ale statului ungar.

În acest scop, a fost formată și în lagărul din pădurea Bungur de lângă Dej, o echipă specială de cercetări, condusă de Dezsaknay Miklos, fost agent – detectiv de siguranță la poliția din Dej, Takocs Istvan, agent de poliție, Garanvolgyi Adalbert, detectiv de siguranță și Szomorjai Janos, detectiv de siguranță, toți de la poliția orașului Dej. Ei au fost sprijiniți în aceste mârșave acțiuni de grupul de elemente nyilasiste din Dej dintre care cei mai activi au fost Gecse Jozsef și Lakadar Jozsef.

În prima săptămână de la organizarea lagărului de lângă Dej, a sosit de la Budapesta o diviziune rău famată, care și-a desfășurat activitatea în « monetăria » lagărului, o colibă ridicată în grabă la marginea lagărului.

Metodele de tortură utilizate în monetăria din lagărul din pădurea Bungur de lângă Dej au fost cele clasice, utilizate în lagărele și ghetourile din Ungaria și Transilvania. De cele mai multe ori, deținuții evrei erau legați cu mâinile la spate, trântiți la pământ și bătuți la tălpile goale, în palme cu bastoane (ciomege) de cauciuc, dar au fost loviți și peste spate, burtă și în cap. Dacă călăii nu reușeau să scoată informații despre presupusele averi ascunse, de la bărbați, erau chemați la monetărie ceilalți membrii ai familiei acestuia: soția și copii. Părinții erau bătuți în fața copiilor, copii în fața părinților, soții unul în fața celuilalt, până când unul dintre ei ceda și spunea (dacă avea ce declara) unde și ce obiecte au ascuns. A fost și cazul dr. Weinberger Emanoil și al familiei acestuia.

Trebuie amintit și cazul tânărului Albert Majsi (Erwin) care a fost pedepsit pentru că a îndrăznit să intre în propria casă și a vrut să ia un borcan de compot. Pentru această faptă, a fost pedepsit de conducătorii lagărului prin atârnarea lui, cu mâinile legate la spate, de un copac înalt, timp de 2 ore.

Din lagăr au fost scoși 40-50 de tineri apti de muncă, pentru muncile necesare în sinagogă, pe care autoritățile locale au profanat-o și au transformat-o în depozit de alimente.

6. *Încercări de evadare din lagărul de lângă Dej*

Deși zilnic populația evreiască din lagărul din pădurea Bungur a fost numărată, nu era foarte greu să se încerce o evadare, mai ales înainte de venirea jandarmilor din Somogy, iar granița cu România nu era departe, aflându-se la circa 20-30 de km de orașul Dej.

Merită pomenite evadările sau încercările de evadare din lagărul de lângă Dej.

Nu se poate vorbi despre o evadare organizată, în afara acțiunii întreprinse de locotenentul Reviezky din raionul Baia–Mare, care, prin sfidarea ordonanțelor stricte primite de la autoritățile maghiare, a acționat de multe ori în contradicție cu acestea. Locotenentul Reviezky a trimis numeroase ordine de chemare urgente SAS în lagărul de lângă Dej și i-a scos aproape pe toți bărbații care se puteau mișca – peste 16 ani, deși limita de vârstă era 21 de ani –, care erau dispuși să execute muncă silnică. De multe ori, convocările au fost trimise în alb, fiind completate în lagăr cu numele potrivite.

Ministerul de Interne a protestat împotriva acestei acțiuni, comandamentele militare locale au promis să facă investigații, dar între timp tinerii evrei au părăsit lagărul de lângă Dej, cu ordine de convocare urgente SAS, completate în lagăr.

În rapoartele confidentiale ale colonelului de jandarmi Ferenczy Laszlo, care verifica desfășurarea deportărilor evreilor din Transilvania, sunt menționate câteva tentative de opunere împotriva adunării și deportării evreilor din Dej: ascunderea bunurilor evreilor concentrați în lagăr, câteva ajutări de evadare din lagărul din pădurea Bungur, o demisie ostentativă (grof Bethlen Bela).

Acțiunile de salvare a evreilor de la concentrarea în lagăre și deportare nu au avut rezultatele dorite, mai ales din cauza atitudinii pasive a evreilor dezorganizați, lipsiți de un lider din provincie, care refuzau să vadă realitatea: autoritățile ungare pregăteau exterminarea etniei evreiești.

Organizația tinerilor sioniști, care a funcționat legal la Budapesta și Cluj până la instaurarea ocupației germane în Ungaria, a trimis doi reprezentanți la Dej, cu scopul de a-i salva pe evreii care pot și vor să fie salvați de la deportare. Accentul s-a pus pe intenția de a evada din lagăr și încercarea de a se ascunde la Budapesta, cu acte false, cu ajutorul unor creștini.

Din Cluj a venit Lovi Jehuda (Pici) la Dej tocmai în ziua de 3 mai, ziua concentrării evreilor în lagăr. El a călătorit cu acte false, de cetățean maghiar, creștin, având geanta plină cu acte false pentru evreii dejeni care ar fi dorit să plece în România. Evreii care urmau să fie concentrați în lagărul din pădurea Bungur au trebuit convinși să fugă în România și să se salveze, să aleagă viața. Au invocat diverse motive (că nu pot să-și părăsească familia în acele clipe grele, simțindu-se datori să rămână împreună, chiar și în moarte) astfel că puțini au fost cei care au fost dispuși să plece din Dej.

În data de 5 mai 1944 a sosit la Dej din Budapesta, Aranyi Aser (Istvan), descendentul unei bogate familii evreiești, aducând cu el acte și ștampile, obținute cu greu, pentru mai mulți evrei din Dej, însă a fost nevoit să se întoarcă singur. Nici un evreu nu a vrut să fugă cu acte false, de creștin. Acțiunile de salvare a evreilor din Transilvania, dar și din Dej, asumate de organizațiile sioniste pentru tineri, au eșuat din cauza pasivității evreilor din provincie. Aceștia și-au așteptat moartea, incapabili să fugă și să se salveze.

Pe lângă fuga cu acte false în România sau Budapesta, au existat și alte modalități de a evada. Trebuia să existe numai dorința de a trăi, de a se salva. România nu era departe, granița s-ar fi putut trece ușor. Cei mai mulți evrei au ales fuga în România. Astfel, într-un raport confidențial, Veessenmayer le comunică superiorilor săi că evreii maghiari fugiți în România sunt considerați refugiați de către autoritățile de la București, facilitându-se plecarea lor în Palestina.

Mai cunoscută este povestea evadării din lagărul din pădurea Bungur de lângă Dej a lui Viktor Helen, care a ales salvarea, viața, prin fuga în România. Îmbrăcată în haine țărănești (românești), a evadat noaptea din lagăr și a trecut granița cu România, lângă Sărmaș, la Turda, ajungând apoi la București. În capitală a aflat ce soartă îi așteaptă pe evreii maghiari: Auschwitz și camerele de gazare ale acestui temut lagăr nazist. Pentru că a vrut cu orice preț să-i avertizeze pe evreii din Dej despre soarta care îi așteaptă, Viktor Helen a trecut din nou granița în Ungaria, dar a fost prinsă de jandarmii maghiari la Sărmaș și închisă în lagărul de la Bistrița. De aici a fost transferată la închisoarea de la Nyiregyhaza, și, după trei săptămâni, a ajuns în ghetoul din Debrecen. Și-a riscat deci viața, părăsind România, unde era în siguranță, fiind la rândul ei arestată pentru deportare. În ziua în care transportul în care se afla și Viktor Helen a pornit spre Auschwitz, ea nu a renunțat și a sărit din tren. A plecat din nou spre Dej, pentru a-i avertiza și a-i ajuta pe evreii concentrați aici să evadeze. Ajunsă la Dej, lagărul din pădurea Bungur era deja pustiu, ultimul tren al morții părăsise de mult lagărul. Viktor Helen a plecat la Zalău, apoi la Ciucea, de unde, ajutată de o cunoștință creștină, a trecut frontiera cu România, ajungând la Beiuș. Acolo a găsit-o sfârșitul războiului, iar în octombrie 1944 s-a întors la Dej, să-i aștepte pe evreii care au supraviețuit deportării la Auschwitz. S-au întors 239, din 3.226.

Un alt caz de evadare din lagărul de lângă Dej a fost cel al violonistului Brender Heini, din Dej, care nu s-a îmbrăcat în haine țărănești, ci și-a pus pe mâneca hainei o bandă albă, a "evreilor creștini". I s-a organizat o scenă de rămas-bun la poarta secundară a lagărului și, afirmând că a trecut câteva ore mai devreme prin poarta principală, a scăpat de percheziție, astfel că jandarmii maghiari nu l-au reținut.

Șoferul Klarman Izso a evadat din lagăr în haine țărănești și a trecut granița în România, pe lângă Turda. Samuel Rudi s-a folosit și el de haine țărănești, pentru a evada din lagărul de lângă Dej, dar a fost prins de jandarmii maghiari și

trimis înapoi. Samuel Rudi a supraviețuit deportării la Auschwitz, de unde a fost eliberat de trupele aliate.

Fülop Samuel a evadat și el noaptea din lagărul din pădurea Bungur, trecând prin gardul de sârmă ghimpată. Ajuns în siguranță în România, muștrat de conștiință, simțind că ar putea ajuta femeile și bătrânii din lagăr, deși el nu avea familie, s-a întors în lagărul de lângă Dej. A ajuns în grupul evreilor care lucrau în depozitul alimentară, amenajat în biserica evreiască (sinagogă). A fost deportat la Auschwitz. Când s-au apropiat trupele aliate, deportații din lagăr au fost evacuați, iar cei care nu au putut ține pasul cu coloana, "rezolvați" cu un glonț. Fulop Samuel a sprijinit pe drum doi musulmani. Un soldat SS "binevoitor" nu a tolerat acest ajutor, și i-a trimis la marginea drumului; soldatul a trebuit să tragă trei gloanțe: două pentru cei doi musulmani, secați de puteri, și unul pentru curajosul Fulop Samuel, care nu a vrut să-și abandoneze tovarășii, nici la amenințarea cu moartea.

Rabinul Jozsef Paneth din Ileanda a evadat din lagărul din pădurea Bungur, unde fusese dus, împreună cu soția sa și cei nouă copii ai lor. Ajutați de țăranul român Târnavean Simion și profitând de schimbarea paznicilor lagărului, au fugit. La început s-au ascuns la o familie din orașul Gherla, de unde au plecat, umblând timp de două săptămâni pe drumuri lăturalnice, îndreptându-se spre Turda și granița cu România. Au evitat așezările și satele, au cumpărat hrana necesară supraviețuirii (lapte, brânză, caș și pâine) numai de la țăranii români. Profitând de o ploaie torențială, cei 11 au trecut granița în România.

Fiul cel mare al rabinului, Mose Paneth s-a întors în lagărul de lângă Dej, să încerce să-i convingă și pe alții să evadeze. A fost prins și deportat împreună cu ceilalți evrei din lagăr la Auschwitz, de unde nu s-a mai întors.

Fiica rabinului Paneth din Ileanda a convins-o pe doamna Hochstadt Gesane să evadeze, povestindu-i ce soartă îi așteaptă pe evrei. Aceasta a decis să fugă împreună cu fiul ei în vârstă de 4 ani, înainte ca evreii din Dej să fie transferați într-un loc străin și poate mai groaznic decât cel din pădurea Bungur. În data de 27 mai, profitând de învâlmășala creată cu ocazia primului transport care pleca din Dej la Auschwitz, Hhochstadt Gesane a reușit să evadeze. A cumpărat acte false de la o fată creștină, de încredere, care a ajutat-o să se ascundă împreună cu fiul ei. Au trăit astfel, sub numele de Kis Maria și Kis Mihali, timp de 4 luni, până la eliberare. Astfel a supraviețuit, pe lângă copiii rabinului Paneth, un singur copil evreu sub 14 ani, din cei aproape 3000 internați în lagărul de lângă Dej. Ajunși la Auschwitz, copiii sub 14 ani, aproape fără excepție, au fost trimiși direct în camerele de gazare de către călăii nazisți.

Dub Samuel, împreună cu fiica sa și cei trei copii ai acesteia, au evadat din lagărul din pădurea Bungur. Au fost adăpostiți, împreună cu Abraham Nuszi și Izsak Simiom, într-un bordei dintr-o pădure de lângă Dej, de către pădurarul Nicolae Ichim, până la eliberarea Transilvaniei.

Steinfeld Herman – Heku avea 17 ani când a fost internat împreună cu părinții și fratele mai mic în lagărul din pădurea Bungur de lângă Dej. A evadat din lagăr la inițiativa hotărâtă a tatălui său, împotriva voinței sale, împreună cu vărul său de 14

ani. Conform planului original, ar fi trebuit să vină în pădure după ei un localnic cunoscut, creștin, care să le aducă haine țărănești, căruia îi plătiseră deja 5000 de pengö. După ce l-au așteptat degeaba trei zile în pădure, băieții au fost ajutați de un unchi al băieților, care prelucra piei de miel lângă lagăr. I-a trimis pe băieți la un țăran român de încredere, tăbăcar, din Viile Dejului. Acesta a separat o fâșie de 70 de cm din grajd, construind un perete despărțitor din crengi de brad, lut și bălegar. Acolo s-au ascuns Steinfeld Heku și vărul său timp de 4 luni, timp în care nu au văzut lumina soarelui și au mâncat zilnic, de trei ori pe zi, pâine cu untură, slănină și ceapă. Timp de patru luni, țăranul român i-a ascuns pe băieți în grajdul său, i-a hrănit și i-a ținut la curent cu desfășurarea evenimentelor. Când trupele maghiare și germane s-au retras și au invadat și gospodăria țăranului respectiv, acesta a preferat să-și pună casa și atelierul la dispoziția soldaților și s-a mutat în grajd împreună cu familia lui, pentru a putea să-i protejeze și să-i aprovizioneze în continuare pe băieți. Odată cu apropierea liniei frontului, soldații germani au aruncat în aer calea ferată și podul de peste Someș, din apropierea casei, grajdul scăpând ca prin minune din incendiu. Când rușii au eliberat orașul Dej, cei doi băieți evrei au părăsit ascunzătoarea lor și s-au dus în oraș, să caute eventuali evrei supraviețuitori. Pe drum, băieții Steinfeld au trebuit să predea ceasurile lor de aur soldaților ruși, “fiindcă tovarășii din Moscova nu au venit aici să-i elibereze pe evrei”.

Acestea au fost numai câteva exemple, cunoscute, din calvarul dramatic al evreilor din Dej și din lupta lor pentru supraviețuire și de solidaritate umană. Cu mari riscuri, unele încercări de salvare a evreilor care au fost vrut să fie salvați, au reușit, dar altele au eșuat, cu întreg cortegiul de urmări și suferințe pentru victimele de etnie evreiască.

În legătură cu numărul probabil al evreilor care au încercat să se salveze prin trecerea frontierei româno – ungare în România, de unde cei mai mulți și-au continuat călătoria spre Palestina, părerile specialiștilor diferă, în funcție de data la care s-au făcut evaluările și de informațiile folosite. După calculele prof. dr. Moshe Carmilly – Weinberger, în anii 1940 – 1944 s-au refugiat în România, prin porțiunea de graniță de lângă Cluj, 4.500 – 5.000 de evrei.

La acest număr se mai adaugă și evreii care s-au salvat prin trecerea frontierei în România prin alte zone, în afara celei de la Cluj, prin mijloacele proprii, denumite atunci “rețelele omeniei”.

În plus, sunt cosemnați în documentele organizației evreiești HIAS, care s-a ocupat de aceste emigrări și de salvări, 3.200 de evrei proveniți din detașamentele de muncă de la minele din localitatea Bor, Iugoslavia, și alți 8.000 de evrei din nord-vestul Transilvaniei din alte detașamente, care au fost salvați de trupele române și sovietice în timpul operațiunilor militare.

Notă:

Lucrarea se bazează pe informații culese de la martori ai evenimentelor (care au preferat să rămână anonimi) și din lucrările apărute anterior : Zinger Zoltan, *A fost odată Dej*, vol. 2, Tel Aviv,, 1969 ; Randolph L. Braham, *Genocid și retribuție, holocaustul în nordul Transilvaniei sub stăpânirea Ungariei*, Boston, The Hague, 1983 ; Vasile T. Ciubăncan, Maria I. Ganea, Ion V. Ranca, *Drumul holocaustului*, Editura Ciubăncan, Cluj Napoca, 1995

O MĂRTURIE A UNEI SUPRAVIEȚUITOARE A LAGĂRELOR GERMANE DIN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Între episoadele celui de-al doilea război mondial se numără și experiențele cumplite din lagărele de concentrare ale celui de al III-lea Reich, unde au fost duși toți cei care erau considerați dușmani ai regimului nazist, indezirabili, prizonieri de război, dar și cei pe care Hitler, în ura sa viscerală, îi considera ca fiind rase inferioare, care trebuiau exterminate. În concepția sa, ca și în ideologia nazistă, alături de alte popoare, evreii erau situați între rasele inferioare. În mod special, față de aceștia s-a dus o politică de exterminare totală, fiind văzuți ca vinovați de toate marile neajunsuri în care se afla Germania după primul război mondial, astfel încât, în anul 1944, Hitler a hotărât că nu mai are suficient timp pentru a distruge, prin muncă forțată, populația evreiască din Europa ocupată de Wehrmacht și că e necesară aplicarea așa-zisei „soluții finale”, adică transformarea lagărelelor de concentrare, mai ales cel de la Auschwitz-Birkenau, în adevărate „fabrici ale morții”, în fapt niște abatoare umane, unde evreii, alături de slavi, țigani și alții, erau sortiți uciderii sistematice, prin diverse metode, care au demonstrat bestialitatea regimului nazist.

În acest număr din revistă publicăm un interviu cu o supraviețuitoare a lagărelelor de la Auschwitz-Birkenau și Buchenwald. Este vorba de d-na VARODI Iudit, din Oradea. Facem precizarea că dumneaei, în momentul când a fost deportată la Auschwitz-Birkenau locuia în comuna Șintereag, în apropiere de orașul Dej, stabilindu-se în Oradea abia ulterior, după

terminarea celui de-al doilea război mondial, în anul 1948. Este vorba de o mărturie mișcătoare despre o experiență teribilă, a cărei memorie considerăm că este necesar să fie păstrată. În viitor, sperăm să mai interviuăm și alte persoane, și din județul Bihor de atunci, în legătură cu aceste evenimente dramatice din existența lor.

16 august 2005, Cantina Comunității Evreiești din Oradea.

Interviu cu d-na VARODI Iudit (79 de ani), din Oradea.

A.F. : *V-aș ruga să vă prezentați, să ne dați câteva date personale și să ne spuneți, după aceea, de ce vreți să depuneți această mărturie ?*

V.I.: Mă numesc VARODI Iudit, după numele de naștere HIRSCH Iudit și după numele inițial al soțului meu, un timp m-am numit WEISS Iudit. M-am născut în 1926, la Cluj-Napoca, din părinții Hirsch Eugen și Hirsch Eugenia. În momentul de față locuiesc în Oradea, din 1948.

A.F. : *Cu ce ocazie ați venit la Oradea ?*

V.I. : M-am măritat cu soțul meu, WEISS Adalbert, întrucât am încheiat la Timișoara căsătoria, la 20 noiembrie 1948, el fiind locuitor al acestui oraș, după primul război mondial. A fost chemat de un prieten în Oradea, ca să lucreze la înființarea comerțului socialist, el fiind expert în munca comercială și așa am ajuns în Oradea.

A.F. : *Unde trăiți...*

V.I. : Aici trăiesc și astăzi și ca atare mă mândresc cu faptul că ultimii ani de muncă i-am petrecut la fosta fabrică „Plastor” din Oradea, unde am depus 30 de ani de muncă și astăzi încă consider această fabrică, mă rog, ipotetic, ca propria mea fabrică...Și anul trecut am fost invitată în mijlocul lor, pentru a sărbători Crăciunul...

A.F.: *Deci, nu v-au uitat. Doamna Varodi, vă rog să ne spuneți de ce ați dorit să dați acest interviu. Ce motive aveți dvs., pentru a vorbi despre niște evenimente atât de tragice, la 60 de ani de la producerea lor?*

V.I.: Primul motiv, fiindcă sunt întrebată. Al doilea motiv, este pentru ca lumea să știe că, în fond, evreii totdeauna au fost un popor foarte loial și muncitor, fac parte din populația acestei țări și consider că rădăcinile mele familiale, din partea tatălui, sunt atât de vechi încât doresc ca, eventual, cei care vor citi despre mărturia mea să știe că totdeauna am vrut ca să fie o înțelegere deplină între oameni..... Pentru mine n-a existat deosebire că-i cineva neamț, român ori maghiar. Așa am crescut, așa am primit în puținii ani educația din partea tatălui, să-l stimăm pe aproapele nostru.

A.F.: *Vă aduceți aminte în ce secol a venit familia tatălui dvs. în Transilvania?*

V.I.: N-aș putea să spun când au venit, dar posed o fotografie a unui străbun de-al meu, care la Gherla a împlinit 70 de ani în 1879, atunci el a fost fotografiat cu cei 13 copii ai lui și nurorile și cuscii care erau atunci acolo, la această serbare, deci, acest aranjament fotografic atestă, în primul rând, c-am fost o familie foarte numeroasă și, apoi, însuși bunicul meu, care era prezent la această întâlnire familială, a încetățenit acest obicei, de a ține familia foarte unită și iubitoare, deci amintirile mele din copilărie sunt pline de aceste amintiri de dragoste între

membrii familiei, între cei apropiați. Părinții mei au fost niște oameni foarte darnici și față de străini și față de alții.

A.F. : Unde trăia familia dvs. în 1944 ?

V.I.: În 1944 din familie nu mai trăiau decât mama mea, fratele meu și cu mine, în comuna Șintereag, în casa bătrână a bunicului, HIRSCH Coloman, care a avut o gospodărie mare, a fost întemeietorul unei fabrici de spirt, și realizatorul unei mori de apă. Fabrica de spirt a ars, gospodăria a fost naționalizată parțial, digul pentru moara de apă a fost distrus de Șieu, și atunci bunicul a luat niște împrumuturi bancare. La data când noi am ajuns, prin 1931, în Șintereag, tata, care a devenit administrator al acestei gospodării, care n-a fost împărțită între cei 8 copii ai bunicului ...

A.F.: Și aici ați locuit din 1931 până în 1944. Doriți să spuneți ceva despre momentul 30 august 1940, când o parte din Transilvania de Nord a fost cedată statului ungar și dvs. locuiați tocmai în acest teritoriu?

V.I.: Mi-aduc aminte de un eveniment foarte trist și care a mi-a marcat viața. Primii patru ani de gimnaziu i-am făcut la Bistrița. Primii ani ca elevă ordinară, și ceilalți, prin corespondență sau ca elev particular, care a dat toate examenele. În 1940 am terminat clasa a patra și am luat micul bacalaureat, cum era pe vremea aceea. Acest liceu a fost cu limba de predare română și comisia a apreciat modul meu de a mă prezenta la examen și m-a lăudat că vorbesc așa de bine românește, că nu s-ar putea ști că nu sunt româncă. După acest bacalaureat, am dat la Cluj admitere la liceul comercial, care, la Cluj, este pe malul Someșului, și-am ieșit a treia la concurs dar, în septembrie, când am vrut să mă înscriu în învățământ, practic am fost respinsă, pe motiv că sunt evreică și legile rasiale de atunci nu ne-au permis nouă, evreilor, să studiem în instituțiile publice și nici în cele confesionale.

A.F.: Asta a fost în septembrie 1940 ?

V.I. : În septembrie 1940. Și atunci, în situația aceasta, capii comunității evreiești din Cluj au organizat, cu o maximă urgență, o școală cu predare în limba maghiară, așa-zisă „Jiglitz” (Zsidogymnasium), unde au fost înscriși toți copiii evrei din Ardealul de Nord care au vrut să învețe și care au avut posibilități să urmeze cursurile. Și atunci, în anul 1940-1941, în clasa a 5-a de liceu, am locuit la o mătușă de-a mea, care atunci a primit o locuință mai bună, mai încăpătoare. Aveau o fată și un băiat, fata cam de o vârstă cu mine, și am stat la ei. Din nefericire, în 1941 -1942, tatălui meu nu i s-a mai permis să lucreze pământul din gospodăria despre care v-am vorbit și n-am mai avut mijloace, rezervele pe care le-am avut până atunci. În anul următor, 1941-1942, mama, fratele și cu mine ne-

am dus la Cluj și-am închiriat o cameră mobilată. Fratele meu a început liceul, în același liceu evreiesc, iar mama mea a început să învețe croitoria de lenjerie de dame.

A.F.: Ce s-a întâmplat cu tatăl dvs?

V.I.: Tatăl meu stătea acasă. Și nu a făcut prea multă treabă, fiindcă nu a prea avut ce. Probabil că a avut niște vite, niște grâne..., un timp s-a mai asociat cu un cetățean și, sub numele lui, moara a fost repusă în funcțiune, un oarecare domn Nif, și după aceea iarăși apa a rupt digul și n-a mai fost nimic altceva. Deci, eu în 1942-1943, în clasa a VII-a, am reușit să învăț mai departe, prin faptul că am dat meditații elevilor din clasele mai mici și am stat în chirie la alții, nu la mătușa de care v-am vorbit, fiindcă și membrii familiei ei au fost nevoiți să-și restrângă traiul, și n-au mai putut să mă primească și pe mine.

A.F. : Care a fost atitudinea populației din Cluj față de comunitatea evreiască?

V.I.: Eu numai de aceea îmi aduc aminte că comunitatea evreiască a fost foarte sprijinitoare. Deci eu am mâncat la cantină, la *mensa*. În decurs de un an am schimbat vreo cinci gazde, ca să fie mai ieftin, dar relații cu populația din afara comunității mele, eu, ca atare, n-am avut. Părinții mei au fost, mă rog,.... discriminați, că li s-au luat, să zicem, mijloacele de subzistență. Au fost reînchiriate camerele din locuința noastră, am fost amenințați de către comandantul unui detașament de muncă,

A.F : Unde vă aflați în 1944, la început?

V.I. La începutul anului 1944 eram încă în Șintereag, fiindcă după moartea tatălui meu ...

A.F.: Când a survenit?

V.I. El a murit în 1943, în iunie. Și atunci, la începutul lui 1944, nu m-am dus la liceu, deși ar fi fost ultimul an. Cu ajutorul colegilor am învățat, și datorită dirigintei mele, care mă aprecia foarte mult, am depus examenele pe primul trimestru, așa că înainte de sfârșitul anului 1944 eu mă găseam la Cluj. Și din nou m-am mutat la această mătușă din Cluj și atunci...

A.F.: Ce s-a întâmplat cu mama dvs.?

V.I. Mama mea a stat în continuare la Șintereag, cu fratele meu ...

A.F.: Cât de departe este comuna Șintereag de Cluj?

V.I.: Cam o sută de km.

A.F.: *Și de Dej?*

V.I. Cam 35-40 de km. Este cam la demidistanță între Bistrița și..., fix la 10 km de Beclean. Pe atunci Becleanul nu era considerat oraș, acum și Becleanul este oraș. La începutul lui 1944,...mă rog, a fost perioada concediului. Revelionul l-am petrecut la mătușa mea din Beclean...

A.F.: *În primele luni ale anului 1944, așa cum se știe, guvernul de la Budapesta a luat o serie de măsuri împotriva evreilor, cum a fost înființarea de ghetouri pe cuprinsul Ungariei. Și, în acest sens, știm că în apropierea orașului Dej a existat un astfel de lagăr, unde au fost duși evreii. Puteți să ne relatați experiența dvs. în legătură cu acest fapt?*

V.I.: Ce vreau să vă spun..., încă înainte de a fi internați în lagărul de la Dej, în martie, când nemții au ocupat Ungaria, da, atunci școala noastră s-a închis temporar, deci, după 19 martie, fiecare copil s-a dus înapoi la domiciliul său și, ca atare, eu m-am reîntors în Cluj dar, iarăși, comunitatea evreiască din Cluj a făcut niște intervenții, încât o comisie școlară din Debrețin a aprobat ca elevii anului 1943-1944 să revină la școală, să fie examinați, să termine anul școlar iar pentru ultimul an în care am umblat și eu ni s-a admis să susținem bacalaureatul. Așa că eu, în 1944, la sfârșitul lui aprilie, am luat diploma de bacalaureat, pe care am luat-o cu mine în lagăr, și pentru ca să ajung eu din Șintereag în Cluj, la această reexaminare, a trebuit să cer aprobare, fiindcă deja s-a instituit legea de a purta steaua galbenă, și eu am primit aprobare de călătorie la Cluj cu steaua galbenă, cu care m-am dus la Cluj. Cu steaua galbenă și cu diploma de bacalaureat am venit acasă, în data de 2 mai 1944, și mama m-a primit cu foarte mare căldură, ca și fratele meu. Aveam acolo, la noi, încartiruit un medic al detașamentului de muncă. Toți m-au primit cu multă căldură, m-au felicitat pentru bacalaureat și am întrebat-o pe mama mea : Mama dragă, oare cât vom mai sta, în liniște, împreună?

A.F.: *Ați presimțit ceva ?*

V.I.: Dar s-au auzit multe lucruri, ce s-a întâmplat cu evreii din Cehia, cu evreii din Polonia, am auzit de...

A.F.: *Credeați în aceste zvonuri ?*

V.I.: Credeam, să zicem așa, nimeni n-a negat acest lucru. Știam deja că suntem după Stalingrad. Din vești se auzea că războiul se apropie, am auzit și de ieșirea României din război...evreii au fost, să zicem, așa am sperat că vom scăpa, fără să fim duși și noi la această soartă. Nu despre crematorii am auzit, ci despre duși în

lagăre și supuși muncilor grele. Nu am auzit de exterminare. Am auzit de muncă forțată în lagăre de muncă. Și atunci, după ce am ajuns acasă, în 2 mai 1944, în 3 mai 1944, dimineață de cu zori, au venit jandarmii și cu un om oficial de la Primărie care, după amintirile mele, a fost funcționar la primărie, a cărui mătușă o cunoșteam și eram în relații bune, și de aceea m-am mirat foarte mult de duritatea cu care ne-a tratat...

A.F.: Vorbea urât?

V.I.: A fost foarte categoric și foarte riguros în a ne soma de a preda toate valorile, de a preda tot...

A.F.: Primul lucru a fost să predați toate bunurile de valoare din casă și casa?

V.I.: Și casa, ca atare, cheile casei. Ni s-a pus în vedere că vom fi strănși și duși la muncă. N-am știut atunci ținta adevărată, unde am ajuns. Toți am fost strănși în sala școlii maghiare din Șintereag și de acolo am fost duși cu niște căruțe până în Dej.

A.F.: În aceeași zi ați ajuns în Dej?

V.I.: În aceeași zi am ajuns la Dej.

A.F.: Ce s-a întâmplat atunci?

V.I.: În Dej am ajuns în mijlocul unei păduri.

A.F.: Cum se cheamă această pădure ?

V.I. Pădurea Bungur din Dej, o pădure întunecată, cu copaci frumoși, cu pârâiașe între ei, cu oameni foarte.... În orașul Dej, unde am umblat, și unde am avut o prietenă foarte bună, pe Klein Aliza, care a încercat să-mi aline durerile, după moartea tatălui meu în 1943.

A.F. Și cum ați numi această pădure? Ce cuvânt ați folosi, ghetou, lagăr?

V.I.: A fost un lagăr, care avea și un regulament de lagăr, în care a fost precizat ce avem voie să facem, ce n-avem voie, a fost împrejmuit cu sârmă, santinelă, soldați înarmați cu baionetă și câini, și de toate... N-am avut nimic, n-am avut o pătură, o pernă, un acoperiș deasupra capului, totul s-a realizat pe urmă de către tineri, să zicem așa. Locuitorii lagărului au fost, au dat dovadă de frăție, de solidaritate, de într-ajutorare firească, și atunci ni s-a construit acolo o colibă, nu știu dacă am fost numai noi sau a mai fost băgată și altă familie, asta nu aș mai putea să vă relatez.

Cert este că am fost împreună cu mama și fratele și știu că era undeva un loc de unde puteam să ne aducem de mâncare. Ulterior, l-am mai văzut intrând în acest lagăr și pe unchiul meu, care era farmacist în satul Beclean și l-am văzut venind și pe acel medic care a stat în casa noastră în ziua în care noi am fost luați, și știu că fratele meu n-a vrut să mănânce mâncarea care am primit-o acolo .

A.F.: De ce ?

V.I.: Nu i-a plăcut calitatea, nu știu din ce o fi fost gătită, iar alimentele au fost deja raționalizate. Poate și din cauza apei. El deja a fost suferind când am fost noi duși..., am fost scoși din lagăr, mai departe acolo au venit niște vagoane de marfă, după amintirile mele aproape peste 100-150 de oameni au fost înghesuiți într-unul, din cărțile pe care le-am citit se vorbea doar despre 100, în orice caz am fost ca sardinele în cutie.

A.F.: Adică 100 de oameni îmbarcați într-un vagon?

V.I.: Într-un singur vagon.

A.F.: Înaintea de a fi îmbarcați, ce vă mai amintiți de atmosfera din lagăr ?

V.I. A fost o atmosferă foarte ostilă, cu amenințări permanente ...

A.F.: Ați fost anchetati?

V.I.: Mama mea a fost anchetată, bătută, dar n-a avut voie să spună nimănui, însă în tren ne-a povestit deja.

A.F.: De ce a fost anchetată și bătută?

V.I.: Că unde a lăsat bunurile ? Adevărul este că mama mea când eu m-am dus la Cluj a încheiat niște contracte de formă cu niște vecini..

A.F.: Creștini ?

V.I.: Creștini, cărora le-a lăsat tiparele de croitorie, în ideea că se va întoarce și va putea să ne întrețină pe noi, că era totuși mama a doi copii, fără soț, fără nimeni, pentru că pământul ne-a fost luat ...

A.F.: Dânsa nu mai avea și obiecte de valoare ?

V.I.: Obiecte de valoare a avut, dar le-a ascuns.

A.F.: Au putut să le obțină de la dânsa jandarmii?

V.I.: N-au putut.

A.F. Au rămas tot la dânsa?

V.I.: Nu la dânsa, au rămas sub pământ.

A.F.: Au fost îngropate în pământ?

V.I.: A îngropat în pământ doar lucrurile de valoare. Vacile, căruța, tiparele, trusoul meu, câteva vase frumoase, câteva lucruri frumoase din casă, le-a dat la alții, dar nu i-a pârât nici pe ăștia. Pe drum, când am mers cu căruța, ceasul tatălui meu l-am dat la căruțaș...

A.F.: Vă rugăm să ne relatați cum a fost cu transportul din lagărul de la Bungur, de lângă Dej ? În ce dată a avut loc ?

V.I.: La sfârșitul lunii mai, 25-26 mai, fiindcă călătoria de la Dej până în Auschwitz – Birkenau a durat aproximativ cinci-șase zile. Deci, la Birkenau am ajuns pe data de 3 iunie.

A.F.: Știați că au fost și alte transporturi înaintea dvs., sau ați fost primul transport ?

V.I.: Cred că am fost primul transport. Am fost primul transport și am zăbovit mult...După amintirea mea, am fost încolonați cam 150 de persoane la un vagon. Eram înghesuiți ca sardelele...

A.F.: Putea să stea cineva jos ?

V.I.: Nu, deci toți am stat în picioare în vagonul de animale și ne înghesuiam la geamuri, să vedem. Deci, pur și simplu oamenii au fost extenuați. Eu cred că au fost și morți printre noi, din când în când. Nu știu exact, n-aș putea să vă spun. Știu un singur lucru, că fratele meu era slăbit și foarte bolnav și din momentul când am fost coborâți din tren, în marea învălmășeală, i-am pierdut urma.

A.F.: De atunci nu mai știți ce s-a întâmplat cu el?

V.I.: Nu mai știu nimic de el, cu toate că am aruncat cu pietre în lagărele învecinate, unde am auzit vorbindu-se că ar fi copii, că ar fi băieți, și am întrebat...

A.F.: Ce înseamnă că ați aruncat cu pietre?

V.I.: Păi n-aveam nimic. Aveam câte o piatră, pe care scriam cu o altă piatră, că îl căutăm pe HIRSCH Coloman, dacă știe cineva să ne spună. N-am primit răspuns, și de atunci mereu, deci... Este o paranteză: când am aflat că soțul meu are doi veri gemeni care au supraviețuit și au fost în Auschwitz, și fratele meu s-a născut în 1930, acești veri s-au născut în 1933, și am crezut că l-ar fi văzut pe fratele meu, și când ne-a spus că vine unul dintre gemeni să ne viziteze, l-am așteptat ca pe fratele meu, vrând să aflu ceva despre el, sau să zicem așa, când am fost, în anul 1990, în Israel, la o întâlnire școlară, unde au fost expuse fotografiile foștilor elevi ai școlii și acolo am găsit unul care era de vârsta fratelui meu, l-am căutat și l-am întrebat: „Nu cumva l-ai văzut, nu cumva știi de el ceva?”, dar nimeni n-a știut. Deci, probabil că el, fiind bolnav, și fiind văzut deja când a coborât că nu este nici de vârstă corespuțătoare, fiindcă numai cei care erau peste 16 ani au fost lăsați în viață.

A.F.: Dacă vă aduceți aminte de momentul sosirii la Auschwitz- Birkenau ?

V.I.: Momentul acela este un moment crucial, deci toată lumea trebuie să-și dea seama că un om relativ liber, cu toate îngrădirile suferite în timpul anilor 1942, 1943, 1944, începând din 1940, cu posibilitatea de a studia, ești umilit, dar încă ești om, dar când am ajuns aici, când am trecut acest prag, am ajuns într-o hală mare, unde era așa-zisa anticameră a băii, a trebuit să ne dezbrăcăm goi-puşcă acolo, am fost tunși peste tot unde a fost păr pe noi și apoi am trecut în așa-zisa baie. Ni s-a spus să memorăm pe ce număr am pus lucrurile, dar am primit complet alte veștminte, de rob, chiar dacă au fost haine civile, dar pe spate eram cu o cruce vopsită, a mea a fost cel puțin cu dungă roșie, am avut ceva galben, un triunghi galben pe îmbrăcăminte.

A.F.: Da, care, probabil că însemna unde trebuie să fiți trimisă, încadrată într-un detașament de muncă...

V.I.: Păi am fost încolonați și duși într-un loc unde era o imensitate de barăci, unde am fost repartizată într-o baracă, care așa mi se pare c-a fost numărul 32, mi s-a întipărit bine sau rău în minte, nu știu, în orice caz a fost o baracă.

A.F.: *Cât timp ați stat în baraca 32 ?*

V.I.: În baraca 32 am stat până în iulie și până atunci am trecut prin mai multe selecții, când, iarăși, în aleea lagărului încercuit cu sârmă ghimpată cu curent, electrificată mă rog, deci am trecut peste mai multe selecții, după care am rămas tot acolo, apoi m-am trezit a fi în lagărul învecinat, de la grupul C, am fost dusă la lagărul B, tot la Auschwitz-Birkenau, și acolo tot același regim, tot aceeași împărțire, tot aceleași barăci.

A.F.: Cum era viața în lagăr?

V.I.: Dimineața în zori, am fost treziți, am fost scoși, respectiv ne-am dus la necesități firești, în condiții foarte vitrege, apoi am stat încolonați ore în șir, pentru un așa-zis apel și apoi am fost duși din acest al doilea lagăr în afară terenurilor, am cules pietre, le-am așezat dintr-un loc în altul, următoarea zi din locul celălalt de unde le-am adus...

A.F.: Trebuia să faceți munci inutile ?

V.I.: Nu așa ne-au spus că este muncă inutilă. Dar strângeam pietrele dintr-un loc, făceam din ele un morman de pietre și a doua zi, de fapt, nu știu dacă am fost atât de breji ca să recunoaștem că-i același morman pe care noi l-am făcut, deci, probabil, că a fost un morman strâns de alții pe care noi l-am dezintegrat și l-am pus în altă parte.

A.F.: Era greu ?

V.I.: Foarte greu. Eram urmăriți de câini lup, de care și azi mi-e frică.

A.F.: Cum se purtau soldații S.S. ?

V.I. Dacă ieșeau din linie, dacă făceau ceva, atunci arma spre tine, nu prea a fost dialog între robi și...

A.F.: Au fost și loviți?

V.I. Au fost pedepsiți cei care au fost dar, eu, sincer să vă spun, am fost un om destul de neînsemnat, n-am fost nici prea grasă nici prea slabă, în general am fost atât de tristă și atât de dornică de a mă prinde de sârma electrică, încât n-am avut gândul de a supraviețui, mai repede mă gândeam cum să... că ș-așa n-aveam un viitor, tată n-aveam, mamă n-aveam, frate n-aveam. Ce mă aștepta?

A.F.: Au fost oameni care s-au sinucis ?

V.I.: Da, au fost. Am văzut cu ochii mei.

A.F.: Cum de ați rezistat să n-o faceți?

V.I. Ceilalți care mi-erău în jur, care erau mai optimiști sau mai rezonabili, m-au sfătuit să nu fac..., atunci am primit și numărul de lagăr, am fost tatuată și ni s-a spus că suntem deja niște prizonieri ocrotiți, că Crucea Roșie ne va ocroti și, în sfârșit, de aici am fost iarăși aleasă, prin septembrie, pentru o altă destinație, și

atunci când am mers pe linia ferată a început ceva raid aviatic ostil nemților, nemții s-au retras, deci aveau ei locuri,... adăposturi, am stat acolo până am fost transferați din nou într-un alt lagăr și acolo, prin octombrie, iarăși încolonată și dusă. De fiecare dată este acest ritual de a fi dusă în spălătorie, de a nu ști dacă e de spălat...

A.F.: Dar atunci când intrați în spălătorie...

V.I.: Nu știai dacă primești apă sau gaz.

A.F.: Dar știați că se poate să fie și gaz ?

V.I.: Da, da, că ne-a spus kapo că: „ați intrat pe ușă și o să ieșiți prin horn!”.

A.F. Ce origine aveau acești kapo ?

V.I. Cei care au fost cehi sau alte naționalități, lituani...

A.F.: Cum se purtau kapo ?

V.I. : Dur.

A.F.: Mai rău chiar decât soldații S.S.?

V.I.: N-aș putea să spun, deci aia, nu știu cum să vă spun, este psihologia, deci când ne gândim și vrem să-i judecăm pe ei, cum am fost noi judecați și chiar înghionțiți, unii kapo care au fost găsiți pe străzi în alte țări, deci documentele descriu și cazuri de răzbunare, cum este cel al unui evreu din Cluj, care a făcut un pact cu nemții, prin care o mică grupă de evrei clujeni a fost scăpată din lagăr, fiindcă le-a dat ... Kastner, Kastner, ați auzit de numele acesta ? Kastner, deci el a fost între militanții evrei care a încercat să negocieze cu Eichmann pentru salvarea evreilor, dar n-a reușit să scape decât un grup mic, între care și pe rabinul neolog Carmilly-Weinberger. Deci, în acest grup a fost și Weinberger, care au fost duși un timp mic într-un lagăr, și de acolo în Elveția, a fost un mic grup care a fost salvat. Kastner a fost și el evreu, și cu toate acestea a fost împușcat pe stradă în Israel, fiindcă a fost considerat trădător, dar istoria ulterior va decide, fiindcă, dacă se poate spune că pentru cine a salvat o viață se sădește câte un pom într-o grădină din Yad Vashem, să se recunoască meritul, dacă ai salvat un om înseamnă că ai salvat omenirea. Deci, eu știu că kapo a fost dur, dar știu că, cine a trecut și a devenit... și eu simt că am deja inima de piatră, nu mai am inima așa de duioasă, așa cum m-au crescut părinții, fiindcă prin atâtea am trecut încât deja nu mai pot fi așa de sensibilă, cum am fost pe vremuri, în perioada copilăriei mele, nu mai pot fi. Și faptul că mi-am pierdut mama, nu știu cum să exprim mai tare durerea cea

mai mare pe care o resimt cotidian. Tânjesc după dragostea de mamă, pe care n-am avut-o de peste 60 de ani...Asta vreau să vă spun, aceasta vreau să înțeleagă copiii viitorului și să fie oameni cu oamenii, fiindcă fiecare din noi avem o singură mamă...

A.F.: Cum îi judecați pe criminali, pe vinovați?

V.I.: Criminalii îi detest, nu am calitatea de a judeca, Dumnezeu o să-i judece pe toți, dar eu nu judec popoare și nu fac generalizări, nu fac generalizări și am fost, să zicem așa, în război și cu Dumnezeu pentru tot ce mi s-a întâmplat, până când am ajuns în pragul morții de peste șapte ori, de la cele șapte operații pe care le-am suferit, și atunci mi-am dat seama că, totuși, pentru ce am luptat - și am vrut ca să fie egalitate-, nu s-a dovedit viabil.... Dar speranța în D-zeu mi-a redat oarecare forță ca să mai pot îndura zilele câte îmi sunt date de soartă. Asta este.

A.F.: Să ne întoarcem la lagărul Auschwitz-Birkenau. La sfârșitul anului 1944 vă mai aflați în lagărul Auschwitz-Birkenau ?

V.I. Nu! V-am spus că în octombrie deja am fost dusă într-un nou eșantion de muncă și-am fost dusă la lagărul din Buchenwald, Kommando Taucha, în Germania. Acesta este situat lângă Leipzig, lângă Lipsca, acolo am fost dusă într-o fabrică de muniții și zilnic am făcut naveta de la lagărul unde am fost cazați până la această fabrică pe jos. Mergeam printr-o pădure un kilometru, cert este că mai mult de o oră-două am mers până când am ajuns acolo. Am așteptat la poartă venirea echipei care a lucrat, deci am lucrat în două schimburi, schimbul de zi și schimbul de noapte, și am lucrat 12 ore.

A.F.: Ce făceați acolo ?

V.I.: Eu eram o purtătoare de,... făceam niște carabine, eu trăgeam părțile de lemn la strunguri, unde se puneau capacele de metal, ...

A.F.: Era o muncă peste puterile dvs. ?

V.I.: N-a fost prea ușor și am fost complet extenuată, așa că, atunci când, în aprilie, frontul se apropia de lagărul nostru de la Taucha, Kommando Taucha, atunci am fost evacuați din lagăre și atunci s-a format „marșul morții” la începutul lui aprilie. Fabrica aceea am părăsit-o, n-am mai lucrat.

A.F.: A fost bombardată ?

V.I. : A fost bombardată. Și în timpul cât am lucrat și nemții se duceau la adăpost noi stăteam: „Hai, vino bombă și termină odată, scapă-ne!”

A.F. Deci fabrica a rămas în picioare și a funcționat, cu toate raidurile din aprilie 1945, când se apropia frontul sovietic?

V.I.: Sovieticii se apropiau, Armata roșie se apropia, mi-amintesc că însoțitorii mei S.S., gardienii noștri, erau îmbrăcați în niște mantale și am observat că sub mantale nu mai aveau uniformă, ci aveau haine civile, ei vroiau să se predea, și pe noi forțelor aliate, în schimbul nostru să primească ei drum liber. Eu n-am reușit să termin acest marș al morții, fiindcă aveam niște bube pe corp, subsuoară, pe umeri și nu mai aveam putere, pur și simplu nu mai aveam putere, și chiar în ultimul popas n-am mai putut să mă ridic de lângă șanțul pe care m-am așezat și, conform obiceiului, trebuia să fiu împușcată și practic un soldat cu baionetă m-a zgâlțâit cu baioneta în spate: „Auf! Auf!”, deci „Ridică-te! Ridică-te!” Și i-am spus: „Împușcă-mă! Împușcă-mă!”, că nu mai pot, și atunci el nu m-a împușcat, ci m-a ridicat de mâini și m-a aruncat în coloană. Coloana m-a purtat până în următorul popas, unde am fost lăsată într-un grajd de vite și acolo m-am trezit, nemâncată și neajutorată, când rușii au deschis poarta grajdului și m-au eliberat și mi-au pus în mână o pasăre.

A.F. O pasăre?

V.I. O pasăre. Și era încă război, deci nu era încă 9 mai, era prin mai, nu știu în cât mai. Atunci, eu cu pasărea în mână... ca s-o tai, s-o mănânc.

A.F.: O găină?

V.I. O pasăre, cocoș, găină, n-aș putea să vă spun. Nu știu nici astăzi ce-o fi fost în capul lui. Ei au mers mai departe .

A.F. Acte ?

V.I. Da de unde, nimic. Ei au mers mai departe Primul act l-am primit la Praga.

A.F.: Ce s-a întâmplat din momentul când ați fost eliberată de soldații Armatei sovietice și până ați ajuns acasă, în România?

V.I. : M-au găsit acolo două vecine din Beclean, în curtea grajdului, în gospodăria care era, probabil, un han cândva, au luat găina de la mine și m-au târât sus, într-un pat, și pe urmă ele, cu găina s-au dus în satul vecin, așa mi-aduc aminte că a fost Freidorf, și-au închiriat de acolo de la niște localnici, o cameră și ne-am mutat în camera aceea. Ele mi-au făcut niște mâncăruri mai ușoare și m-au cocoloșit și m-au ajutat, ca pe urmă să începem să mergem spre casă. Am făcut un drum destul de anevoios, ne-am dus cu căruța până la Kemnitz, curios că aceste nume

nu mi s-au șters din amintire, un oraș din Germania, acolo ne-am urcat pe un tren, fără bilet, bani n-am avut.

A.F. Cine v-a controlat pe tren ?

V.I. Nimeni. Era cu vreo două săptămâni după armistițiu, și atunci ne-am dus până s-a oprit trenul, ne-am coborât, ne-am urcat pe un alt tren și-am ajuns la Dresda, și-am văzut distrugerea din oraș.

A.F.: Orașul era distrus complet...

V.I.: Am văzut ruine, ruine, ruine, ruina Zwinger-ului, pe care-l cunoscusem din imagini, muzeul de acolo și, de pe deal, am văzut într-o parte că erau casele nebombardate și atunci am cerut adăpost și-am declarat că suntem români. Ne-a fost frică să zicem că suntem evrei.

A.F.; Chiar dacă războiul s-a terminat ...

V.I. Da, da, ne-a fost frică, acesta e adevărul, și-am cerut de muncă și am lucrat. Una era croitoreasă... Și am primit bani de la ei, încât am stat acolo un timp, a fost o perioadă destul de grea, și atunci, prin munca pe care am depus-o, am câștigat atâtia bani că am ajuns să ne cumpărăm bilete pe un vaporeș și cu vaporeșul ne-am dus până la granița cehoslovacă. Am trecut granița și-am mers până la gară, atunci ne-am urcat pe tren...

A.F.: În Praga?

V.I. Nu, nu, era Bratislava sau știu eu ce stație era, n-aș putea să vă spun. Unde era oprirea vaporeșului și de la vaporeș am urcat pe un tren și-am ajuns într-o gară. Ce gară o fi fost? Nu știu, nu-mi dau seama, și atunci ne-am urcat pe tren și acolo oamenii ne-au spus ca să ne prezentăm la oficialități, că altfel vom fi maltratați, dacă ne vor găsi fără acte. Și atunci, în Praga, am căutat punctul de Crucea Roșie și, din păcate, Crucea Roșie m-a găsit pe mine bolnavă, și m-au reținut acolo, așa că ...

A.F. : Ați mai stat în Praga ?

V.I.: Am stat într-un așa-zis spital, sau carantină, unde m-au operat și au descoperit că am tuberculoză, și acolo m-au tratat și de acolo am venit cu un tren de spital până în Budapesta, unde am intrat iarăși în spital și am stat acolo. Un cunoscut de-al familiei noastre m-a găsit, m-a ajutat până când mi-am făcut formele de repatriere. S-au făcut martie 1946, și atunci m-am repatriat ...

A.F.: Ați stat până în martie 1946 în Budapesta?

V.I. : Nu numai în Budapesta, unde m-au îngrijit, în Ungaria.

A.F.: Când ați revenit în România ?

V.I. Am hârtia de repatriere, cred că 19 sau 18 martie, nu știu exact acum, îmi scapă, dar am actul de repatriere

A.F.: Pe unde ați intrat în țară ?

V.I.: Prin Curtici, Arad. Mi-aduc aminte perfect de acest lucru, fiindcă a fost noapte, am venit nu chiar oficial și iarăși într-un vagon de marfă și am ajuns acolo noaptea, cu puținele lucruri care mi le-au dat cunoștii și rudele în Budapesta. Din Arad trebuia să ajung în Timișoara, acolo unde trăiau un frate și o soră a mamei mele. În primul meu drum la Timișoara l-am întâlnit, după cunoștințele mele, pe un văr de-al tatălui meu.

A.F. : La Timișoara ce ați făcut, în 1946 ?

V.I.: După ce m-am instalat la un frate de-al mamei mele, la care n-am putut sta decât temporar, m-am mutat în chirie, m-am înscris în școala textilă, unde am devenit tehnician textil și m-am angajat la „Industria lânei” din Timișoara, unde am lucrat la secția tricotate și am stat acolo până m-am întâlnit cu soțul meu și m-am căsătorit, ca să vin în Oradea, unde trăiesc și astăzi.

A.F.: Ce ați dori să mai spuneți, în finalul interviului ?

V.I.: În finalul interviului pot să spun că am avut o viață trudită, dar totuși am avut o perioadă frumoasă, cât am lucrat la fabrica „Plastor”, pe care iluzoriu vorbind, am considerat-o fabrica mea și în care cifrele au vorbit și au făcut muzică pentru mine. Deci mi-am iubit munca și atât de mult am iubit-o încât țin legătura cu noua conducere a societății de astăzi. În încheiere îi doresc managerului principal și întregului colectiv, tuturor de acolo mult succes în viață și să fie în fruntea fabricilor și pe mai departe. Vă mulțumesc că m-ați ascultat.

A.F.: Și eu vă mulțumesc d-na Varodi, pentru bunavoința de a-mi da acest interviu, pentru că știu că nu este un lucru ușor, ați avut mare răbdare ca să-mi povestiți întâmplările dureroase prin care ați trecut în anii 1940-1945.

Viorel FAUR

SUB SEMNUL RIGORII ȘI AL ECHILIBRULUI:**O CARTE DESPRE DESTINUL ISTORIC
AL EVREILOR DIN TRANSILVANIA**

În ultima vreme, literatura istorică cu privire la evreii din România s-a îmbogățit cu lucrări de un cert interes științific și cultural. S-a trecut de la memorialistica existentă (căreia i s-au adăugat noi și consistente apariții) la elaborarea de studii și cărți fundamentate pe o informație documentară inedită, în mare măsură inaccesibilă până acum cercetării istorice. S-a lărgit și orizontul de interpretare, prin editarea în România a unor lucrări de sinteză despre istoria evreilor și a sionismului. În acest peisaj, al unor preocupări pentru restituirea adevărului despre prezența istorică a evreilor pe teritoriul României, se situează recenta carte a universitarului clujean Ladislau Gyémant, actualul decan al Facultății de Studii Europene și reputat specialist în istoria Evului Mediu transilvan, istoria evreilor din România și în „preistoria” construcției europene, domenii pe care le-a ilustrat cu cărți de o ținută științifică remarcabilă. Este vorba de o lucrare de sinteză, având ca obiect destinul istoric al evreilor din Transilvania, apărută în anul precedent, sub egida Institutului Cultural Român, având, deci, girul unei prestigioase instituții naționale. De menționat și faptul că textul lucrării este integral tradus și în limba engleză, asigurându-i-se și o circulație internațională, ceea ce în practica noastră istoriografică, constituie o realitate destul de rară, cu atât mai mult de apreciat.

Comparativ cu alte lucrări despre evreii apărute în România, unele marcate de un spirit memorialistic ori de o prea accentuată documentare arhivistică, această carte a profesorului Gyémant se află sub semnul rigorii și al echilibrului, împrejurare care o plasează în rândul lucrărilor de referință despre o asemenea problematică. Întreaga ei construcție denotă preocuparea autorului pentru a-i conferi caracter științific, ferit de tentații conjuncturale, de interpretări subiective ori propagandistice. De aceea, o considerăm o primă istorie (în limba română), temeinică și serioasă, a evreilor din Transilvania, cu ceea ce a avut ea mai semnificativ, cu lumini și umbre, ori altfel spus cu izbânzi și tragedii, dintre care cea mai cumplită a fost holocaustul din 1944.

Fără nici o introducere ori avertisment, autorul intră direct în subiect, primul capitol al cărții ocupându-se de prezența evreiască pe teritoriul actualei Transilvanii din perioada Daciei romane și până în secolul al XVIII-lea, apelând, - cum era și firesc -, cu prioritate, la surse bibliografice, la lucrările unor specialiști în istoria antică și cea medievală, apărute în limbile română și maghiară. Dacă

ideea că în rândurile coloniștilor romani din Dacia a existat și o „componentă evreiască”, aceasta este eliminată de „vâltoarea migrației popoarelor”, care a lăsat, timp de „aproape un mileniu”, un „vâl negru asupra prezenței evreiești în spațiul la care ne referim” (p.9). Ca atare, evreii reapar – „în câmpul izvoarelor istorice” – abia prin secolele XI-XII, când aceștia se implică în activități comerciale care vizează Ungaria. Politica regilor ungari față de evrei este schimbătoare (de pildă, Ludovic cel Mare le-a confiscat toate bunurile imobiliare și i-a expulzat din regat, după care au fost reprimiți, peste numai cinci ani, în țară și li s-au recunoscut privilegiile), un exemplu concludent, în acest sens, oferindu-l Matei Corvinul, care a alternat măsurile economice „favorabile vieții evreilor” cu abuzuri și restricții...spoliatoare” (p. 11). Sunt consemnate, în faza finală a existenței regatului feudal ungar, și unele excese violente împotriva evreilor. Pentru a argumenta, cu date certe, existența unor evrei pe teritoriul Transilvaniei (încă din secolul al XIII-lea), autorul examinează documentele medievale intrate în circuitul istoriografic și reproduce (din acestea) toate numele evreilor, cu mențiunea ipostazelor în care ei sunt amintiți. El ajunge la concluzia că, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, „știrile privind prezența și statutul evreilor în Transilvania se înmulțesc și se diversifică” (p. 13). Atestarea unui „tribunal rabinic (Bet-Din)” de la Alba Iulia, în anul 1591, care „judecă pricinile dintre evrei” pe baza legilor tradiționale”, îl face pe autor să afirme că, încă de atunci, se poate vorbi de apariția unor germeni ai organizării comunitare de sine stătătoare în orașul transilvănean amintit. Baza juridică a statutului evreilor în Transilvania a fost stabilită pentru două secole de către principele Gabriel Bethlen, prin privilegiul din anul 1623, care le acordă evreilor drept de locuire, liberă circulație și de practicarea comerțului. Ulterior, dieta Transilvaniei a manifestat o tendință de „îngrădire a drepturilor” cuprinse în acest document. Același lucru se constată și în cazul unor instituții administrative locale, care decid, în 1691, ca să fie expulzați toți evreii din comitatul Maramureș, cu „obligația prealabilă de a-și plăti toate datoriile” (p. 15), altfel le vor fi confiscate toate bunurile. După instalarea, la finele sec. al XVII-lea, a stăpânirii habsburgice asupra Transilvaniei, care va introduce o birocrație producătoare și de documente, se vor înmulți și sursele de informare cu privire la evreii din Transilvania, inaugurându-se, totodată, „o nouă epocă”, cea a înscrierii lor în modernitate, fiind realmente depășite „modestele antecedente medievale” (p. 18).

Secolul al XVIII-lea, căruia i s-a consacrat cel de-al doilea capitol, dezvăluie evoluția elementului etnic evreiesc din Transilvania istorică, Banat, Crișana și Maramureș, aceasta fiind reconsiderată într-o manieră sistematică, prezidată de concepția istoricului autorizat. Sunt, astfel, prezentate: situația demografică a evreilor, structura socio-profesională a acestora, obligațiile fiscale, politica oficială față de ei, organizarea lor instituțională, învățământul, limba și cultura ebraică. Reținem considerațiile finale ale acestui important capitol al cărții: „Viața evreiască în Transilvania,...constituie deci, o componentă a istoriei medievale și premoderne a acestei provincii...cristalizându-și propriile structuri

instituționale, supraviețuind valurilor de intoleranță generate de prejudecăți populare și de o politică oficială, comunitatea evreiască, tradițională încă în organizare și mentalități, beneficiază de pe urma climatului nou adus de iozefinism pentru a preîntâmpina noul veac al XIX-lea întărită organizatoric, sporită numeric și pregătită pentru marile confruntări pe care le va aduce epoca emancipării, înnoirii și modernizării” (p. 41). Cea mai întinsă parte a cărții (de peste 60 de p.) este consacrată tratării problematicii evreiești din Transilvania în epoca modernă: 1. *Epoca emancipării (1790-1867)* 2. *Perioada 1867-1918*. Informația de care dispunem, inclusiv cea statistică, este mult mai consistentă, fapt care îi permite autorului să traseze - cu o argumentație științifică incontestabilă - ascensiunea comunității evreiești în diverse planuri ale vieții societății (comerciale, financiare, presă, profesii libere, etc.), sporind considerabil și sub raport numeric, ajungând ca să reprezinte peste 25% din populația orașului Oradea (în anul 1910) iar în comitatul Bihor peste 11%. Chiar și numai această realitate demografică demonstrează însemnătatea prezenței evreilor în comunitățile în care au trăit, a rolului lor în devenirea istorică a acestora. Spre exemplu, în Oradea, la 1912, funcționau 38 de fabrici ale evreilor (din cele 51), 10 tipografii ale acestora (din cele 16), 6 farmacii (din 13) și 14 cafenele (din 15) (p. 96.). Acum se cristalizează o autentică viață comunitară a evreilor din Transilvania, exprimată prin cultura și credințele proprii, prin modul cum a fost conservată tradiția. Totodată, apar și primele semne ale antisemitismului modern, la care se adaugă, după 1867, și presiunile autorităților ungare de a-i integra, în societatea maghiară „pe calea asimilării culturale și lingvistice” (p.103). De reținut și comentariile care surprind acest fenomen : „Maghiarizarea numelor, cultivarea identității culturale maghiare, dovezile de atașament patriotic, dorința sinceră de a contribui în domeniul propriu de activitate la propășirea țării, sunt menite deopotrivă a exprima recunoștința pentru statutul legal obținut și pentru condițiile de afirmare socială și profesional, dar și de a infirma acuzațiile aduse de promotorii curentului antisemit. Adepții unei astfel de politici evreiești se raliază în jurul ideii de a considera evreitatea ca o confesiune și nu o entitate etnică, urmărindu-se astfel menținerea tradiției proprii într-o măsură mai mare sau mai mică, în condițiile integrării în națiunea politică și culturală maghiară”. Desigur, au fost și evrei în Transilvania și Ungaria, e drept, într-un număr mai restrâns, care au considerat că „viitorul poporului evreu” se va împlini prin „afirmarea identității sale naționale, cu obiectivul final al constituirii unui stat propriu pe teritoriul Israelului antic” (p. 103).

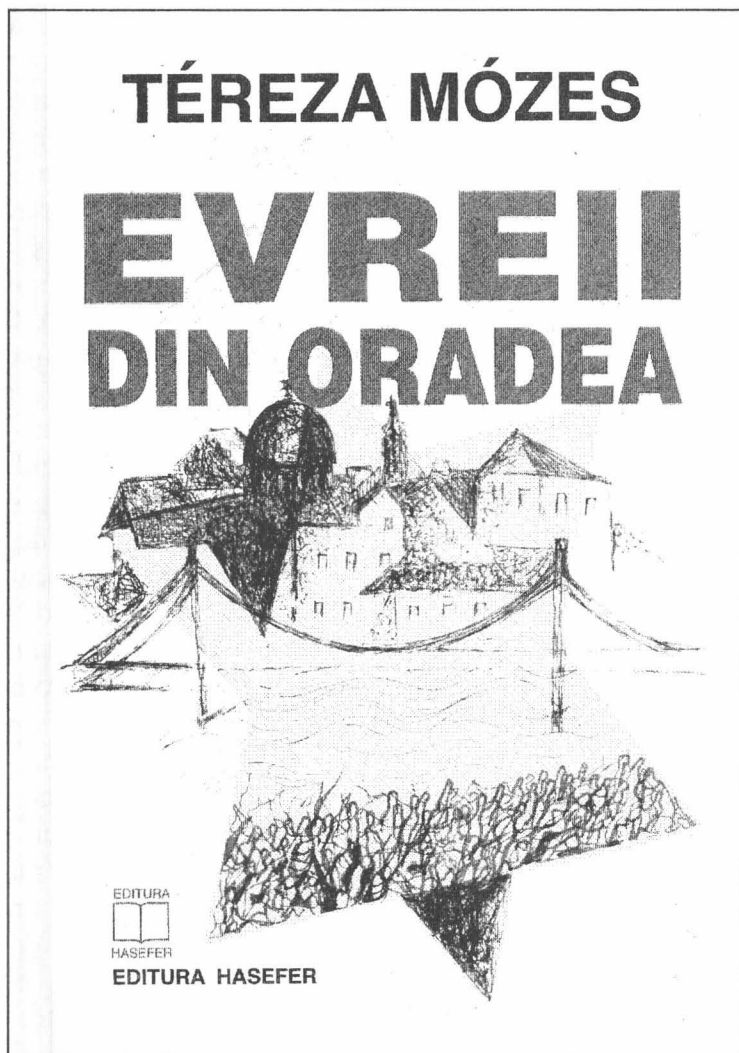
Existența și formele de manifestare ale comunităților evreiești din Transilvania în perioada interbelică (1919-1940) sunt reconsiderate cu aceeași rigoare și concizie, începând cu momentele de adaptare a lor la „cadrul politic” nou, cel al României Mari, care nu au fost lipsite de unele dificultăți, deoarece au existat și șef-rabini (ca Leopold Kecsekeméti din Oradea), care au fost fideli ideii „autodefînirii (evreilor-n.n.) ca o comunitate exclusiv confesională, parte componentă a națiunii maghiare ca limbă și cultură” (p. 106) (subl. ns.- V.F.).

Perioada interbelică beneficiază de aceeași manieră sistematică de lucru, fiind prezentate: cadrul juridic al vieții evreilor din Transilvania, formele lor de organizare, structurile demografice și socio-profesionale ale acestora (cu o bogată și concludentă argumentare statistică), instituțiile lor comunitare, activitatea culturală și climatul social în care se manifestă un antisemitism care prevestește tragedia ce se va produce în timpul celui de-al doilea război mondial, mai ales prin tragica experiență a Holocaustului. Remarcând faptul că în cele două decenii interbelice viața comunității evreiești din România a cunoscut progrese reale exprimate printr-o „remarcabilă bogăție și varietate a instituțiilor, manifestărilor și realizărilor sale”, autorul subliniază adevărul că, prin prăbușirea României Mari, evreii din Transilvania de Nord au căzut, împreună cu locuitorii români de aici, sub stăpânirea horthystă, care a și introdus în regiune legislația antievreiască din Ungaria, mai exact legile din 1938 (care limitau la 20 % proporția evreilor care practicau așa-zisele profesii libere sau se aflau în funcții publice) și 1939 (care „definea calitatea de evreu pe criterii rasiale”, excluzându-i pe evrei din funcții publice și din presă, etc). În 1941 a fost adoptată o lege „pentru protecția rasei”, care „oprea căsătoriile mixte și relațiile extraconjugale dintre evrei și neevrei” (p. 123). Asemenea măsuri restrictive și persecuții au afectat, în Transilvania de Nord, un număr de 151.125 evrei, adică 5,8% din populația locală. Guvernul de extremă dreaptă, condus de Döme Stójay, instalat la putere în 19 martie 1944, a continuat această politică, trecând la aplicarea „soluției finale”, cu un zel inexplicabil, după cum au sesizat, ulterior, aproape toți istoricii care s-au referit la această componentă a Holocaustului. Astfel, cu o promptitudine scandaloasă, între 3 și 16 mai 1944 (deci, în mai puțin de o jumătate de lună), au fost strânși peste 131.633 evrei din județele de nord ale Transilvaniei, într-un număr de 13 ghetouri centrale (cel mai mare fiind la Oradea), unde au fost supuși la torturi zilnice și subalimentați, după care au fost deportați (cu 45 de garnituri de tren) la Auschwitz. Supraviețuitorii „lagărelor de exterminare” nazist (în număr de numai 10-15%) ,datorită „traumelor de nevindecat, „nu au mai reușit niciodată, cu toate eforturile postbelice, să refacă amploarea și strălucirea unei vieți evreiești ardelenice, pierdute pentru totdeauna” (p. 127). În ce privește soarta evreilor din Transilvania de Sud (aflați într-un număr mult mai mic), aceștia „au supraviețuit epocii Holocaustului”, cu toate că au îndurat și ei dureroase pierderi și suferințe. Au rămas însă în viață, ceea ce – în comparație cu frații lor din Transilvania de Nord, care au ajuns în „crematoriile naziste”- nu este deloc lipsit de importanță.

Perioada postbelică din istoria evreilor transilvăneni este doar schițată, fiind reliefate numai unele aspecte (ca situația lor demografică, emigrarea în Israel, sau în alte țări, pe motivul reîntregirii familiilor), lipsind, spre pildă, implicarea și rolul unor intelectuali evrei în viața politică, ideologie și știință. Oricum, datele furnizate sunt extrem de utile și atestă o realitate surprinzătoare: dacă în 1956 se aflau în Transilvania 43.749 evrei, în 2002 numărul acestora a scăzut la 1804. „Comunitățile existente astăzi – conchide Ladislau Gyemánt - , grupate în jurul unei sinagogi aflate încă în funcțiune, cu marea majoritate a

membrilor de vârstă a treia, sunt mărturiile unui trecut grevat de vicisitudinile unor dictaturi și prejudecăți funeste dar și ale unei contribuții incontestabile la creația spirituală și materială” (p. 147) din Transilvania.

Urmărind firul existenței evreilor, alături de ceilalți locuitori (români, maghiari, germani, țigani), pe teritoriul Transilvaniei, autorul cărții în discuție a reușit să recompună- în principalele sale dimensiuni - destinul tragic al unor oameni care au făcut istorie în această parte a pământului românesc și, ca atare, merită recunoștința posterității.

SOLIDARI CU IANCU

Dr. Viorel FAUR,

Profesor la Universitatea din Oradea, specialist în istoria modernă a României, mai ales în istoria culturală și politică

Legăturile românilor crișeni cu cei din Transilvania, și mai ales cu oastea revoluționară condusă de prefectul Avram Iancu, constituie aspecte istorice puțin cunoscute. De aceea, ele pot fi reconstituite numai din fragmente diverse, deoarece asupra lor s-a păstrat, în anii 1848-1849, o tăcere explicabilă. Ulterior, n-au intrat decât incidental în atenția cercetătorilor. Ne aflăm, deci, în ipostaza de a valorifica orice informație conținută de lucrările anterioare și de documente (chiar și cele memorialistice), pentru a restitui o pagină luminoasă a evenimentelor pașoptiste, care confirmă manifestarea solidarității naționale pentru cauza generală a poporului român în timpul Revoluției. Încă din toamna anului 1848, autoritățile maghiare au creat un cordon militar în jurul Apusenilor, controlând toate drumurile importante care comunicau cu tabăra revoluționară a moșilor. Partea de sud-est a comitatului Bihor a fost considerată ca extrem de primejdioasă, astfel că au fost luate măsuri neobișnuite.

Mai întâi, tribunalele statariale i-au „vânat” pur și simplu pe acei locuitori despre care au aflat că au legături (suspecte) cu Iancu. Ei au fost judecați de urgență și cu o

asprime deosebită. Chiar și avocatul orădean Hegyesi Márton a fost nevoit să constate, într-o cunoscută carte a sa (apărută în 1885, deci într-o vreme în care mai trăiau mulți dintre foștii participanți la Revoluție), că, prin „intervenția (lor-n.n.) energică”, aceste tribunale „de sânge” au contribuit, într-o „mare” măsură, la „faptul că flacăra revoltei nu a trecut din Transilvania în Bihor”¹ (subl.ns.-V.F.). Dintre funcționarii cu rang înalt, care s-au „îngrijit – în mod sever – de regiunile periclitate”, s-a detașat comisarul guvernamental Hodossy Miklos, ca unul din „factorii” care s-au implicat decisiv în acțiunea de „neutralizare a pericolului”. El a „păzit – zi și noapte – ca flacăra revoltei din zonele de graniță să fie stinsă imediat”². N-a fost singurul care a fost preocupat de fortificarea locurilor de pătrundere dinspre Transilvania, cum a fost Piatra Craiului, Criștiorul de Sus și Băița. Dintre românii colaboraționiști este de amintit Iosif Ambruș, care a „umblat din sat în sat”, în cele mai „grele perioade”, pentru a ține cuvântări locuitorilor, în care i-a îndemnat „la credință față de patrie”. Prin activitatea în mijlocul populației românești, ca și prin cea de președinte al unor ședințe ale tribunalelor statariale, Iosif Ambruș a diminuat „pericolele care amenințau granițele”³ Transilvaniei cu Crișana. Prin aceste „pericole” se înțelegeau tocmai acțiunile de solidaritate ale crișenilor cu Avram Iancu, care au fost recunoscute de autoritățile locale, interesate de stăvilirea oricăror contacte cu zona munților, dar mai ales de împiedecarea participării directe a românilor de pe Crișuri la acțiunile revoluționare ale moșilor. „Partea de sud-est a comitatului (Bihor-n.n.) a fost o zonă foarte amenințată – consideră Hegyesi Márton -, pentru că era foarte aproape de Zarand și Blaj, și poporul sărac putea fi foarte ușor ademenit de agitatorii de acolo. Că au umblat agitatori și în Bihor este lucru dovedit (subl.ns.-V.F.). La Aleșd, în [luna] septembrie [1848] au fost prinși, de către primpretorul de acolo, patru agitatori”⁴. În districtul greco-catolic al Sarcăului (Fărnașului) au popularizat programul revoluționar al românilor transilvăneni preoții Ioan Munteanu și Ioan Popdan, care au luat parte la Adunarea Națională de la Blaj, din 3/15 mai 1848⁵. Prin urmare, au aparținut și ei categoriei de „agitatori” naționali, care au acționat în spațiul Crișanei, cu scopul de a-i mobiliza pe locuitori pentru afirmarea drepturilor proprii și apărarea Revoluției române. Preocuparea autorităților pentru a împiedica extinderea acesteia din Transilvania în Crișana a fost remarcată și de Alexandru Roman, care în anii 1848-1849 s-a aflat la Beiuș (ca profesor la gimnaziul românesc din localitate). Într-un text publicat în anul 1875, acesta afirmă că deputatul de Bihor Ioan Gozman a fost „trimis de Kossuth în ținutul Beiușului, și mai ales al Vașcăului, cu misiunea d-a mulcomi poporul, care era foarte agitat și gata a se

¹ Hegyesi Márton, *op. cit.*, p. 65

² *Ibidem*, p. 66

³ *Ibidem*

⁴ *Ibidem*, p. 64

⁵ Vezi, mai pe larg, tratarea acestei problematici în capitolul (din această carte) intitulat: *Adunarea și proclamația din districtul greco-catolic al Sarcăului (12 iunie 1848)*.

*rescola*⁶ (subl.ns.-V-F.). El s-a deplasat la Vașcău, unde a susținut o „cuvântare, prin care-i îndeamnă (pe locuitorii români-n.n.) a fi în pace”⁷.

Toate aceste mărturii incontestabile atestă îngrijorarea guvernanților unguri și ai reprezentanților locali ai acestora vizavi de posibila revărsare a torentului revoluționar din Munții Apuseni în Crișana, unde locuitorii români așteptau un asemenea eveniment, deoarece erau solidari cu frații lor, angajați în eroica bătălie pentru cauza dreaptă a ramurii transilvane a poporului român. Cei peste 210000 locuitori români din părțile Crișanei erau nu numai receptivi la imperativele românești ale momentului, care erau comune pentru toți, ei puteau, dacă împrejurările le-ar fi îngăduit acest lucru, să se înroleze, mai degrabă, în oastea revoluționară a lui Avram Iancu. În cazul lor, ca și și a altor români din Imperiul habsburgic, a fost valabilă concluzia pe care o formula Alexandru Papiu-Ilarian, care a avut posibilitatea să parcurgă numeroase documente din anii 1848-1849. Astfel, el conchide, cu îndreptățire, că „poporul pricepea mai bine decât învățații lui tiranismul străinilor”. De aceea, nu este deloc surprinzător că locuitorii, din mai multe comitate, „fugeau la Iancu în munte dinaintea prigonitorilor unguri, blestemând[u-i] pe învățații lor, care nu-i povățuesc și pe ei pentru cauza națională”⁸. Examinarea atentă a surselor documentare conduce la constatarea că, sub „influența Transilvaniei românești”, în părțile vestice (Banat, Crișana și Maramureș) a avut loc „un unic și ciudat caz de ruptură socială între intelectualitate și popor”⁹. Mai evidentă este această realitate în planul desfășurării politice, în care, într-adevăr, elita românească din Crișana a avut un comportament oportunist, fiind dominată de interesele ei personale, pe când preoții din sate și enoriașii acestora au respins categoric, suferind și consecințe dureroase, colaborarea cu autoritățile ungare. Marea majoritate a românilor a trăit, cu intensitate, acele fapte și întâmplări care au însemnat un câștig pentru ei, sub raport politic și economic. Românii crișeni au fost, în gând și în faptă, alături de cei din Transilvania, de apărătorii Revoluției române din Munții Apuseni.

Chiar dacă, până acum, n-au intrat în circuitul științific foarte multe documente care să confirme aserțiunea noastră, totuși dispunem de argumente – este drept, mai puține, dar convingătoare – pentru a o susține. La începutul lunii ianuarie 1849 (în ziua de 8 „și următoarele”) au fost judecate de către Tribunalul statarial (corecțional) din Oradea-Olosig două cauze importante (nr. 96 și 100) din perspectiva problematicii la care ne referim. Este vorba de evenimente care s-au petrecut la finele anului precedent (în lunile octombrie-decembrie). Hotărârile acestui tribunal sunt autentificate de subnotarul Carol Pășcuț și o copie a acestora a fost transmisă (în limba maghiară) Consistoriului Ortodox din Oradea, deoarece toți locuitorii inculpați (preoți și săteni) erau de confesiune ortodoxă. Din procesul

⁶ Alexandru Roman, *Documente la istoria ...*, în *Federațiunea*, 1875, nr. 3-4 (Suplement), p. 11-12

⁷ *Ibidem*

⁸ Alexandru Papiu-Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, Tomul III, Sibiu, 1943, p. 3

⁹ Gelu Neamțu, *Forța necunoscută a Revoluției române de la 1848-1849 din Transilvania ...*, p. 73

verbal al ședinței amintitului tribunal în cadrul căreia a fost judecat preotul ortodox din Fânațe, Petru Szabo, aflăm lucruri deosebit de interesante¹⁰. Mai întâi că, în luna octombrie 1848, a fost adusă – de către „un moț din Câmpeni” – o scrisoare (în limba „valahă”), semnată de Avram Iancu („cunoscut pentru participarea de la rebeliunile de dincolo de Piatra Craiului”), preotului ortodox din Criștior Ioan Groza. Aceasta era adresată unui anume „popa Nașului”, care era „invitat ca să se grăbească imediat cu zece mii de oameni înarmați”¹¹ (subl.ns.-V.F.). Scrisoarea în discuție, după cum declara preotul Ioan Groza, a fost „destinată” preotului Petru Szabo (din Fânațe), fapt care a constituit primul cap de acuză în procesul care i s-a intentat. În al doilea rând, i s-a „imputat” și faptul că, înainte de a fi interceptată scrisoarea trimisă de Avram Iancu, preotul Petru Szabo a avut o convorbire în Vașcău, într-o „boldă” a lui Șandor Popoviciu (zis Zsiros), împreună cu Tănase Coroiu din localitate. Cu acest prilej, el a afirmat că „stă gata ... cu 600 de oameni și că, la primul semnal, un prieten dintre moți îi va sări în ajutor cu 800 de oameni”¹² (subl.ns.-V.F.). Acuzele erau extrem de grave și nu puteau fi pedepsite din lipsă de probe certe. Astfel, la prima acuză că el ar fi fost „popa Nașului”, preotul Petru Szabo a precizat că nu este vorba de el, ci de o altă persoană, mai exact de „popa Nașului” de lângă Criș, ori prin satul Fânațe nu trecea Crișul¹³. În ce privește „circumstanța acuzatoare, cum că inculpatul, având cunoștință de soarta scrisorii, a căutat, ascunzându-se, să zădărnicească ancheta”, aceasta a fost combătută prin depozițiile unor martori¹⁴, care au declarat că „în timpul critic” (adică în perioada la care se referă actul de acuzare), preotul Petru Szabo „și-a continuat activitatea sa economică obișnuită”¹⁵. Referitor la cel de-al doilea punct al „acuzei”, care se baza „exclusiv pe unele aserțiuni ale martorilor”, a fost îndestulătoare „negarea inculpatului”, fiindcă au fost luate în analiză declarația sa și depozițiile martorilor, acestea din urmă neavând, în fața justiției, o „putere de dovadă legală și completă”¹⁶. Luând în considerare aceste împrejurări, precum și faptul că la dosarul inculpatului Petru Szabo au fost depuse un număr de cinci adevăruri¹⁷ (5,8,9,10 și 11), semnate de notarul comunal, preotul de „circumscripție” și mai multe antistii comunale, - în care acesta era considerat ca fiind „un om cinstit, caracter curat (nepătat) [și] cu sentimente patriotice”-, tribunalul statarial orădean, din lipsă de dovezi (care erau greu, dacă nu imposibil de procurat), l-a achitat „de ambele puncte de acuzare”¹⁸.

¹⁰ Mihail Dan, Viorel Faur, *Documente. Solidari cu Avram Iancu*, în *Familia*, 1975, nr. 11, p. 16

¹¹ *Ibidem* (Anexa I)

¹² *Ibidem*

¹³ Totuși, se impune precizarea că, prin Fânațe, trece apa Băiței, afluent al Crișului Negru. Se știe că unul din izvoarele Crișului Negru se află într-un munte de lângă Băița, deci – printr-o interpretare mai liberă – se poate accepta că așezarea menționată era situată pe Criș.

¹⁴ Aceste depoziții, ca și altele de o importanță similară, nu s-au păstrat în arhivele locale.

¹⁵ Mihail Dan, Viorel Faur, *op. cit.*, p. 16

¹⁶ *Ibidem*

¹⁷ Nici aceste mărturii nu ne-au fost accesibile.

¹⁸ Mihail Dan, Viorel Faur, *op. cit.*, p. 16

Din acest document, emis de tribunalul statarial care a funcționat în Oradea-Olosig, rezultă că preotul ortodox din Fânațe a fost arestat și închis la Oradea (din octombrie 1848 și până la 8 ianuarie 1849), până la încheierea procesului în care a fost inculpat, pentru acuze extrem de grave, cum au fost legăturile sale cu Avram Iancu, care i-ar fi cerut, printr-un intermediar, ca să se „grăbească” spre munți, cu 10000 de locuitori „înarmați”, care nu puteau fi decât cei din jurul Vașcăului, Băiței și Fânaței. *Scrisoarea respectivă a intrat în posesia tribunalului, deci ea a existat.* Avram Iancu avea, așadar, oameni de încredere în satele din sudul Bihorului și acest fapt era firesc, pentru că moșii din Apuseni, în vremuri de pace, veneau – în primul rând – în acestea, pentru a repara obiectele de lemn din gospodăriile țărănești și a le vinde altele, noi. Zona din apropierea Apusenilor era, practic, un spațiu de convergență economică, în sensul că aici descindeau moșii cu caii încărcăți de ciubere și cercuri, pentru a obține, în schimbul lor (și al reparațiilor pe care le efectuau), produsele agricole necesare (grâu, porumb, castraveți, fasole uscată, etc), care erau foarte puține în munți. Aceste raporturi, am putea spune naturale, au întărit legăturile moșilor cu crișenii, care au funcționat, e drept, mai dificil, în anii 1848-1849, datorită măsurilor de pază luate de gărzile naționale maghiare. Prin urmare, faptul de a solicita sprijin militar de la locuitorii din zona Fânațe-Băița-Criștior este credibil, însă tribunalul statarial orădean n-a reușit să-l susțină „cu dovezi legale, care nu puteau fi obținute decât de la locuitorii români. Aceștia au refuzat, cu îndârjire, să recunoască orice acuză, știind că vor fi condamnați la temniță și chiar la spânzurătoare, pentru că au colaborat cu revoluționarii români din Transilvania și, mai aproape, cu oastea lui Avram Iancu. De altfel, era absolut ineficientă o încercare de a-i face „să mărturisească” acest lucru, dată fiind firea aspră a locuitorilor, dârzenia și curajul lor, dar mai ales aderența la scopul urmărit de Avram Iancu.

Despre implicarea reală în evenimentele pașoptiste a preotului Petru Szabo ne-au rămas însemnări și în alte surse documentare. Într-o *conscriere* (din 25 mai 1851) se făcea mențiunea că acesta a fost „prins” și închis la Oradea, timp de trei luni de zile, așa cum a reieșit și din sentința judecătorească pe care am prezentat-o în rândurile anterioare. Motivul arestării, de către „ocârmuirea răsculaților maghiari din Beiuș”, a fost acela că a „*venit în suspiciție (suspiciune-n.n.) că voește a răscula pe românii de prinprejur ca să fie întru ajutorul moșilor*”¹⁹ (subl.ns.-V.F.). Preotul Petru Szabo (de 35 de ani) a îndurat nu numai chinuri în temnița comitatului și în timpul anchetei, ci a avut și o „pagubă”, imensă pentru acele timpuri, de 2000 florini, din care cea mai mare parte a fost cheltuită pentru a i se obține „slobozenia”²⁰.

¹⁹ *Conscrierea acelor individuuri din protopresviteratul Beiușului, carii în timpul Revoluției din anii 1848 și 1849 de cătră puterea răsculată au pățimit* (dispunem de o copie după acest document, care se afla, în anul 1948, în arhiva Episcopiei Ortodoxe din Arad).

²⁰ *Ibidem*

Faptul că preotul (mai târziu protopopul) Petru Szabo a „fost omul lui Iancu” este confirmat și într-o scrisoare (din 14 iulie 1930) a lui Nicolae Groza (paroh în Sânmihaiul Român din județul Timiș), care a evocat ceea ce a aflat de la tatăl său (despre care vom face unele referiri), preotul din Criștior Ioan Groza (în anii 1848-1849). Reproducem un pasaj din acest document: „În timpul revoluției” din 1848, într-o sâmbătă, a venit la Vașcău avocatul Pal (Paul) Petru și, „cu poștalionul din Băița, preotul Petru Szabo”. Aceștia „s-au întâlnit” în restaurantul lui Popovici Șandor (zis Zsiros) din localitate, unde – spre seară – au început „să vorbească despre decursul revoluțiunii”. Bătrânul Zsiros a făcut un „denunț mizerabil”, în urma căruia cei doi au „fost prinși de unguri” în acea noapte și „judecați la moarte prin strangulare”. Aflând de această situație tragică, tatăl preotului Petru Szabo (din Fânațe) – care era cunoscut ca fiind „cel mai avut om în tot ținutul Vașcăului până la Beiuș” – ar fi oferit o „brădie de galbeni” judecătorului, reușind astfel să „mântuiască viața celor doi condamnați la moarte”²¹. Dacă n-ar fi dat o mare sumă de bani (de 2000 florini), cei doi ar fi fost executați, deoarece au și fost „ridicate în hotarul” satului Sârbești („cam vizavi de Șuștiu, sus pe deal, la dreapta drumului”) furcile pentru spânzurarea lor.

Tribunalul statarial din Oradea-Olosig i-a judecat și pe locuitorii din satele Câmp și Sohodolul de Vașcău, acuzați fiind că au intrat „în legătură cu moșii rebeli din județul Zarand” (subl.ns.-V.F.). Astfel, mai mulți „au trecut în masă peste hotare (adică din Crișana în Transilvania – n.n.), înaintând spre Hălmagiul devenit faimos, și mai târziu de însemnătate istorică, din cauza cruzimilor și a consecințelor lor săvârșite de rebeli”²². În fruntea lor s-a aflat preotul ortodox din Sohodol, care n-a putut fi prins. Cei care au „făcut agitații în comunele amintite, în sensul descris mai sus” au fost identificați, mai ales cei din comuna Câmp (opt plugari și români de confesiune ortodoxă): Petru Rădac (de 45 ani), Gheorghe Rădac (de 40 ani), Micula Popa, Teodor Bortiş (de 50 ani), Murg Muș (de 70 ani), Petru Teaha (de 46 ani), Nicolae Bortiş (de 40 ani) și Filip Teaha (de 46 ani). Toți aceștia au fost arestați și au fost ținuti în „casa varmeghiei” timp de trei luni de zile, creându-li-se și o „pagubă” de 1531 florini²³. Alături de ei au fost închiși, tot trei luni, locuitorii Jurj Cioara și Ioan Țigan din Sohodolul de Vașcău²⁴.

În cursul dezbaterilor s-a dovedit că, „de pe câmpul de luptă din Hălmaj s-a trimis o *circulară*, sub semnătura lui *Ioan Nobili*, care a și fost executat mai târziu la fața locului de către tribunalul statarial, *circulară prin care românii sunt îndemnați ca, în ciuda unei opoziții din partea autorităților sau a funcționarilor, să se înarmeze imediat, iar pe acei care caută să-i împiedice (în acest fapt-n.n.) să-i aresteze și să-i ducă la Câmpeni, pentru a fi pedepsiți*”²⁵ (subl.ns.-V.F.). Această

²¹ AN-DJBh, *fond Parohia comunei Criștior*, dos. 2, f. 27-31

²² Mihail Dan, Viorel Faur, *op. cit.*, p. 16

²³ *Conscrierea acelor individuuri din protopresviteratul Beiușului ...*

²⁴ *Ibidem*

²⁵ AN-DJBh, *fond Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, dos. 1101, f. 84-85

circulară, cu mențiunea (pe verso) de executare, a fost „anexată” celorlalte documente din dosarul de judecată. Deci, ea a existat, ne mai fiind nici un dubiu în acest sens. Avem, așadar, până acum, *două documente certe*, provenite de la moșii din Apuseni, care au ajuns la locuitorii din sudul Bihorului (din Fânațe, Câmp și Sohodolul de Vașcău). Pe cărările necunoscute ale munților erau întreținute *contacte* active între revoluționari și românii crișeni. Este vorba de o *scrisoare* a lui Avram Iancu și de o *circulară* semnată de Ioan Nobili. Într-adevăr, tribunul Ioan (Nemeș) Nobili a fost arestat și executat în luna noiembrie a anului 1848. La interogatoriul care i s-a luat de către tribunalul statarial „el a declarat că a urmărit ca să *înarmeze populația română în vederea reînvierii imperiului Daco-Român*”²⁶ (subl.ns.-V.F.). Prin urmare, și existența autorului circularei (care a ajuns în posesia tribunalului statarial din Oradea-Olosig) constituie o certitudine.

Disponem, astfel, de date sigure cu privire la colaborarea dintre revoluționarii români din munți și locuitorii de la poalele Apusenilor, în cazul de față cei din partea de sud-est a comitatului Bihor. Autoritățile maghiare, încă de la finele anului 1848, au încercat să întrerupă aceste legături, pe care le considerau primejdioase. Preotul Ioan Damșea din Căpâlna făcea următoarea însemnare, care ne confirmă afirmația: „când fu de cu iarnă mulți polgari ungurești (membri ai gărzilor naționale maghiare-n.n.) marsără la străjuire la granița de către Ardealu: *la Criștior, la Gurani, la Pietrosă și cu sutele fusără toată iarna acolo, că vinea Iancu pă ei*”²⁷ (subl.ns.-V.F.). La localitățile menționate, unde au staționat gardiști maghiari, am putea adăuga și altele: Vașcău, Băița, Săliște de Vașcău, Chișcău și Budureasa.

Revenind la procesul verbal al ședinței din 8 ianuarie 1849 (și zilele următoare) a tribunalului statarial din Oradea-Olosig, extragem din acesta și alte informații istorice utile. După cum a „recunoscut” – în fața tribunalului – preotul ortodox Micula Popa (din Câmp), semnătura „rasă (ștearsă)” de pe „decizia de executare” (a solicitării lui Ioan Nobili) aparținea „fugarului preot din Sohodol”, care „a dat mâna de ajutor la răspândirea circularei” și a fost, după opinia celor care au redactat sentința de judecată, „principalul autor al amăgirii populației”²⁸. Până la urmă, acest preot a fost prins de autorități și închis. Aceste lucruri le aflăm din două documente ulterioare Revoluției. La 13 martie 1852, președintele Consistoriului Ortodox din Oradea, protopopul Atanasie Boțco, scria patriarhului de la Carloviț că preotul din Sohodol (Vașcău), *Grigorie Popovici*, „sub revoluțiune (în anul 1849-n.n.) a fost sub *ștatarium* luat pentru credința sa cătră împărăție”²⁹. De asemenea, într-o *Relaciune de la comunitatea satului Vașcău-Sohodol pentru Gr. Popovici* (din 21 aprilie 1852) se menționează faptul că acesta „în revoluție a pătimit chinuri

²⁶ Apud Liviu Maior, *Organizarea administrativă a Munților Apuseni ca „Țară Românească” de către Avram Iancu*, în *Studia Univ. „Babeș-Bolyai”*, seria Historia, 1972, nr. 2, p. 42

²⁷ Iosif Vaida, *Un [document] inedit despre evenimentele din 1848*, în *Crișana*, 1976, nr. 209, p. 2

²⁸ AN-DJBh, *fond Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, dos. 1101, f. 84-85

²⁹ Idem, *fond Episcopia Ortodoxă Oradea*, dos. 37, f. 245

pentru dreptatea împărătească și a *robăluit*³⁰ (subl.ns.-V.F.). Deci, și asupra preotului Grigorie Popovici s-a exercitat acțiunea represivă a tribunalului statarial din Oradea.

În același proces (din 8 ianuarie 1849) a fost inculpat, așa cum am precizat, primarul comunei Câmp, Murg Muș (Moș). Acesta a fost acuzat că l-a trimis – pe paznicul de noapte Teodor Bortiş – din casă în casă, „*cu acel ordin ca toți locuitorii să meargă la graniță, sub sancțiunea incendierii caselor lor*”³¹ (subl.ns.-V.F.). Primarul din Câmp se disculpă, afirmând că primarul din Sohodol (Vașcău) i-a „trimis vorbă” ca, în dimineața zilei de 31 octombrie 1848, „întreaga comună (Câmp-n.n.) să fie la graniță, deoarece deputatul (Ioan-n.n.) Dragoș vrea să-i întâlnească”³². A fost găsită o justificare a prezenței la „graniță” a locuitorilor din Câmp. Nu se știe însă, cu certitudine, dacă deputatul Ioan Dragoș a trecut, la finele lunii octombrie 1848, prin sudul Bihorului (mai concret, prin localitatea Criștior), în drumul său spre moșii din Apuseni. Ne-au rămas informații despre o altă acțiune a sa, din anul 1849, de contactare directă a taberei revoluționare a lui Avram Iancu. În consecință, ne exprimăm convingerea că primarul din Câmp a găsit o motivație (salvatoare) a mobilizării locuitorilor comunei sale, în sensul că aceștia ar fi urmat să se întâlnească cu un deputat român din Dietă, despre care autoritățile maghiare aveau opinii favorabile. Era dificil ca să fie condamnat, mai ales că nu s-a verificat afirmația cu privire la venirea prin părțile Vașcăului a deputatului Ioan Dragoș. În fond, putea fi chestionat și acesta, însă tribunalul statarial din Oradea nu avea timp de pierdut și, ca atare, a acceptat explicațiile primarului din comuna Câmp, acestea constituind circumstanțe atenuante.

A venit și rândul (ca inculpat) primarului din Sohodol (de Vașcău), Jurj Cioara, ca să facă declarații. Acesta „a spus că preotul cel tânăr” l-a îndemnat „ca să trimită vorbă celor din Câmp ca, pe dimineața zilei de 31 octombrie (1848-n.n.), să se prezinte la graniță, în scopul arătat deja”³³. Ajunși la timp în „locul anunțat”, țărani din Sohodol au constatat, cu surprindere, că „Dragoș nu este de față”, astfel că s-au înfuriat și au început să-l înjure pe preot, care, speriat, „a fugit și nici azi nu se știe că unde se află”³⁴. Reiese, din această mărturie evident fantezistă, că preotul din Sohodol ar fi dispărut, pentru că i-a fost frică de credincioși și nu de tribunalul statarial, care introdusese groaza în tot comitatul Bihor.

Toți ceilalți inculpați³⁵ s-au raliat la această poziție, declarând că, într-adevăr, ei s-au prezentat „la locul designat (care, din păcate, nu este menționat în

³⁰ *Ibidem*, f. 328

³¹ *Idem*, *fond Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, dos. 1101, f. 84-85

³² *Ibidem*

³³ *Ibidem*

³⁴ *Ibidem*

³⁵ *Ibidem*. Între aceștia s-a aflat și Petru Rădac din Câmp, căruia i s-a adus acuza că a îndemnat locuitorii din Vașcău ca „*să se alătore la rebeli*” (*Ibidem*). Acesta a „arătat” însă că a fost trimis la Vașcău de tatăl său, cu scopul de a „afla” dacă și cei din localitatea respectivă „se pregătesc”

document, astfel că nu-l putem identifica-n.n.) absolut neînarmați” și că, „negăsindu-l pe deputatul Dragoș, s-au reîntors acasă”³⁶ (subl.ns.-V.F.). Prin această stratagemă a apărării, ei au pus în dificultate tribunalul statarial, care a fost obligat să accepte că „nu s-a dovedit cu nimic, nici faptul (că locuitorii din Câmp și Sohodol-n.n.) ar fi mers până la Hălmaș” și mai puțin cel că ei „s-ar fi alăturat moșilor rebeli”³⁷. Considerând că „baza faptică a acuzei și-a luat pedeapsa binemeritată” (altfel spus, că tribunul Ioan Nobili a fost condamnat la moarte și executat) și că aceasta „este mai mult consecința unor neînțelegeri și a inducerii în eroare a preotului, care avea autoritate în fața poporului”, acuzații au fost achitați. Ei stătuseră însă peste trei luni în temniță (unde condițiile erau cumplite) și pierduseră importante sume de bani. Tribunalul statarial n-a fost preocupat să facă vreo reparație, ci s-a mulțumit cu punerea inculpaților în libertate, unii dintre ei fiind muștrați pentru felul cum s-au comportat. Preotului Micula Popa (din Câmp) i se reproșează că, în calitatea sa de „știutor de carte”, trebuia să-și dea seama de „tendențele periculoase ale conținutului circularei” și, în consecință, ar fi putut să împiedice efectele ei, „prin lămurirea poporului” sau printr-un „eventual denunț”. Cei doi primari (Jurj Cioara și Murg Muș) au fost admonestați pentru faptul că, prin munca lor, aveau obligația „să știe ce fel de dispoziții pot efectua”. Mai mult, că tocmai ei aveau sarcina de a contribui la înlăturarea consecințelor unei astfel de „amăgire a populației”. În finalul sentinței s-a apreciat că a fost destul pedeapsa cu cele trei luni de închisoare și, ca atare, li s-a pretins, „fiecărui în parte”, ca să plătească câte 4 forinți și 53 crețari, „bani de alimentație” (pentru hrana lor). Cu executarea acestei dispoziții a fost însărcinat pretorul Középesi Gyula. Este de remarcat și demersul, cu caracter „educativ”, pe care l-a făcut tribunalul statarial, care le-a atras atenția celor acuzați asupra „consecințelor funeste care le-a avut răscoala moșilor de la Hălmaș și a soartei pe care a avut-o autorul circularei (Ioan Nobili-n.n.) incriminate”³⁸. Li s-a făcut cunoscută și decizia tribunalului de a-l urmări pe preotul din Sohodol (Vașcău), pe care au și reușit să-l închidă³⁹.

Cu prilejul anchetelor și al desfășurării acestor *ședințe* ale tribunalului statarial din Oradea-Olosig (care, fapt ce se impune a fi remarcat, au avut loc în timpul guvernării revoluționare ungare) au ieșit la lumină o serie de aspecte deosebit de importante, care atestă – într-un mod convingător – existența unor legături între revoluționarii români din munți și locuitorii din satele sud-bihorene. Nu sunt însă singurele mărturii care dezvăluie o asemenea realitate incontestabilă. Aducem în discuție și alte surse documentare, care concură la consolidarea acestui adevăr. Din satul Săliște de Vașcău au fost suspectați de colaborare cu moșii și doi locuitori. Notarul din Criștior, Reginer János, l-a „pârât” autorităților pe locuitorul

pentru a lua parte la „rebeliunea incriminată”. El a rămas tot timpul în Vașcău, deci n-a participat la nici o acțiune a locuitorilor din satul Câmp.

³⁶ AN-DJBh, *fond Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, dos. 1101, f. 84-85

³⁷ *Ibidem*

³⁸ *Ibidem*

³⁹ *Idem*, *fond Episcopia Ortodoxă Oradea*, dos. 37, f. 214 și 328

Petru Tulvan (de 50 ani), care a fost prins de honvezi și bătut „cumplit”, pentru că a „vrut să meargă în Ardeal, să-și cumpere vite pă sama sa”. Tribunalul statarial l-a „judecat”, pe motivul că, de fapt, el a „vrut să se înțeleagă cu moșii”⁴⁰ (subl.ns.-V.F.). Cine o fi avut dreptate? Opinăm că autoritățile au fost bine informate în această chestiune, deoarece l-au dus în „temnița comitatului, numită egyés” (singuratică, celulă), unde a stat trei luni de zile și a răbdat „multă foame și sete”. Din cauza aierului, în „acea crâncenă robie și-a pierdut un ochi”. A putut „dobândi slobozenia” numai după ce a plătit suma de 250 florini. O experiență dramatică a trăit și consăteanul său George Jude (de 60 ani). Și el a „venit în suspiție că voește cu moșii a se înțelege” (subl.ns.-V.F.), astfel că a fost „prins de honvezi” și bătut, de asemenea „cumplit”. Căutând să-și recapete libertatea, acesta i-a dat lui Servanski Lajos suma de 250 florini. Pe deasupra, și honvezii i-au făcut o pagubă de 25 florini. Mai grav a fost însă faptul că, datorită modului barbar în care a fost tratat, a murit în temniță⁴¹, fiind unul dintre martirii naționali pașoptiști.

În aceeași zonă a Vașcăului au fost consemnate și alte forme de manifestare a solidarității locuitorilor cu Avram Iancu. Așa cum remarca un istoric maramureșean, chiar și unele „vorbe spuse în public puteau să aducă nenorocire celui ce le-a rostit, dacă era auzit de vreun denunțator!”. Se exemplifică: „Așa au pățit Ion Mihuța și Ion I. Mihuța, care, la târgul de la Vașcău” (1848), ar fi declarat că: „Dumnezeu să ajute împăratului și lui Iancu”⁴² (subl.ns.-V.F.). Ei au fost pârâți autorităților de către Pista Biblos. Prinși de honvezi, au fost duși la Criștior, unde „au fost bătuți până ce unul din ei a orbit”. Familia a reușit să-i răscumpere cu suma de 160 florini⁴³. Este de reținut împrejurarea că autoritățile (administrative, juridice și cele militare) au transformat într-o afacere profitabilă acțiunea lor represivă asupra locuitorilor români, de la care, după ce i-au chinuit în temniță, au strâns însemnate sume de bani, cazurile de acest fel fiind realmente numeroase⁴⁴.

Amintirea „patimilor” suferite de români în anii 1848-1849 poate fi surprinsă și în unele însemnări ale preoților, pe cărțile de cult. Astfel, pe o *Psaltire* (Sibiu, 1837) existentă în biserica din localitatea Șumugiu a fost scris următorul text: „1848 s-au început veselia lui Kossut și au ținut și în anul 1849 și așa s-au făcut de groază cât în multe locuri au sângerat floarea între români adică preoți și pe oameni nevinovați îi împușcă și muierile cele groase le-au dostăit – adică le-au scos afară din ele ..., fiind pe Ardeal la moși adică la craiul Iancu al Moșilor acolo

⁴⁰ *Conscrierea acelor individuuri din protoprezviteratul Beiușului care în timpul Revoluției ... au pățimit*, poz. 9

⁴¹ *Ibidem*, poz. 10

⁴² Al. Filipașcu, *Descrierea întâmplărilor de la începutul revoluției din anul 1848 și 1849 în protopresbiteratul Hălmajului*, în *Transilvania*, 1943, nr. 1, p. 54

⁴³ *Ibidem*

⁴⁴ Acestea sunt menționate în capitolele referitoare la activitatea tribunalelor statariale și la reprimarea – de către autorități – a formelor de rezistență ale românilor la înrolarea forțată în armată maghiară, a tinerilor români din Crișana.

au rămas unguetul câți au mers la bătaie la Iancul”⁴⁵ (subl.ns.-V.F.). Așadar, intelectualii rurali (preoții și învățătorii) din satele crișene aveau informații despre conflictele din Munții Apuseni, în temeiul cărora au elogiat faptele lui Avram Iancu, pe care l-au considerat, încă de atunci, ca fiind „craiu moșilor”. A intrat, încă de tânăr, în legendă. În anul 1848, autoritățile maghiare „l-au căutat” și pe preotul Nicolae Popovici (de 40 ani), din satul Ștei, precum și pe epitropul bisericii din aceeași localitate, Teodor Botășel (Botișel), care era „poreclit Iancu”⁴⁶, probabil datorită legăturilor pe care le-a avut cu oamenii prefectului Avram Iancu. Ei au fost categorisiți de funcționarii maghiari drept „contrarevoluționari”. În 8 noiembrie 1848, tribunalul statarial („județul de moarte”) l-a judecat și condamnat pe preotul Nicolae Popovici (tatăl folcloristului Miron Pompiliu) – pentru că „i-a învățat pe poporeni să nu asculte de poruncile ocârmuirii răsculaților maghiari” – la nouă luni de „robie”, pe care le-a petrecut în temnița comitatului Bihor. De asemenea, i s-a făcut o pagubă de 500 florini, cu „mijlocirea prinderii lui prin honvezi”⁴⁷, care au recurs, adeseori, la pradă și violențe împotriva locuitorilor români. Familia preotului Popovici din Ștei a trăit clipe de spaimă în tot timpul cât acesta a fost închis. „Sora lui Miron Pompiliu (fiul preotului, care s-a impus în cultura românească ca unul dintre primii etnografi și folcloriști autentici), preoteasă în Câmp – notează, în monografia sa despre satul Ștei, istoricul Ștefan Lupșa -, povestea că mamă-sa (soția preotului Nicolae Popovici) ținea toate vinerile, cu ajunare totală, ca mulțămită lui Dumnezeu, (pentru-n.n) că i-a scăpat soțul de spânzurătoarea ce i-o pregătiseră ungurii în 1848/9”⁴⁸ (subl.ns.-V.F.).

Într-o cronică a bisericii din comuna Rieni (scrisă, în 1905, de preotul Vasile Nicoruța) găsim aceste comentarii despre trei dintre preoții din sud-estul Bihorului care au fost închiși în anii 1848-1849, în urma unor sentințe date de tribunalul statarial (sau, cum i-au spus unii locuitori, tribunalul *morții*, pentru că a produs numai suferințe și moarte): „După tradiție, în revoluția din 1848-1849, acesta (preotul din Rieni, Ioan Popa Popoviciu-n.n.) a fost dus la închisoare în Oradea, împreună cu preotul de atunci din Ștei (Nicolae Popovici-n.n.) și încă cu unul din satele din jurul Vașcăului (este vorba, probabil, de preotul din Sohodolul de Vașcău, Grigorie Popovici-n.n.). Au fost eliberați după depunerea armelor (de către revoluționarii unguri-n.n.) la Șiria (în august 1849-n.n.). Bătrânii își aduc aminte cum cântau cei trei popi (ale căror nume, printr-o coincidență întâmplătoare, era Popovici-n.n.) venind [de] la Oradea:

Auzit-am astă vară

C-or intra muscanii (rușii-n.n.) în țară

Iacă muscalii au venit

⁴⁵ Titus L. Roșu, *op. cit.*, p. 163

⁴⁶ Ștefan Lupșa, *Istoria parohiei Ștei*, ... , p. 85

⁴⁷ *Conscrierea acelor individuuri din protoprezviteratul Beiușului* ... , poz. 11

⁴⁸ Ștefan Lupșa, *op.cit.*, ... , p. 85

Și pe noi ne-au slobozi[t]”⁴⁹.

Preotul din Criștior, Andrei Popa, a manifestat preocupări pentru cunoașterea unor evenimente din istoria localității și a elaborat un text care este de un real interes și pentru istoria Crișanei în anii 1848-1849. Aflăm, din cuprinsul acestuia faptul că, în 1848, a fost „așezat” (găzduit), prin casele locuitorilor din comuna Criștior, „lagărul de polgari” (gărzile naționale maghiare). A fost clădită și „o casă de veghiat” în locul numit „Șanț” (adică „șanțul de despărțire” dintre Crișana și Transilvania, ori, mai exact între hotarul comunei Criștior și cel al comunei Groși, din comitatul Zarandului), în care „staționau” sentinelele maghiare, care aveau ordinul de a controla orice legătură între moți și crișeni, pentru a zăgăzui răspândirea și în Crișana a spiritului care i-a animat pe revoluționarii conduși de Avram Iancu. Respectiva „vatră de casă” se „vedea” și în anul 1930, cu toate că a crescut peste ea „spini și jep de pădure”. Chiar și „Șanțul”, care era situat la câțiva metri de casă⁵⁰, se mai putea „vedea” în anul menționat.

Din două corespondențe ale lui Nicolae Groza, preot în Sânmihaiul Român (județul Timiș), fiul preotului din Criștior (în anii 1848-1849), Ioan Groza, aflăm multe date interesante, care îmbogățesc cunoștințele noastre cu privire la raporturile lui Avram Iancu cu locuitorii români din depresiunea Beiușului și, cu deosebire, la sprijinul pe care aceștia i l-au dat în anii Revoluției, când s-a confruntat cu trupele ungare. În prima scrisoare (din 1 iulie 1930), Nicolae Groza afirma următoarele: „Știu sigur că tata (preotul Ioan Groza din Criștior-n.n.) a avut legături secrete cu Avram Iancu (subl.ns.-V.F.). Căutând odată printr-o carte vechiă, am aflat o mică corespondință adresată către tata și scrisă de Avram Iancu. Eu [I-]am întrebat pe tata că ce corespondință e aceea și dânsul, cam supărat, îndată a luat-o de la mine Despre această legătură nu s-a știut nimic și tata a ținut-o în mare secret, temându-se de o eventuală persecuțiune din partea ungarilor”⁵¹. De la un nepot al tatălui său, originar din Brusturi și care a fost „soldat de-a[I] lui Iancu”, a aflat multe din „secretele” pe care le-a „avut cu Iancu” preotul Ioan Groza. Acesta din urmă a fost nevoit să-și disimuleze gândurile și acțiunile, deoarece la „graniță” se aflau gardiștii unguri, care procedau, de urgență, la arestarea preoților și sâtenilor români, dacă îi suspectau de aderență la ideile și faptele revoluționarilor din Munții Apuseni. Situația l-a obligat la precauție⁵², pentru a evita o nenorocire, însă el „abia aștepta ca

⁴⁹ Titus L. Roșu, *op. cit.*, p. 262

⁵⁰ [Andrei Popa], *Evenimente mai însemnate în parohia-comuna Criștior*, în AN-DJBh, *fond Parohia ort. a comunei Criștior*, dos. 2, f. 27-31

⁵¹ *Ibidem*

⁵² Dacă preotul din Criștior, Ioan Groza, nu s-ar fi comportat cu mare atenție, „întreaga comună Criștior ar fi fost nimicită” de soldații unguri care și-au construit un „antepost” de pază și control pe Dealul Mare (în locul numit Șanț), unde au stat „timp mai îndelungat”. Un comandant al acestor trupe l-ar fi chemat pe preotul Ioan Groza ca să preia comanda „unui pluton format numai din români”, însă acesta a refuzat, motivând cu faptul că nu se „pricepe” la acest lucru, fiind „lăsat în pace”. Este posibil ca preotul Ioan Groza să se fi arătat rezervat față de autoritățile maghiare, în prezența cărora a fost nevoit să apară, pentru a-și putea ascunde adevăratele intenții. A jucat atât de bine acest rol, încât locuitorii din Criștior și satele apropiate (Săliște de Vașcău, Poiana și

oastea lui Iancu să treacă pe la noi (prin Criștior-n.n.) către Beiuș și atunci, cu toată puterea, s-ar fi alăturat pe partea lui Iancu”⁵³.

A doua scrisoare (din 14 iulie 1930) a lui Nicolae Groza conține mai multe informații cu privire la evenimentele din anii 1848-1849 din părțile Vașcăului și Băiței, ca și la implicarea preotului Ioan Groza (tatăl său) în acestea. De reținut, mai întâi, referirile la „praful de pușcă” de la minele din Băița și din alte locuri (spre pildă, din comuna Criștior), pe care localnicii l-au transportat la moșii lui Iancu, aceștia având mare nevoie de el. Este „posibil” – se afirmă în epistolă – ca preotul Petru Szabo, ca „om” al lui Iancu, să fi „mijlocit transportul prafului de pușcă din Băița peste munte la Iancu”. O altă posibilitate în această direcție are în vedere mina de aur și aramă „Dolia” din hotarul comunei Lungșoara. Piatra din mină se transporta „cu carăle la știampurile din Leuca (în hotarul comunei Criștior)”. La această mină lucrau mulți locuitori din comuna Criștiorul de Sus, din partea de așezare numită Mărinești. Ei aduceau praful de pușcă necesar exploatărilor miniere amintite. Având o „legătură directă cu Iancu”, preotul Ioan Groza ar fi putut să convingă minierii români ca să transporte praf de pușcă din Criștior în munți⁵⁴. Într-

Leheceni) să-l privească cu neîncredere, crezând că este „omul” stăpânirii. Ca atare, l-au și așteptat pe „valea țarinii, lângă moara din Gura Văi(i)”, câțiva „*fruntași și oameni de încredere (ai) acelor de peste munții*” (subl.ns.-V.F.), pentru a-l pedepsi. Chiar și credincioșii din Criștior s-au revoltat împotriva preotului lor, bănuindu-l (pe nedrept) de colaborare cu adversarii. De două ori aceștia „a[u] voit ca să-l omoară”, fiindcă ei îl susțineau pe Avram Iancu. „Prima dată a scăpat (cu viață-n.n.), [fiind]că nu s-a aprins pușca cu care un dușman voia să-l omoară. De altă dată, vre-o 3-4 au alergat după el cu furci de fier, dar, fiind (...) [un] om sprinten, a scăpat și de această dată de la moarte”. Din această întâmplare, care s-a întipărit în mintea preotului Ioan Groza (și a fiului său), reiese – în primul rând – faptul că locuitorii din toate satele de la sud de Vașcău (au fost deja menționate: Criștior, Săliște de Vașcău, Poiana și Leheceni) manifestau puternice convingeri pro-Iancu și oastea sa revoluționară, reacționând violent împotriva celor pe care-i credeau colaboratori ai autorităților maghiare, chiar dacă aceștia erau preoții lor. Pentru a pune capăt acestei ostilități, preotul Ioan Groza a conceput un plan temerar, despre care aflăm din această epistolă: „Având tata cunoștință că și între parohieni[i] lui (din Criștior-n.n.) sunt câțiva cari îl urăsc, într-o duminică ..., tata a luat cu sine pușca încărcată cu plumb și s-a dus la Sf. biserică. A lăsat pușca afară și a oficiat serviciul divin. La sfârșitul serviciului divin a vorbit poporului care era în Sf. biserică că, având cunoștință [că] uni[i] parohieni îl urăsc din cauza ținutei sale politice, a adus cu sine pușca, ca – dacă voesc să-l omoară – să-l împuște acolo, înaintea s[finței] biserici și să-l îngroape”. Efectul acestei teribile confruntări a fost întărirea solidarității dintre el și credincioși: „Mai toți cei prezenți au început să plângă, dimpreună cu tată[l] meu. Toți a[u] declarat stimă și iubire față de dânsul și încă mai mult l-[au] stimat și iubit ca mai nainte”. Actul de curaj al preotului a dat, așadar, naștere unui episod pașoptist emoționant.

⁵³ AN-DJBh, *fond Parohia ortodoxă a comunei Criștior*, dos. 2, f. 27-31; Viorel Faur, *Relatări târzii despre evenimentele din sudul Bihorului (în anii 1848-1849)*, în *Cele trei Crișuri*, 1998, nr. 3-4, p. 5.

⁵⁴ *Ibidem*. Iată și alte detalii ale geografiei locale, care confirmă o asemenea posibilitate: “În hotarul comunei Săliște (de Vașcău-n.n.), de către hotarul comunei Criștior, este o cărare care se conduce peste dealuri și văi până deasupra caselor din Gura Văi[i]. Această cărare vine pe sub Mărinești, trece pe la Bogdănești și pe sub casa tatălui meu și trece pe din sus de casa fostă a lui Avramuț Groza ..., și pe din sus de moara fostă a tatălui meu, până la locul mai nainte amintit.

un articol intitulat *Aspecte bihorene din revoluția de la 1848*⁵⁵, Titus L. Roșu aducea și alte informații, de data aceasta de natură orală (obținute de etnologul dr. Maria Bocșa, în anul 1965), despre realitățile în discuție: „Informațiile orale din Criștior și Câmpani arată că părinții bătrânilor de azi au cărat cu carăle și pe cai sare, mălai și praf de pușcă pentru Avram Iancu, trecând pe la Vârfuri, spre Hălmaj. Cărăușia se făcea cu rândul și se organizau caravane pentru mai mare siguranță, ca și pentru apărare. Bătrânul Morar Ioan din Câmpani (în 1965, de 75 de ani) spunea că tatăl lui, copil fiind, a mers și el la Avram Iancu, în munți, cu o astfel de caravană”⁵⁶.

Revenind la „legătura secretă” dintre Ioan Groza și moșii din Apuseni, fiul său relatează faptul că preotul din Criștior a avut un nepot în satul Brusturi, cu numele de Toma Groza. „Acesta a fost în oastea lui Iancu”⁵⁷. El a fost trimis, împreună cu un alt ostaș, de către Avram Iancu la primarul din comuna Lazuri. Pe drum însă, au întâlnit o trăsură care venea din spre Groși și în care se aflau un medic (care „mergea la oastea lui Hatvani”) și evreul Guttman din Beiuș. Cei doi au fost „deținuți”, pentru a fi duși și predați lui Avram Iancu. Aflând acest lucru, Guttman s-a „ruga[t] să nu-l omoară”, fiindcă el îl cunoaște „foarte bine” pe popa din Criștior, Ioan Groza. Cu toate acestea, Guttman a fost „dus” la Avram Iancu, unde a repetat faptul că se află în cele mai bune relații cu preotul Ioan Groza. De asemenea, a „promis” că, dacă va fi lăsat în viață, soția lui – care se afla la Beiuș – „va cumpăra opinci și capse pentru puști, de care se află din abundență” în târgul Beiușului. Avram Iancu i-a scris preotului Ioan Groza „în cauza lui Guttman și a promisiunii sale, de care ... s-a și ținut soția” acestuia. Astfel, „veniau de la Beiuș opinci și cutii cu capse și se transportau peste munte, la Vidra de Sus. *Acest transport a durat până la sfârșitul revoluției din anul 1849*”⁵⁸ (subl.ns.-V.F.). Căutând prin cărțile tatălui său (preotul Ioan Groza din Criștior), preotul Nicolae Groza a găsit, într-un „octav, o coală pe care era scris: Domnule Părinte, cum stăm cu cauza știută? *Iancu, prefect*”. Reacția preotului Ioan Groza a fost promptă și la fel de prudentă ca și în alte situații: „Eu am întrebat pe tata: tată, ce corespondență e aceasta de la Iancu și dânsul, oarecum indignat, îndată a luat-o de la mine și m-a înfruntat, că [de] ce umblu prin cărți? Mai mult n-am mai văzut și niciodată în viața mea n-am auzit de la dânsul să fie amintit despre legăturile dânsului cu Iancu. *Toată viața lui a ținut în cel mai strict secret legăturile lui cu Iancu din timpul revoluției,*

Acolo, la sfârșitul acestei cărări, se află și în prezent multă piatră, din care s-au ales aur și alte metale. Această cale se numește calea oloșilor” (subl.ns.-V.F.).

⁵⁵ Acest articol a fost predat, spre multiplicare, redacției revistei *Familia* (din Oradea), însă cenzura nu i-a dat „bun de tipar”, astfel că a rămas necunoscut. Un exemplar din pagina revistei care conținea materialul respectiv mi-a fost înmănată de redactorul șef-adjunct Radu Enescu. O păstrez în arhiva personală, citând-o ca pe o lucrare în mss.

⁵⁶ Titus L. Roșu, *Aspecte bihorene din revoluția de la 1848*, lucrare în mss (aflată în colecția noastră)

⁵⁷ AN-DJBh, *fond Parohia ortodoxă a comunei Criștior*, dos. 2, f. 27-31

⁵⁸ *Ibidem*

*pentru că totdeauna a avut teama ca să nu fie persecutat din partea ungarilor*⁵⁹ (subl.ns.-V.F.).

Mărturiile istorice (documentare și memorialistice) la care am apelat confirmă, fără nici un echivoc, faptul că locuitorii români din Crișana au întreținut raporturi active cu oastea revoluționară a lui Avram Iancu, pe care au sprijinit-o, atât cât le-au permis împrejurările, cunoscută fiind prezența unor trupe maghiare în câteva puncte importante de comunicare cu munții (Criștior și Băița, spre pildă). Examinând posibilitățile de contact cu moșii, prin cărări pe care numai localnicii le știau, putem afirma că aproape toate satele de la poalele Apusenilor (din partea de sud-est a comitatului Bihor) dispuneau de asemenea „portite” de intrare în zona centrală a munților, acolo unde se aflau apărătorii Revoluției române din Transilvania. De la Meziad la Budureasa, apoi la Ferice și Pietroasa, Chișcău și Măgura, Sighiștel și Băița, ca și Poiana și Criștior, Câmp și Sohodol, se întindeau spații pe care numai țărani români le „administrau” de secole, fiindu-le familiare toate „pătrunderile” spre zona muntoasă în care trăiau moșii. De aceea, ei au folosit în anii 1848-1849 aceste oportunități, deși au fost urmăriți – și uneori prinși și pedepsiți cu asprime – de către autoritățile și gardiștii unguri.

Considerând că aceste aspecte ale evenimentelor revoluționare din anii 1848-1849 sunt extrem de importante, I. Christian îi scria, din Oradea (la 14 septembrie 1849), lui Simion Bărnuțiu (președintele Comitetului Național Român din Sibiu), că: „mulți tineri și bărbați, preoți și mireni, au mers de la noi (din Crișana-n.n.) la Iancu. Românii de pe aici n-au alta în gură numai Iancu”⁶⁰ (subl.ns.-V.F.). Este, deci, reconfirmat un adevăr pe care documentele utilizate de noi îl reliefează într-o manieră concludentă.

Evenimentele pașoptiste s-au reflectat, cum era și firesc, în memoria locuitorilor. Au circulat, încă de-atunci, informații despre acestea, de preferință fiind reținută partea lor spectaculoasă. Eroul preferat a fost, desigur, Avram Iancu, care s-a profilat ca o figură legendară. Nu este întâmplătoare menținerea în memoria unor comunități a faptelor acestei personalități și a celor care, în anii 1848-1849, au plecat în munți, pentru a intra în oastea revoluționară a moșilor. Un asemenea caz ni-l oferă comunitatea ortodoxă din satul Cărăsău, care, prin fiii săi, nu uita (în 1977) de unele întâmplări pașoptiste, la care înaintașii ei au fost implicați. Eminentul învățător Dumitru Costea, unul dintre veritabilii cercetători și etnografi din zona Beiușului, a relatat, într-o corespondență, despre modul cum s-a fixat în tradiția locală (mai exact în cea a locuitorilor din satul Cărăsău) Revoluția de la 1848-1849. Reproducem un pasaj din documentul menționat: „În 1848, lumea – agitată de veștile ce soseau despre luptele lui Iancu (subl.ns.-V.F.) -, s-a înarmat „satul sătește” și a așteptat o armată de husari ce venea din spre Tinca”. Din satul Cărăsău a plecat, ca „iscoadă”, locuitorul Adam, care s-a dus („în fuga calului”) la Belfir, unde a constatat că husarii „s-au oprit”, datorită faptului că „mulțimea” a dat

⁵⁹ *Ibidem*

⁶⁰ Enea Hodoș, *Din corespondența lui Simion Bărnuțiu și a contemporanilor săi*, Sibiu, 1944, p. 5

foc „unei zvide de pădure, ca să oprească trecerea”⁶¹. Pădurea a ars în întregime (iar locul ei a fost numit Arsa), dar „inamicul”, în fața acestei situații, a „făcut calea-ntoarsă”. Mai importantă este, însă, împrejurarea că din acest sat „s-au dus la lăncu” doi locuitori: Măcinic și Petrica lui Ionic. Într-o bătălie de la Turda, unul dintre ei „a fost tăiat cu sabia în frunte și obraz. Plin de sânge s-a furișat într-o cânepă, unde rana i s-a obrintit și, reîntors târziu acasă, cu fața tumefiată, cu o cicatrice teribilă, abia de și-a mai găsit rostul”⁶² printre consătenii săi.

Toate aceste lucruri au „rămas prin viu grai” în povestirile locale, destul de numeroase, dar nu singurele. Au mai fost și altele, fără îndoială, dar nu sunt consemnate în documente, astfel că s-au pierdut pentru totdeauna, deși ar fi prezentat un real interes pentru cunoașterea, cât mai temeinică, a prezenței românilor din Crișana pe scena Revoluției de la 1848-1849*.

⁶¹ Viorel Faur, *O interesantă corespondență de la Dumitru Colțea (1977)*, în *Cele trei Crișuri*, 2004, nr. 7-9, p. 90

⁶² *Ibidem*

* Această lucrare constituie un capitol dintr-o carte aflată sub tipar.

IMAGINEA REVOLUȚIEI FRANCEZE DIN FEBRUARIE 1848 LA NIVELUL SENSIBILITĂȚII STUDENȚILOR ROMÂNI DE LA PARIS

Spiritul novator adus de evenimentele din decembrie, 1989 a făcut posibilă orientarea școlii istorice românești spre o nouă direcție istoriografică – școala mentalităților, eliberând-o de balastul copleșitor al evenimentialului și orientându-se spre om în diversitatea manifestărilor sale. Istoria nouă (La nouvelle histoire) grupată în jurul revistei “Les Annales”, creată în 1929, la Strasbourg, având ca reprezentanți importanți : Lucien Febvre, Marc Bloch, Jacques Le Goff, Jean Delumeau etc., a imprimat cercetării istorice o dimensiune globală privind fenomenul istoric, punând în evidență “manierele în care oamenii societăților trecute văd, percep și își imaginează lumea care-i înconjoară, cum se văd pe ei înșiși, și unii pe alții, precum și sistemul de valori în funcție de care își modelează atitudini, comportamente, reacții, unii față de ceilalți, ca și față de provocările mediului natural, social sau politic”.¹

Studiile de imagologie și de imaginar social reprezintă un subiect aflat de mult timp la modă, însăși frecvența și persistența unor asemenea cercetări semnifică importanța problematicii. Cercetările privind imaginarul nu puteau lipsi din perimetrul istoriografic românesc. Faptul este normal dacă acceptăm ideea că istoricul analizează evenimentele și le conferă interpretare pe baza formației și viziunii globale asupra realității.

Studiul își propune să releve impactul Revoluției franceze din februarie 1848 la nivelul sensibilității studenților români aflați la studii în Paris.

Secolul al XIX-lea a însemnat un moment deosebit al istoriei naționale. S-au creat condiții favorabile pentru detașarea de un trecut caracterizat prin violențe, abuzuri și insecuritate personală, și pentru un proces de asimilare rapidă a valorilor Europei Centrale și Europei Occidentale. Această modernizare a societății românești a devenit vizibilă îndeosebi la nivelul boierimii, apoi gradual în manifestările păturilor mijlocii, țărănimea rămânând în continuare atașată tradiționalismului secular. Se realizează astfel un proces de aculturație la nivelul elitei românești care va asimila rapid civilizația occidentală, în special cea franceză. Simbolurile vestimentației orientale, giubeaua și islicul, au fost schimbate cu cele occidentale.² Ca urmare a acestor schimbări se creează premise favorabile pentru contactul românilor cu civilizația și cultura europeană.

¹ Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalități colective și imaginar social. Istorie și noile paradigme ale cunoașterii*, P.U.C. , Mesagerul, Cluj –Napoca, 1996, pp. 40-41.

² Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Edit Univers Enciclopedic, Bucuresti, 1999, p.198

La începutul secolului al XIX-lea, o pondere însemnată a tinerilor români au avut posibilitatea să călătorească în afara spațiului național. Unul dintre aceștia, Dinicu Golescu, devine o paradigmă a analizei lucide, pertinente asupra realităților social-politice și economice localizate în mediul european. “Însemnare a călătoriei mele”, cuprinde opiniile autorului din călătoriile întreprinse în anii 1824 – 1826 în Transilvania, Ungaria, Austria și Italia. Excepționala semnificație a lucrării rezidă în conștientizarea acută a înapoierii instituționale, mentale și politice a țării sale. Acest prim jurnal de călătorie românesc scoate în evidență o discrepanță sensibilă între spațiul românesc, condamnat la sărăcie și primitivism de către o administrație fără scrupule și Europa prosperă și civilizată.³

În deceniile patru și cinci al secolului XIX, tot mai mulți tineri români au plecat la studii în Occident cu predilecție în Franța. Așa cum notează academicianul Dan Berindei, numai la Paris, în anii premergători revoluției din 1848, se găseau aproximativ o sută de tineri. Anii de studiu cu profesori de excepție : Jules Michelet, Edgar Quinet etc., și însușirea limbii franceze au favorizat adaptarea rapidă a acestora în modernitatea europeană. Manifestându-și această „deschidere” în zorii modernității ei și-au păstrat nealterate sentimentele naționale, nutrind convingerea revenirii în patrie și pentru stimularea evoluției și schimbării. Studenții români “bonjuriști” ce proveneau din cadrele boierimii prospere au întâlnit la Paris o ambianță favorabilă depășirii tiparelor ancestrale românești. Acest fapt a contribuit la asumarea unei noi viziuni despre societate și la reflexii asupra îmbunătățirii statutului existențial românesc.

Sfârșitul anilor '40 arăta o elită românească preocupată să estompeze diferența dintre modelul francez și reperatele autohtone și care erau capabilă de acțiune prooccidentală.

Sugestiv pentru starea de spirit existentă în sensibilitatea studenților români aflați la Paris, în apropierea revoluției din februarie 1848, este opinia lui Alecu Kogalniceanu :“ În toată sâmbăta seara mă duc la Biblioteca Română la d, Vârnăv, unde se adună toți românii din Paris, de asculta citirea istoriei Moldovei ; măcar că tinerii români sunt depărtați de țara lor însă n-o uita nici un minut și caută cât or putea mai mult să unească frăția dintre dânșii, atât aici, cât și în țară, când s-ar întoarce. Într-o seară s-a făcut jurământ la Biblioteca, din partea tuturor că între dânșii să scrie și să vorbească numai românește, atât cu damele, cât și cu bărbații, ca cu chipul acesta să izgonească răul din Moldova și Valahia, ca fieșcare să se facă că și-a uitat limba și că nu știe vorbi decât franțuzește. Spune surorilor și damelor ce le-i vedea că peste vreo câțiva ani, când s-ar întoarce tinerimea asta nouă din Paris, or să vorbească numai românește și că, dacă nu știu vorbi, să se pregătească și să iei de pe acum profesorii să învețe românește ca nu atunci să zică că nu știu vorbi. Tinerii care suntem în Paris n-am venit să învățăm numai a vorbi franțuzește ca un francez, ci a lua numai ideile și lucrurile bune a unei nații atât de luminate și de slobodă. Mare întristare și părere de rău am simțit toți

³ *Ibidem*, p.204

românii de aici auzind că în țările noastre are să se scoată limba românească din școli. Astea ar fi pierderea țărilor noastre, căci toate națiile care s-au stins până acum nu au picat din altă pricină, ci numai din stricarea limbii și a obiceiurilor lor și din neunirea între dânșii”⁴.

Limbajul documentului ne plasează fără îndoială sub auspiciile momentului premergător al revoluției franceze din februarie 1848, când manifestările politice a acestor viitoare cadre ale României moderne, s-au intensificat în mod deosebit. Parisul, devine astfel zona centrală de întâlnire a zeci și zeci de români. Printre numeroasele subiecte de discuție, un rol important îl ocupă cele referitoare la climatul socio-politic românesc, la șansele de îmbunătățire a statutului existențial și la asumarea rolului de lideri politici și obligațiile ce decurg din acesta. Tinerii români, prin prezența la Paris, au avut șansa de a acumula o mare experiență și o deosebită capacitate de a face față situațiilor în schimbare. În aceste condiții, așa cum menționează Dan Berindei, ei au fost purtători și difuzori de modernitate în spiritul românesc.

Aceași ambianță favorabilă noilor schimbări este evocată de Nicolae Kretzulescu în amintirile sale. “Ziua fiecare din noi mergea la studiile sale, iar după masă, seara, ne coboram în gradinița casei și o oră, două, până a nu se retrace fiecare în camera sa și a ne pune la studiile sale, ne întrețineam asupra nenorocitei situații a țării, a viitorului la care aspiram, precum și asupra datoriei ce ne era nouă impusă odată ce ne vom întoarce în căminurile noastre. Totdeodată, politica generală a Europei nu ne preocupa mai puțin și găseam minute spre a citi gazete și a ne ține în cursul evenimentelor.”

Textul arată tonul de profundă atașare al studenților români față de ideea ameliorării condiției naționale. Problema centrală a discursului se concentrează pe ideea scoaterii României din condiția de stat dominant rural și depășirea de către români a mentalității patriarhale. În fapt, transformarea în profunzime a societății românești și a mentalităților se încadrează în procesul mai vast al occidentalizării românilor. Apropierea de modelul occidental, tranziția dinspre o societate patriarhală și autoritară într-una modernă și liberală se impun să fie gestionate de această elită în formare. Un îndemn sub semnul libertății ce îndeamnă la schimbarea destinului național rezultă și din scrisoarea lui Al. G. Golescu adresată lui Ștefan C. Golescu “Vă scriu din mijlocul Alpilor. Munții comunică ceva măreț și energic sufletelor noastre, ceea ce ne face să urâm obstacolele și să înfruntăm pericolele.... Peste tot vedeți aceeași îndrăzneală și aceeași dragoste de libertate. Mi se pare că sufletul României s-ar mări pe unele laturi și dragostea de libertate ar sfârși prin a ne îmbrățișa inimile ... Acolo vă invit pe toți nobili prieteni ai cauzei comune: faceți acest pelerinaj doar o dată pe an și vă veți reîntoarce și mai puternici și mai răbdători, fiindcă pentru a crede în destinul nostru, trebuie să

⁴ N. Iorga, *Părerii vechi asupra francomaniei. Ce zicea fratele lui Kogălniceanu*, în “*Floarea darurilor*”, 11 (1907), pp. 327 - 328

punem în balanță altceva decât ciocoismul orașelor noastre și letargia celor de la țară și nonșalanța noastră, a altora „⁵...

Ambianța socio-politică din Paris, la începutul anului 1848, devenea tot mai tensionată. Seceta prelungită din anii 1846-1847 a favorizat apariția crizei economice. După aproximativ 18 ani de creștere economică, caracterizată prin încurajarea afacerilor bancare și comerciale, a investițiilor industriale, urmează în Franța o perioadă de recesiune economică. Ea determină o penurie alimentară, șomaj, creșterea prețurilor, scăderea nivelului de trai, și deci, numeroase nemulțumiri sociale. Insurecția pariziană din 23 februarie 1848 îl obligă pe regele Ludovic Filip să fugă în Anglia. Monarhia a fost abolită, este proclamată Republica și se constituie un guvern provizoriu condus de Alphonse de Lamartine.

Izbucnirea revoluției a trezit opinii diferite la nivelul sensibilității studenților români. O minoritate a lor s-a atașat imediat cauzei revoluționare ignorând poziția sa socială și privilegiile. Cel mai însemnat contingent dintre românii aflați la Paris, chiar dacă a salutat evenimentul, a oscilat între conservatorismul ancestral și spiritul nou al timpului.

Alecu Kogălniceanu, a reprezentat o paradigmă pentru această stare de spirit dominantă. Corespondența cu tatăl său Ilie, oferă o imagine fidelă a itinerarului psihologic parcurs de acești tineri de la tradiție la revoluție.

Paris.13/25 februarie 1848

„ De luni n-am putut să mă mai duc [la soră-sa Elencu] din pricina marilor tulburări ce sunt în Paris. Aceste tulburări au început din pricina lui Guizot, care voia numaidecât să nu se facă un banchet care trebuia sa fie acum marți. Acest banchet era să fie alcătuit de deputații opozanți. Cu o zi înaintea banchetului, Guizot, nădăjduind în puterea armiei, gândind că nu ajunge treaba până unde a ajuns, a trimis răspuns deputaților ca să nu se ducă la banchet, căci îi oprește cu puterea armiei. Deputații, văzând că, ducându-se la banchet, norodul a sărit și începe o luptă cu armia, au stricat banchetul, înștiințând în jurnalele de marți că n-o să se ducă.

Marți, toate piețele erau pline de oaste și de Munisipali, de asemenea și ulițele erau închise de dâșii; norodul începe să fiarbă și a se aduna în toate părțile, începuse a aduna și pietre. Soldații de linie nu voiau să tragă asupra fraților lor, însă Munisipalii au făcut o mulțime de cruzime în ziua aceea. De aceea n-am putut să mă mai duc la soră-mea, nici bancher să cercetez de bani. Liniștește-te, babacă, căci în asemenea tulburări se trag la ambasada lor, și nu-i frică de nimic, însă, dacă o-i vedea că merge răul crescând, cu toate că-i destul cât este, eu m-oi grăbi a mă întoarce cu soră-mea în țară.

Marți, nici nu gândeam că ajunge răul așa de mare. A doua zi, miercuri, tot norodul a fost în picioare cu arma în mână unde găsea Munisipali îi împușca, îi

⁵ Lettre envoyee, en 1841, par Al. G. Golescu – Arăpila á Ștefan C. Golescu, participants au mouvement qui aboutira á la revolution de 1848 – Boierii Golesti, Bucuresti, 1939, I, pp. 131 - 132

tăia, încât acum nu se mai găsește niciunul, ci numai chivererele lor stau în sulite și baionetele norodului. Omorurile au fost multe miercuri, atât în norod cât și în Munisipali. Unde era garda națională și trecea norodul striga: << Să trăiască garda națională, piară Guizot, piară ministeria, să trăiască armia franceză ! >>. Cu chipul acesta norodul a tras în partea lui și pe garda națională și acum sunt uniți ca frații „⁶

Analizând tematica propusă de document, distingem tonalitatea neutră a autorului, ce se arată neliniștit de evenimentele care se derulau. Revoluția, fiind un spațiu al confruntărilor, a generat confuzie și derută în sensibilitatea lui Alecu Kogălniceanu. Scrisoarea prezintă cu toată acuratețea o notă de conservatorism politic și lipsa de receptivitate a autorului față de revoluție. Neliniștea produsă de acest eveniment este atât de intensă, încât el nu ezită să ia în calcul posibilitatea întoarcerii în țară.

Altă componentă a sensibilității la 1848, relatată în corespondență este frica, sentimentul insecurității. Frica a fost multă vreme un subiect tabu pentru istoriografie, chiar dacă atât indivizii izolați cât și colectivitățile sunt confruntate într-un dialog permanent cu ea. Studiarea trecutului din această perspectivă s-a datorat, în special, istoricilor francezi Georges Lefebvre și Lucien Febvre.

Cronologic, frica a intrat în sfera de investigație a istoricilor începând cu 1932. În lucrarea consacrată „Marii frici” din 1789, George Lefebvre arată : ”De-a lungul istoriei noastre au existat și alte spaime înainte și după revoluție și au existat și în afara Franței .Oare nu li s-ar putea descoperi o trăsătură comună care să arunce o oarecare lumină asupra celei din 1789? ”.⁷ Important este că în pofida eforturilor de a ne debarasa de ea, frica rămâne un element constitutiv al existenței umane dar și un reflex ce permite corpului reacția de autoapărare împotriva eventualelor pericole.

Asumarea acestei imagini a Revoluției și „trăirea” ei are un rol important în ultima parte a documentului. El evocă imaginea omniprezentă și omnipotentă a Poporului ca simbol mobilizator al evenimentului revoluționar.”Auzind Guizot că soldații de linie nu voiesc să tragă în norod și că garda națională s-a unit cu dânsul, în ziua aceea, Miercuri, la trei ceasuri după amiaza și-a dat demisia, dimpreună cu toți ceilalți miniștri; însă norodul fiind înfierbântat nu s-a mulțumit cu atâta s-au strâns toți la un loc și au făcut cu soldații de linie ce-au făcut cu garda națională, strigând <<Să trăiască soldații de linie, să trăiască Republica>> și așa au atras și oastea de partea lor”⁸

Ceea ce urmează, este o ambianță de sărbătoare revoluționară în pofida faptului că pericolele gravitau asupra poporului. Regele părăsește capitala, sunt distruse simbolurile regale:mobilierele, tronul regelui. Entuziasmul public se manifestă prin urale, strigăte de bucurie, iluminarea locuințelor și toate acestea

⁶ R. Caracaș, *Revoluția din Paris de la 1848 descrisă de un român* (Alecu Kogălniceanu), în „ Floarea darurilor “, II (1907), p. 374

⁷ Georges Lefebvre, *La grand Peur*, 1957, Paris, p. 61

⁸ R. Caracaș, *op. cit.* p. 375

contribuie la colportarea ideii de regenerare a poporului. Aceste manifestări revoluționare sunt o materializare a celor afirmate de Mona Ozouf: „La revolution, c'est la fête”⁹

„Auzind ieri Craiul că și oastea s-a unit cu poporul a fugit din Paris cu toată familia. Îndată s-a dus norodul la Tuilleries, la palatul Craiului; au stricat și au ars toate mobilele din năuntru, tronul domnesc l-au făcut bucăți și l-au ars, păreții salonului unde era tronul l-au boltit cu plumbii puștilor, și în locul tronului au scris << Să trăiască Republica!>> Aseară pe la cinci ceasuri după amiază au declarat că Franța, să fie de acum înainte pentru totdeauna Republică: tot norodul, amestecat cu garda națională, cu steagurile în mână, bătând tobe, au umblat prin tot Parisul, silind pe fiecare să lumineze ferestrele, încât peste noapte tot Parisul era iluminat și norodul striga: << Să trăiască Republica>>”.¹⁰

Textul documentului prezintă și o altă semnificație simbolică, în sensul că ne relevă prima atitudine a lui Alecu Kogălniceanu față de Revoluție. Diversitatea de imagini care reiese, din scrisoare arată impactul Revoluției în sensibilitatea tânărului:angoasă, frica de necunoscut și dezorientare. Mentalitatea tradițională a lui Kogălniceanu se însinuează prin multiple expresii politice. El nu își ascunde lipsa de entuziasm față de acțiunile anarhice ale poporului și manifestă condescență față de devastarea Palatului Tuilleries. Toate aceste manifestări se încadrează în complexitatea mentalului românesc care relevă necesitatea depășirii tranziției de la o societate patriarhală spre cea occidentală, prosperă și modernă.

Odată cu clarificarea evenimentelor revoluționare se observă și o modificare în atitudinea acestor români. Ea își găsește reflectarea în imaginarul social al lui Alecu Kogălniceanu. Percepția sa asupra Revoluției este una de înțelegere și acceptare.

Paris, 14 (26) februarie 1848

„Cu scrisoarea ce ți-am scris, ți-am arătat întâmplările cumplite ce au ținut trei zile, adică Marți, Miercuri și Joi, însă ieri, Vineri, a început a se potoli și a se liniști norodul căci alaltăieri, după ce a numit Republica, a așezat o stăpânire vremelnică alcătuită de nouă mădulari, între care se află și un lucrător din popor. Acești mădulari îndată au luat măsurile cele mai bune pentru a liniști norodul. Acum nu mai este nici o frică; liniștește-te; de aceea mă grăbesc astăzi a-ți scrie după scrisoarea de ieri. În adevăr că a fost o revoluție din cele mai grozave: numărul morților afară de răniți, care sunt nenumărați este de 3.000, afară iarăși de Municipali, care sunt mai de tot stârpiți.

Ieri s-au adunat pentru ajutorul răniților peste 150.000 de franci, de la Banca Franței, de la Rotschild, de la redactorii jurnalelor, de la drumurile de fier, și în sfârșit, de tot omul făcător de bine ... M-am dus prin câteva uliți și mai ales în ulița Saint-Martin, unde revoluția a fost mai grozavă, toate pietrele pavate sunt

⁹ M. Ozouf, *La Fête révolutionnaire 1789 - 1799*, Paris, Gallimard, 1976.

¹⁰ R. Caracaș, *op. cit.* p. 375

scoase și au făcut zid cu dânsle la toate ulițele ce dau acolo. Am văzut vreo cinci tunuri puse de soldați ca să se împotrivescă norodului, însă, îndată ce soldații au auzit că Craiul e fugit, au lăsat tunurile în ulițe și s-au tras în cazărmile lor, tunurile le-am văzut sfărmate bucăți de norod și aruncate peste pietre. Geamurile din acea uliță sunt stricate și pereții bortiliți de puște ... »¹¹

Documentul este un excelent argument ce arată evoluția psihologică a acestor tineri români aflați la Paris. Imaginea sumbră a Revoluției, marcată de insecuritate la nivelul sensibilității, este înlocuită cu înțelegerea exigențelor acestui act, al schimbării istoriei, al trasării unui nou destin al poporului francez. Mesajul schimbării a fost perceput ca atare de autorul scrisorii și el se traduce prin asigurarea dată tatălui său, Ilie, că treptat se intră în normalitate. Un prim semnal al acestei normalități îl reprezintă faptul că armata a intrat în cazărmi iar în peisajul citadin au început să apară acțiunile filantropice față de cei răniți.

În continuarea scrisorii, Alecu Kogălniceanu, enumera principalele inițiative luate de guvernul provizoriu, pentru gestionarea evenimentelor aflate în derulare: "Acești noua mădulari ce alcătuiesc ocărmuirea, au luat măsuri foarte bune pentru potolirea norodului, însă aceste măsuri sunt foarte costisitoare pentru țara întreagă, căci de două zile au dat poruncă ca tot norodul să ia vin, pâine și păstrămuri fără să plătească și Stăpânirea va plăti hrana lor ; al doilea temându-se ca puterile străine să nu se folosească de prilej și să intre în Franța, a zis ca tot cetățeanul care va vrea să fie în garda națională să vină să înscrie cel puțin 50.000, numai leafa 75.000 de franci pe zi...

Se zice că Craiul s-a imbarcat de două zile și că se duce în America. Toate cetățile de prin prejurul Parisului au cunoscut de bună Republica și Ocărmuirea asta vremelnică. Deasemenea, multe târguri din Franța s-au bătut și au cunoscut Republica, chiar și în Bruxela, în Belgia s-a făcut republică. Toată Europa este în turbare : îi mare frica că în primăvară să se facă un razboi obștesc"¹²

Făcând un bilanț al angajării francezilor în Revoluția din februarie 1848, Alecu Kogălniceanu notează : " Mare prefacere și stricăciune s-a făcut; Parisul îi de necunoscut, mulți tâlhari sunt între oameni cinstiți în vreme de revoluție, și care nu caută decât să fure ; însă acum, îndată ce afla că unul a furat cel mai mic lucru, îndată îl împușca ; precum alaltăieri patru tâlhari vroiau să intre cu norodul în Palatul Craiului ; îndată ce-au simțit ceilalți că ei voiesc să pună mâna pe lucruri scumpe, i-au scos afară și acolo în ogradă i-au împușcat.

Însă astăzi toate-s liniștite și nimic nu-i de temut "¹³

Așa cum am afirmat anterior, dacă un grup însemnat dintre cei sosiți la Paris au avut opinii asemănătoare cu cea a lui Alecu Kogălniceanu, de simpatie față de caracterul politic al revoluției franceze din 1848, dar manifestând rezerve față de caracterul ei social, au fost și alți români care s-au alăturat cu entuziasm la

¹¹ *Ibidem*, p. 472

¹² R. Caracaș, *op. cit.*, p.474

¹³ *Ibidem*

radicalismul social al Revoluției. Interesele, aspirațiile, valorile individuale ale acestora, se dizolvă în cele ale colectivității revoluționare. Prioritatea problemelor întregii națiuni a încurajat în sensibilitatea acestei categorii de români, entuziasm față de momentul revoluționar francez și o excepțională infuzie de speranțe în procesul de îmbunătățire a statutului existențial al românilor.

Nicolae Bălcescu se înscrie în galeria personalităților moderne, care s-au dăruit cu fervoare unui obiectiv colectiv : regenerarea socială și politică a românilor prin revoluție. El a militat cu pasiune pentru cauza revoluției franceze și a luptat efectiv pe baricade pentru triumful ei. Semnificativ în această direcție este scrisoarea lui Nicolae Bălcescu către Vasile Alecsandri din 24 februarie 1848.

„Către Vasile Alecsandri
Iubite cetățean și amic !

Paris, 24 februarie 1848

I – zi a Republicii

Îți eram dator de mult un răspuns ; mă plătesc astăzi dar în scurt, căci timpul îmi lipsește și sunt ostenit tare, de vreme ce de trei zile trăit-am tot pe ulițe. Află că nația cea mare s-a ridicat și că libertatea lumii s-a mântuit. Minunată Revoluție, ce te căesc amarnic că n-ai văzut-o cu ochii, va schimba fața lumii. Regele a fugit. Republica e proclamată de toți.

Îți alătur aici o ruptură din catifeaua ce acoperea tronul lui Louis Philippe, sfâșiat astăzi la 1 ½ ore. Însumi am smuls-o în Tuilleries și m-am gândit ca să-ți fac și ție o părticică și să-ți dovedesc că chiar în minutele cele mai mari și mai solemne ce am petrecut în viața mea, cugetarea mea s-a întors către tine.

Nu pot să-ți scriu mai mult.

Adio,

Să trăiască Republica !

Amicul tău,
N. Bălcescu.

Complimentele mele la toți bunii români. Peste puțin ne vom vedea în țară.
Frăție și speranță.

Sărmane Basile, că n - ai fost aici ! ¹⁴

Termenii utilizați de N. Bălcescu semnifică cu siguranță o propensiune a sensibilității sale pentru momentul revoluționar. Într-un prezent al confuziei și al spaimei, așa cum se configura februarie 1848, Revoluția devine simbolul fundamental al aspirațiilor social-politice franceze, fiind percepută drept unicul instrument “care va schimba lumea”. Revoluția este în viziunea sa momentul de ruptură totală cu instituțiile trecutului, ruptură considerată ca fiind inevitabilă. Ea anunță fără rezerve “libertatea lumii”. Mesajul schimbării are conotații mesianice “nația cea mare s-a mântuit”¹⁵

¹⁴ N. Bălcescu, *Opere*, Ediție critică, Gh. Zane, Vol IV, (*Corespondență*), București, 1964, p. 86

¹⁵ Simona Nicoră, *Mitologiile revoluției pașoptiste românești. Istorie și imaginar*, Presa Universitară Clujeană, 1999, p. 143

Această bulversare pozitivă, cum o definește Simona Nicoară, revoluția preconizează regenerarea societății franceze și iluzia unui „nou început”. În fapt, viziunea mântuirii precizată de Bălcescu, a fost o reprezentare mitică pe care Revoluția franceză a adus-o cu ferveare la suprafață. Spațiul privilegiat al iraționalului, Revoluția din februarie și ruperea unei bucăți de catifea ce acoperea tronul regelui, au fost percepute de tânărul Bălcescu ca fiind „minutele cele mai mari și mai solemne ce am petrecut în viața mea”. Ca atare, Revoluția franceză din februarie 1848 va deveni arhetip al atitudinilor și comportamentelor revoluționare din spațiul românesc.

Correspondența dintre Alecu Kogălniceanu, student la Drept, și absolvent al Academiei Mihăilene din Iași, și tatăl său Ilie, este în continuare principala sursă documentară pentru redarea evenimentelor din februarie 1848 din Franța.

Paris, 16 (28) februarie 1848

„Acum totul îmi liniștit, și toate au început a merge ca mai înainte, căci, pităriile și căsăpiile fiind îndestulate, au potolit furia și foamea norodului; trăsurile au început a umbla și dughenele sau deschis.

Ieri s-a adunat tot poporul, cu garda națională, toți miniștrii și mădulările Ocârmuirii, dinpreună și școlarii de prin toate instituțiile, la Bastilia, pe a cărei piață este coloana ridicată în cinstea cetățenilor morți în Revoluția de la 1830; acolo a fost cea mai mare serbare a Revoluției anului acestuia. Coloana a fost împodobită cu steagurile nației și ale Republicii; strigătele de : << Să trăiască Republica >> se amestecau cu sunetul muzicii militare. Din ziua de când s-a proclamat Republica, toți locuitorii poartă la piept o cordea roșie în cinstea Republicii.

.....

În toate zilele vin știri că, îndată ce un târg din Franța aude că în Paris îi Republică, o primește cu cel mai mare entuziasm; până în câteva zile, toată Franța are să fie Republică, până și în Belgia a început a se proclama Republică, încât Craiul ei, Leopold, numai un ceas a avut slobod de la popor ca să-și facă gătirea de drum; îndată după aceea s-a pornit și acum e în Anglia.”¹⁶

Limbajul documentului atestă starea de normalitate care își pune amprenta asupra evoluției fenomenului revoluționar francez. Presiunea factorului popular scade, violența se atenuează, iar poporul este tot mai înclinat spre legalitate. Mentalitatea de revoltă se diminuează și aceasta se reflectă prin creșterea sentimentului de securitate a persoanei. Obiectivele sociale devin secundare în raport cu cele politice. Guvernul provizoriu „cumpără” pacea socială hrănind gratuit poporul agitat. Viața cotidiană cu bizareriile ei contribuie la coagularea speranțelor în favoarea unui viitor mai bun.

¹⁶ R. Caracaș, *Revoluția din Paris de la 1848 descrisă de un român* (Alecu Kogălniceanu), în „Floarea darurilor”, II (1907), p. 485

Noua putere instituie libertatea presei și a întrunirilor. Sunt create Atelierele Naționale cu scopul de a asigura de lucru șomerilor și de a - i supraveghea atent. Se încearcă astfel păstrarea concordiei sociale și întreținerea iluziei unei indispensabile comuniuni revoluționare.

Un subiect important al corespondenței dintre Alecu Kogălniceanu și tatăl său, la 16 (28) februarie 1848 îl reprezintă destinul regelui și al lui Guizot. „Despre Craiul Franței, încă nu se știe hotărât unde-i; unii zic că-i în Anglia, alții că s-ar fi dus în America, în sfârșit cea mai mare parte zice că i-a venit damblaua și a murit. Miniștrii cei vechi erau adunați la Ministerul de Comerț, când le-a venit vestea că Craiul a abdicat; atunci toți au sărit de frică pe fereastră în grădină, și de acolo schimbându-se în straie, s-au împrăștiat, și s-au făcut nevăzuți; Guizot a fugit în straie de slugă. Duchâtel și-a acoperit ochii cu o manta; Herbert și-a pus mustăți. Se zice că Guizot este în Anglia. Toate acestea se vor ști peste câteva zile.”.....¹⁷

În scrisoare își fac apariția motive de îngrijorare : posibilele alianțe a fiilor lui Ludovic Filip cu celelalte puteri europene și alegerile pentru formarea unui nou guvern, care ar putea declanșa o nouă revoluție. „În minutele acestea îi cea mai mare liniște; însă îi frică pentru viitor, căci fii lui Louis-Philippe se pot uni cu alte Puteri, și mai ales că Guvernul acesta vremelnic nu poate să ție mult, trebuie să-l schimbe și să aleagă într-un fel și atunci la alegere, se poate întâmpla o altă revoluție.”¹⁸

Limbajul uzitat în text arată, fără îndoială, cele precizate de Constantin Rădulescu Motru, că progresul real nu se realizează prin revoluție ci acesta este rezultatul unei legături armonioase a trecutului cu prezentul. Convins de consolidarea propriei societăți, Alecu Kogălniceanu ilustrează îmbinarea trecutului (tradiția autorității politice) cu prezentul (realitate concretizată prin noi aspirații și realizări, consfințite juridic). Cert este că autorul scrisorii percepe Revoluția pe plan social ca o antiteză a progresului și că acesta rezultă numai dintr-un proces prudent și organic.

Ultima scriere a acestei corespondențe, fiu-tată, din 29 februarie 1848, se centrează pe ideea trimerii unor reprezentanți ai studenților români la guvernul provizoriu pentru a-și prezenta adeziunea față de revoluție. Întruniți la Biblioteca Română, majoritatea celor prezenți au votat favorabil. Ulterior, minoritatea câștigând adeziuni tot mai numeroase, a solicitat supunerea la vot a doua oară. În final s-a decis organizarea unui banchet la care au participat toți tinerii români, renunțându-se, în schimb, să mai facă deplasarea la guvernul provizoriu.

„Paris 29 februarie 1848

..... « Până acum în Paris e liniște, însă pe la sfârșitul lunii are să fie obșteasca adunare pentru a hotărâ ce fel de Ocârmuire să fie : sau Republica, și atunci, fiind

¹⁷ *Ibidem*, p. 486

¹⁸ *Ibidem*

mai multe partide dezbinat, îi frica de o alta tulburare ; de asemenea mulți din popor ce și vorbesc între dânșii ce să se facă în Franța să fie averile deopotrivă și acestea fie răul cel mai mare ; Mulți moldoveni și boieri, și din tineri, se întorc la sfârșitul lunii în țară »

« De când s-a făcut republică în Franța și s-a numit un Guvern Provizoriu, mai toate națiile și toți studenții s-au dus de și- au făcut a lor aderare (cunoașterea Republicii și primirea ei) ; deci la bibliotecă mulți din moldoveni au găsit cu cale să mergem și noi, studenții români din Paris, să luăm parte la bucuria Franței pentru că s-a făcut Republică, și mai ales că și d.Lamartine, Ministrul de Afară, este patronul societății noastre. Pentru această pricină, trei zile de-a rândul ne-am adunat la bibliotecă ; și după nenumărate discuții între amândouă partide, s-a cerut să se facă votare și să se voteze amândouă partidele. Minoritatea a început a merge pe la toți boierii și cucoanele spunând că vrem să pierdem Țara și să nenorocim toți românii căci facem manifestație politică și voim să cunoaștem republica Franței. Toți s-au mâniat și strigau că răul are să fie mai mult decât gândim. În sfârșit, adunându-se a treia zi la bibliotecă, minoritatea a început a striga ca să se strice votarea și ca să se puie la vot de-a doua oară ; majoritatea neprimând partidul contrar; ieșind pe ușă, voia să se spună că suntem dușmani de azi înainte. Văzând ceilalți astă dezbinare între noi, au început a striga : veniți fraților înapoi, căci nu mergem la guvernul provizoriu. Îndată au început a se săruta cu toții, și sfârșindu-se cu bine, au hotărât să se dea un banchet, pentru toți Românii, care este astăzi la bibliotecă; fiecare are să dea câte trei franci și jumătate pentru acest banchet ¹⁹.

Izbucnirea revoluției la Viena, 13 martie 1848, soldată cu înlăturarea de la putere a cancelarului Metternich și instaurarea unui regim liberal, i-a determinat pe tinerii români din Paris să implementeze în spațiul românesc modelul revoluționar francez. Încadrându-se acestui proces elita politică românească a trecut la structurarea planurilor de acțiune și a programelor revoluționare. Edificatoare în acest sens este opinia revoluționarilor Ion Ghica, Nicolae Bălcescu . “În Paris îndată după revoluția Vienii, Bălcescu convoacă la dânșul o adunare [...]. Toți moldo-rumânii, afară de frații Brătieni, se adună la 20 martie seara. Acolo s-a hotărât în cea dintâi adunare a se face mișcare ; s-a făcut un program potrivit proclamației ce s-a făcut pe urmă în iunie; acest program, afară de chestiunea proprietății, era același de la 1840. În pricina proprietății s-a hotărât în unanimitate de toți moldo-rumânii prin împrăștierea țaranului cu despăgubire. ²⁰

Textul documentează ideea pregătirii spațiului românesc pentru fenomenul revoluționar european de la 1848, cunoscut și sub numele de „primăvara

¹⁹ *Ibidem*, p. 486 - 487

²⁰ Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Editura Univers Enciclopedic, Bucuresti, 1999, p. 208

popoarelor”. Evenimentele s-au desfășurat pe baza unei strategii revoluționare și după modelul francez. Această generație de tineri cu studii la Paris, a contribuit în mod decisiv la organizarea Revoluției de la 1848 și la constituirea României moderne.

L'image de la Révolution Française de février 1848 au niveau de la sensibilité des étudiants roumains de Paris

L'étude se propose de présenter l'impacte de la Révolution française de février 1848 au niveau de la sensibilité des étudiants roumains qui faisaient leurs études à Paris.

Aux décennies 4 et 5 du XIX-ème siècle toujours plusieurs jeunes gens roumains sont partis aux études dans l'Occident particulièrement dans la France. En montrant cette "ouverture" au début de la modernité, ils ont gardé inaltérés leurs sentiments nationaux, ayant la conviction de la venue dans le pays pour la stimulation de l'évolution et du changement

L'idée centrale du discours des étudiants se concentre sur l'idée d'enlever la Roumanie de la condition d'état dominé ruralement et de dépasser la mentalité patriarcale.

L'approche du modèle occidental ; la transition du côté d'une société patriarcale et autoritaire vers une société moderne et libérale imposé à être géré par cette élite en pleine constitution.

L'éclat de la révolution a éveillé des opinions différentes au niveau de la sensibilité roumaine. Une minorité s'est attachée immédiatement à la cause révolutionnaire ignorant sa position sociale et ses privilèges. Le plus significatif contingent des roumains situés à Paris, même si celui-ci a salué l'événement il a oscillé entre le conservatisme ancestral et l'esprit nouveau du temps.

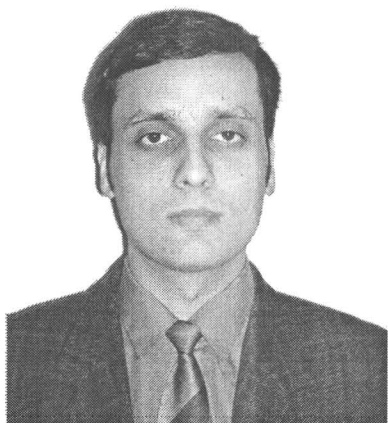
Les documents présentés certifient l'état de normalité qui met son empreinte sur le phénomène révolutionnaire.

La pression du facteur populaire diminue, la violence s'atténue et le peuple est de plus en plus penché vers la légalité. La mentalité de révolte se diminue et celle se reflète par l'augmentation du sentiment de la sécurité de la personne. Les objectifs sociaux deviennent secondaires par rapport à ceux politiques.

Le gouvernement provisoire „ achète,, la paix sociale en nourrissant gratuitement le peuple agité. La vie quotidienne avec ses bizarreries contribue à la coagulation des espoirs dans un meilleur avenir.

Cette génération a contribué décisivement à l'organisation de la Révolution roumaine de 1848 et à la création de la Roumanie moderne.

**REPREZENTAȚII TEATRALE SUSȚINUTE LA ORADEA
DE TEATRELE BUCUREȘTENE ȘI NAȚIONALUL CLUJEAN,
DUPĂ ÎNCETAREA ACTIVITĂȚII “TEATRULUI DE VEST”(1932-1940)**

Deși nu a avut parte de un teatru stabil între anii 1931-1940, orașul de pe Crișul Repede nu a fost, totuși, lipsit de spectacole românești. Acest fapt s-a datorat atât trupei artistice formată din vechii actori asociați “Teatrului de Vest”, coordonați de D. Tibor, cât și turneelor întreprinse de Teatrele Naționale din București și Cluj, dublate de alte companii dramatice de peste Carpați, sosite în propagandă cultural-națională¹.

Naționalul clujean a rămas, într-un fel, un teatru capabil să susțină spectacole de înaltă ținută artistică în toate localitățile importante din extremitatea vestică a țării. Prin adresa nr. 641, din 6 iunie 1932, Zaharia Bârsan a anunțat Ministerul Artelor, finalizarea unor turnee, care au avut drept scop revigorarea acțiunii de reorganizare a unui Teatru românesc viabil, de-a lungul graniței de vest. Astfel, s-a jucat la Oradea, dar și la Arad și Timișoara, de două-trei ori pe lună, câte una-două reprezentații. Repertoriul a cuprins următoarele piese: *Bolnavul închipuit*, de

Radu ROMÎNAȘU,

asistent la Facultatea de Istorie-Geografie a Universității din Oradea, cu preocupări de istorie culturală

¹ Arhivele Naționale-Direcția Județeană Bihor (în continuare: AN-DJBh), *fond Asociația Vestul Românesc*, dos. 4 , f. 145

Moliere, *O noapte furtunoasă* și *Conul Leonida*, de Caragiale, *Cercul*, de S. Maugham, *Prostul*, de L. Fulda și *Când vrea femeia*, de A. Savoir și E. Rey.

În stagiunea 1932-1933, Teatrul Național din Cluj, prin artistul Ștefan Braborescu, a înscris pe afiș spectacole de ținută, ca *Viforul*, de Barbu Delavrancea, *D-ale carnavalului*, de Caragiale, *Romeo și Julieta*, de Shakespeare, *Titanic vals*, de Tudor Mușatescu. Pe lângă aceste spectacole, sunt jucate și comediile *La umbra haremului*, de L. Bresnard, *Topaze*, de Marcel Pagnol (prezentat și la Oradea în turneu), și *Băiețașul tatii*, de M. Hennequin¹.

Și Naționalul bucureștean a susținut eforturile colegilor de la Cluj, fiind prezent la Beiuș, în primăvara anului 1933, cu piesa *Ginerele domnului Chotard*, în vreme ce artista Maria Giurgea a întreprins un turneu artistic de o sută de zile pentru ajutorarea moșilor, văduvelor de război, invalizilor, copiii orfani și șomerilor, din întreaga regiune a Munților Apuseni. Reprezentații teatrale s-au dat și la Beiuș, pe scena teatrului "Aristide Demetriade", ele bucurându-se de un succes apreciat de presa timpului². Teatrul "Maria Ventura" din capitală s-a remarcat și el în special datorită profilului său particular. Era un teatru tânăr, care experimenta formule regizorale noi, un teatru orientat vizibil spre repertoriul occidental modern³. Publicul orădean a avut posibilitatea să urmărească această trupă bucureșteană la 8 ianuarie 1933, cu piesa *Hoțul*, de Bernstein, în care s-a evidențiat artistul Gheorghe Vraca. În lunile care au urmat, afișele teatrale au anunțat spectacole prezentate de teatrul "Regina Maria" din București, sub coordonarea unor nume valoroase ale scenei românești, de departe evidențiindu-se actorul Toni Bulandra⁴.

Artiștii care au rămas în Oradea, au alcătuit trupa teatrului *Studio*, sub conducerea lui C. Macedonsky și D. Tibor. Ei au beneficiat, pe stagiunea 1933-1934, de o mică subvenție de la primăria municipiului, prin intermediul căreia au pus în scenă câteva piese din dramaturgia românească. Eforturile locale au fost susținute și de A. Negulescu, care împreună cu G. Bota, a scris piesa istorică *Din zile mari*, aceasta fiind "predată" în toate centrele principale din Transilvania pentru a intra în repertoriul teatrelor românești.

Echipa teatrală organizată în jurul lui Macedonsky și Tibor, a avut o deosebită importanță în susținerea unor reprezentații teatrale mai ales pentru elevi și militari. Eforturile acestui teatru au îndemnat *Casa Națională a Județului Bihor* să intervină prin T. Neș (președinte) și dr. V. Gherman (membru în Comitetul primăriei), pe lângă autoritățile administrative locale, pentru cedarea sălii teatrului orașenesc, către această trupă teatrală proprie, care își propunea să susțină reprezentații în Oradea și județ, în stagiunea 1935-1936. După îndelungate

¹ Lucian Drimba, *Teatrul de Vest din Oradea*, în *Lucrări științifice*, seria Literatură, 1973, p. 19

² AN-DJBh, *fond Primăria orașului Beiuș*, dos. 80, f. 83-84

³ Mihai Florea, *Scurtă istorie a teatrului românesc*, Editura Meridiane, București, 1970, p. 101-102

⁴ AN-DJBh, *fond Primăria Municipiului Oradea*, dos. 9/ 1932, f. 1, 33, 76; *Hoțul-cu trupa Teatrului Ventura*, în *Gazeta de Vest*, 1933, nr. 861, p. 2

discuții, Primăria orădeană a decis să finalizeze un nou contract de colaborare cu Naționalul și Opera Română din Cluj, care și-a deschis seria de spectacole teatrale pentru Oradea, sub coordonarea *Casei Naționale*⁵.

Inițiativele de reorganizare a vieții teatrale bihorene păreau că se îndreaptă spre un deznodământ fericit, deoarece la 6 noiembrie 1935, a sosit la Oradea, în cadrul unui turneu oficial, un ansamblu format din artiști renumiți ai Teatrului Național din București, care au prezentat publicului local, piesa *Avram Iancu*, de Lucian Blaga. Era și acesta un semnal deslușit, care risipea orice umbră de îndoială referitoare la dorința intelectualității de peste munți de a participa activ, cu tot fondul spiritual acumulat, la propășirea teatrului românesc din vestul țării, în condițiile vitrege generate de cauze mai mult sau mai puțin obiective. Prin acest turneu, actorii au dovedit faptul că propaganda culturală prin teatru, în extremitatea vestică a țării, reprezintă pentru ei o acțiune primordială în vederea consolidării unui climat spiritual autentic în acest spațiu⁶.

În anul 1937, publicului românesc orădean îi era reamintit faptul că "Teatrul Național și Opera Română din Cluj sunt și ale noastre... , prin contractul făcut între Primărie și direcțiunea Teatrului". În consecință, la 13 ianuarie 1937, s-a jucat piesa *În larg*, iar în 20 ianuarie *Cidul*⁷. Peste o lună, Oradea a primit, cu entuziasm, piesa în cinci acte scrisă de Victor Eftimiu, *Stele călătore*, cel mai mare succes al sezonului teatral. Ea a fost jucată cu mult talent de actrița naționalului bucureștean, Agepsina Macri, care s-a evidențiat alături de actorul Ion Sârbul. Astfel, publicul orădean, a avut posibilitatea de a-l felicita pe maestrul Eftimiu pentru această piesă valoroasă a dramaturgiei românești. Un eveniment artistic deosebit s-a desfășurat în luna ianuarie, când Oradea l-a sărbătorit pe maestrul Soreanu de la Teatrul Național din București, care a încântat publicul prin prestația sa din piesa *Institutorii*, urmată de un alt succes reputat de G. Storin, în spectacolul, *În amurg*. Reprezentații teatrale au fost susținute și în alte localități bihorene, mai ales prin intermediul trupei dramatice conduse de Pepe Georgescu, organizatorul teatrului de propagandă culturală, care a jucat la Valea lui Mihai piesa lui Mihail Sorbul, *Dezertorul*⁸.

Acțiunile întreprinse de cele două teatre naționale, s-au împletit cu cele ale înghebarilor cultural-filantropice locale. De exemplu, Asociația *Patronajul Preasfintei Fecioare din Nazaret*, înțelegând rostul susținerii teatrului românesc, a prezentat publicului o piesă teatrală originală (*Martirii din Mexic*), în 5 acte, cu

⁵ Lucian Drimba, *op.cit.*, în *loc. cit.*, p. 20

⁶ Dumitru Chirilă, Lucian Drimba, *Teatrul românesc la Oradea. Perspectivă monografică*, Editura Revistei Familia, Oradea, 2001, p. 63-64

⁷ *Teatrul nostru*, în *Noua Gazetă de Vest*, 1937, nr. 222, p. 3

⁸ *Familia*, 1937, nr. 5-6, p.117; Victor Eftimiu și Agepsina Macri *la Oradea*, în *Noua Gazetă de Vest*, 1937, nr. 254, p. 3; *Reprezentatie de gală*, în *Ibidem*, nr. 232, p. 7; *Entuziasta sărbătorire a maestrului Soreanu*, în *Ibidem*, nr. 239, p. 1; G. Storin *la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 247, p. 7; *Manifestație românească la frontieră*, în *Ibidem*, nr. 360, p. 4

subiect moral-religios. Femeile, care alcătuiau în majoritate această Asociație, “au dovedit că știu să mânuiască dialogul cu dexteritatea diletanților intelectuali”⁹.

În 16 octombrie 1937, Teatrul Național din Cluj, și-a deschis stagiunea la Oradea, cu piesa *Tribunul*, de Ion A. Lapedatu. Reprezentația a început cu o conferință susținută de directorul Naționalului clujean, Victor Papilian, care a trecut în revistă problema teatrului românesc din Ardeal. Aceasta “se leagă în mare măsură și de Oradea—arăta conferențiarul— ceea ce explică legăturile ce trebuie să existe între Teatrul Național din Cluj și orașul lui Iosif Vulcan”. A urmat, la 24 octombrie, piesa lui Alexandru Dumas-fiul, *Dama cu camelii*, care a fost urmată de comedia *Fustele de la Minister*, jucată cu mult talent de o trupă a Naționalului bucureștean, în frunte cu Vasiliu Birlic și Niculescu Buzău. În aceeași lună, pe scena teatrului orădean, au evoluat și trupele conduse de artiștii Costică Toneanu și C. Tănase, care au jucat *Scandal la trei papuci*, o comedie muzicală și *Electro Cărăbuș*, revistă în 2 acte și 56 de tablouri. În ultima reprezentație, a evoluat cupletul Stroe și Vasilache, alături de duetul american Charly și Rita Jenkins¹⁰.

Peste câteva zile, publicul orădean a asistat la un spectacol teatral de calitate. Era vorba de piesa *O noapte furtunoasă*, care a fost pusă în scenă de o trupă a Naționalului bucureștean, cu ocazia comemorării a 25 de ani de la dispariția dramaturgului I. L. Caragiale. Și-au dat concursul cele mai mari nume ale scenei teatrale românești: Ion Brezeanu, Maria Ciucurescu, Maria Giurgea, Mircea I. Pella, Ion Morțun, Eugenia Ciucurecu¹¹.

Naționalul clujean și-a continuat seria reprezentațiilor teatrale, prin punerea în scenă, la 3 noiembrie 1937, a operei dramatice *Făclia de sub obroc*, scrisă de Gabriel d’Annunzio. În rolurile principale au evoluat Toni și Lili Bulandra. Nici Beiușul nu a fost ocolit de trupa clujeană, astfel că la 18 noiembrie, pe scena teatrului din localitate, s-a jucat pentru tineretul școlar, două comedii intrate în dramaturgia universală (*Doctor fără voie*, de Moliere și *Cârceii*). Sfârșitul de lună a adus cu sine, de data aceasta, pe scena Teatrului “Regina Maria” din Oradea, piesa *Suflete tari*, de Camil Petrescu, publicul fiind impresionat de profesionalismul punerii sale în scenă de către actorii ardeleni¹².

Pentru anul 1938, activitatea teatrală orădeană, a fost susținută de aceleași Teatre Naționale, care, prin spectacole de calitate, au menținut interesul publicului sub semnul Thaliei. În primele două luni, s-au evidențiat piesele aranjate de Naționalul bucureștean. La 25 ianuarie, marele artist dramatic Gh. Calboreanu, s-a

⁹ *Noua Gazetă de Vest*, 1937, nr. 222, p. 3

¹⁰ *Ibidem*, nr. 254, p. 3; *Teatrul Național și-a deschis stagiunea la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 443, p. 2; *Ibidem*, nr. 445, p. 7; *Turneul companiei Toneanu la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 432, p. 7; C. Tănase la Oradea, în *Ibidem*, nr. 443, p. 7

¹¹ *Ibidem*, nr. 417, p. 3; *Comemorarea a 25 de ani de la moartea lui Caragiale la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 467, p. 7

¹² *A treia premieră*, în *Ibidem*, nr. 452, p. 7; *Două manifestări teatrale la Beiuș*, în *Ibidem*, nr. 470, p. 2; *Ibidem*, nr. 471, p. 7

remarcat în rolul jucat în piesa *Oameni pe un sloi de gheață*, în vreme ce o trupă teatrală condusă de Natalița Pavelescu, a oferit publicului două reprezentații: *Veber* și comedia *Rauil*, de Reneguin¹³. În aceeași lună, pe scena teatrului “Regina Maria”, a urcat și trupa Teatrului Vesel, cu comedia *Teoria cocoșului*. În fruntea ansamblului teatral, a fost artistul Vasiliu Birlic, alături de alte nume sonore ale scenei românești precum Niculescu-Buzău, Angela Mateescu, M. Bruno, G. Sion. Această trupă a câștigat simpatia și aprecierea publicului orădean mai ales după reprezentația din 2 aprilie 1937, când marele comic Vasiliu Birlic, a interpretat rolul principal din piesa *Călugărul din vechiul schit*, o farsă modernă localizată de Tudor Mușatescu și Sică Alexandrescu, după Horst și Wolfgang Pollaczek¹⁴. O trupă compusă din artiști de consacrați, în frunte cu Toni Bulandra, a continuat seria reprezentațiilor bucureștene în Oradea, cu *Stăpâna din La Paz* (6 februarie), o comedie în 3 acte de Edith Ellis, după romanul *Trei generații* de Elinor Mordauni, pentru ca în luna martie, compania dramatică “Cărăbuș”, să invite publicul orădean, să vizioneze *Poftă bună cu Tănase*, teatru-revistă în 2 acte și 55 de tablouri. La 1 octombrie 1938, turneul Teatrului Național București a ajuns la Oradea, unde s-a jucat piesa *Ion al vădanei*, de N. Kirîțescu, ansamblul teatral fiind condus de artista Maria Filotti. Acest spectacol a fost secondat de comedia *Ionescu G. Maria*, jucată de trupa Teatrului “Comedia”, sub coordonarea lui Mișu Fotino și Leny Caler. În a doua decadă a lunii noiembrie, teatrul orădean a găzduit o nouă reprezentație a naționalului bucureștean, care a propus publicului comedia *Slutul*, în rolul principal evoluând artistul Ion Livescu. Naționalul clujean a completat această serie reușită de reprezentații teatrale, prin punerea în scenă a unor spectacole cu subiecte preluate din literatura universală: comedia *Punctul negru* (4 februarie), *Salomea* (16 februarie), de Oscar Wilde, *Hamlet* (30 mai), de W. Sakespeare, *Penelopa* (22 septembrie), de Somerset Maugham¹⁵.

Pe scena teatrului local a venit să susțină cauza teatrală românească și trupa *Teatrului de Vest* din Satu Mare, care a inițiat un turneu în Transilvania. După o reușită serbare dată la Aleșd, trupa a sosit și la Tileagd, unde a dat o reprezentație (12 iulie), într-o sală arhiplină. Pretorul G. Ștefănică—animatorul tuturor manifestărilor culturale din acea zi—a considerat prezența trupei sătmărene la Tileagd “un fericit eveniment cultural”. S-a jucat comedia *Când vrea femeia*, după care s-au declamat câteva poezii din creația poetului I. Brădescu¹⁶.

¹³ *Ibidem*, nr. 443, p. 2; *Marele artist dramatic Ghe. Calboreanu*, în *Ibidem*, 1938, nr. 508, p. 7; *Natalița Pavelescu la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 508, p. 7

¹⁴ *Ibidem*, 1937, nr. 289, p. 7; *Teatrul Vesel la Oradea*, în *Ibidem*, 1938, nr. 501, p. 7; *Ibidem*, nr. 502, p. 6

¹⁵ *Ibidem*, 1937 nr. 474, p. 2; *Turneul Teatrului Regina Maria din București la Oradea*, în *Ibidem*, 1938, nr. 514, p. 7; *Tănase la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 549, p. 7; *Ibidem*, nr. 519, p. 7; *Teatrul Național din București*, în *Ibidem*, nr. 700, p. 7; *Teatrale*, în *Ibidem*, nr. 724, p. 7; *Teatrul Național din București*, în *Ibidem*, nr. 740, p. 11; *Teatrale*, în *Ibidem*, nr. 525, p. 7; *Artiștii Teatrului Național din Cluj*, în *Ibidem*, nr. 611, p. 7; *Deschiderea stagiunii teatrale la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 698, p. 7

¹⁶ *Ibidem*, 1938 nr. 511, p. 2

Naționalul clujean a continuat să joace la Oradea, unde stagiunea teatrală s-a deschis la 8 octombrie 1938, cu piesa *Vulpea albastră*, care a fost urmată de o reprezentație de gală cu drama *Prometheu* (în 5 acte), de Victor Eftimiu și de comedia *Finul conitei*, de Hennequin și Gorse. Spectacolele trupei clujene s-au derulat și în anii următori, deși izbucnirea celui de-al doilea război mondial s-a repercutat negativ asupra întregii vieți culturale românești. Totuși, artiștii nu și-au abandonat ideea, fapt demonstrat și de prezența lor la Oradea, în mai 1940, când au jucat în piesa *Romanța*, scrisă de Robert de Flers și Fr. de Croisset¹⁷.

La rândul său, Opera Română din Cluj, a avut o activitate prolifică, prezentând în fața publicului orădean, la 4 martie 1937, opereta *Trandafirii roșii*, în trei acte, pe muzica compozitorului C. Bobescu, lucrare inspirată din celebra piesă a lui Zaharia Bârsan. În anul următor, au fost susținute în Oradea, patru spectacole: *Ebreea*, *Faust*, *Lakme* și *Carmen*. Peste un an, în intervalul cuprins între lunile februarie-noiembrie, au fost puse în scenă *Traviata*, *Cavaleria rustică*, *Voievodul țiganilor*, *Trannhauser*, *Rigoletto*, *Martha*, *Liliacul*, *Faust*, *Povestirile lui Hoffmann*, *Bărbierul din Sevilla* și *Bohema*¹⁸.

Aflat în turneu, Teatrul “Muncă și Voie Bună”, nu a putut ocoli în priplul său, orașul de pe Crișul Repede, unde publicul local a asistat la comedia țărănească *Ignatul*, în trei acte. Artiștii acestui teatru (Ion Manta, N.N. Matei, Serada Sorbul, Ilie Cernea, etc.), au oferit și un matineu pentru copii (*Pufușor și Mustăcioară*). De altfel, această practică a continuat și în anul următor, când pentru cei mici s-au jucat spectacolele *Scufița roșie*, *Stă-Strămoșul*, *Cinci pâini*, poveste de Ion Creangă, *Motanul încălțat* și *Inimă de mamă*, basm dramatizat în șase tablouri. În continuare, publicul larg a fost invitat să asiste la șase comedii reușite: *Roata în patru colțuri*, *Filologul*, de D. D. Pătrășcanu, *Domnul Pourceaugnac*, de Moliere, *Vreau să muncesc*, *Maistorul Pingea* și *Școala lui Papuc*¹⁹.

La începutul anului 1939, teatrul românesc din Oradea, a fost susținut mai ales prin intermediul trupelor dramatice bucureștene aflate în turnee de propagandă cultural-națională. La 13 ianuarie, Teatrul “Regina Maria” din capitală, a prezentat publicului orădean, comedia muzicală în trei acte, *Dragoste pe note*, cu V. Maximilian, Marilene Bodescu, Silvia Fuldea, Lulu Savu, etc, pentru ca la sfârșitul lunii, *Teatrul Modern* să monteze în scenă piesa *Două duzini de trandafiri*, în rolul principal evoluând artistul Iancovescu. Seria reprezentațiilor

¹⁷ *Ibidem*, nr. 648, p. 2; *Teatrul Național din Cluj la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 763, p. 7; *Teatrale*, în *Ibidem*, 1940, nr. 1178, p. 7

¹⁸ *Un eveniment artistic. Opera “Trandafirii roșii”*, în *Ibidem*, 1937, nr. 266, p. 2; *Opera Română și Teatrul Național din Cluj, factori culturali la granița de vest*, în *Ibidem*, 1939, nr. 779, p. 2; *Opera Română Cluj*, în *Ibidem*, 1938, nr. 751, p. 7; *Ibidem*, nr. 711, p. 3; *Opera Română din Cluj*, în *Ibidem*, 1939, nr. 789, p. 6; *Opera Română la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 1019, p. 7

¹⁹ *Ibidem*, 1938 nr. 712, p. 6; D. Salade, *Teatrul Muncă și Voie Bună la Oradea*, în *Ibidem*, 1939, nr. 905, p. 2; *Reprezentarea Teatrului Muncă și Voie Bună*, în *Ibidem*, nr. 878, p. 7; *Teatrul Muncă și Voie Bună*, în *Ibidem*, nr. 972, p. 7; *Ibidem*, nr. 1023, p. 7; *Turneul Teatrului Muncă și Voie Bună*, în *Ibidem*, nr. 819, p. 5

teatrale bucureștene, pe scena teatrului orădean, au continuat cu piesele: *Un erou* (jucată de Teatrul Național la 23 februarie), comedie în 4 acte de N. Kirîțescu, *Drumul crucii* (“Teatrul Religios”, la 8 martie), tragedie creștină, *Alhamravo și O mie de ani de pace* (“Teatrul Alhambra”, la 15 martie), *Tânase Istanbul* (16 martie), revistă în două acte și 56 de tablouri, *O femeie îndrăcită* (Teatrul Național, 31 martie), în rolul principal Mărioara Voiculescu, *Miliția tradițională* (“Teatrul Modern”, 1 aprilie), comedie de Aldo Benedetti, *Azilul de noapte* (Teatrul Național, 9 mai), piesă de Maxim Gorki, în rolurile principale jucând T. Bulandra, G. Storin, R. Bulfinsky și I. Morțun, *Burghezul gentilom* (“Teatrul Ligii culturale”, 22 mai), comedie în 5 acte de Moliere²⁰.

Problema teatrului orădean a fost, pe tot parcursul epocii interbelice, una foarte serioasă, de aceea s-au căutat diverse soluții pentru rezolvarea ei. Turneele clujene și bucureștene s-au dovedit a fi insuficiente în lupta pentru întărirea conștiinței și culturii românești la granița de vest a țării. De aceea, au fost continuate acțiunile de readucere la viață a “Teatrului de Vest”, în acest sens concretizându-se eforturile lui Dezideriu Tibor, care a organizat o școală dramatică proprie. Rodul acestei acțiuni s-a materializat printr-o serie de reprezentații începute cu piesa *Învierea*, drama lui Ovidiu Hulea²¹.

Publicul iubitor de teatru, s-a putut bucura de începutul anului teatral la granița de vest, în intervalul octombrie-noiembrie 1939, când au fost prezentate mai multe spectacole. Ele au aparținut următoarelor Teatre: “Muncă și Voie Bună”, condus de Victor I. Popa, Naționalului bucureștean aflat în turneu, “Vesel” și “Comedia”. Prima trupă teatrală a jucat *Nuntă pe datorie* (o comedie în 3 acte), urmată de ansamblul dramatic al Naționalului bucureștean, care s-a evidențiat prin următoarele piese: *Extemporalul*, de Petre Gusti și *Cei 20 de draci zburători arabi*, o revistă în 52 de tablouri interpretată magistral de Stroe și Vasilache. Pentru copii s-au dat două reprezentații: *Sfeșnicele părintelui protopop și Păpușa cu piciorul rupt*. Trupa Teatrului Vesel a încântat publicul cu marele succes al stagiunii, *Ți-a făcut cu ochiul*, comedie scrisă de Hennequin și Weber, care l-a readus pe scena orădeană pe marele artist Vasiliu Birlic. Celălalt teatru bucureștean, “Comedia”, în frunte cu maestrul Mișu Fotino, a jucat, la 9 noiembrie, piesa *Păianjenul*, în trei acte de A. de Herz²².

Un eveniment cultural cu rezonanță în lumea teatrală, s-a consumat în luna ianuarie 1940, când maestrul Ion Brezeanu, de la Teatrul Național București, și-a

²⁰ Teatrul “Regina Maria” din București, în *Ibidem*, nr. 784, p. 7; *Eveniment artistic*, în *Ibidem*, nr. 796, p. 7; *Evenimentul stagiunii teatrale la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 820, p. 7; *Teatrul Religios la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 825, p. 7; *Turneul Teatrului Alhambra*, în *Ibidem*, nr. 832, p. 7; *Tânase la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 835, p. 7; *Ibidem*, nr. 840, p. 7; *Teatrale*, în *Ibidem*, nr. 841, p. 7; *Ibidem*, nr. 825, p. 7; *Ibidem*, nr. 883, p. 7

²¹ *Ibidem*, 1939 nr. 819, p. 7

²² *Ibidem*, p. 5; *Mare eveniment teatral*, în *Ibidem*, nr. 985, p. 7; *Teatrul Muncă și Voie Bună*, în *Ibidem*, nr. 997, p. 7; *Începutul anului teatral la granița de vest*, în *Ibidem*, nr. 1004, p. 6; *Ibidem*, nr. 1029, p. 7; *Mare eveniment teatral la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 1002, p. 6; *Ibidem*, nr. 1016, p. 7

sărbătorit 50 de ani de experiență scenică. Cu această ocazie, maestrul a întreprins un turneu, iar Oradea nu a fost ocolită. S-au pus în scenă creații ale dramaturgiei românești: *Năpasta* și *Comu Leonida*²³. Tot în turneu, a sosit la Oradea, un alt reprezentant al naționalului bucureștean, în persoana lui Ion Manolescu, care a propus publicului orădean spectacolul intitulat *Moartea civilă*²⁴.

În același an, în ziua de 11 februarie, la școala primară din Birtin-Bihor, s-a derulat un eveniment cultural semnificativ, la care a participat un numeros public civil și militar. Interesul crescut al localnicilor a fost întreținut de o serie de reprezentanți ai Teatrului Național din București, care au aranjat o reprezentație teatrală, în frunte cu Alexandru Ionescu Ghibericon și Vasile Lăzărescu. La această acțiune culturală, a participat și tenorul Petre Munteanu, care a încântat publicul prin interpretarea unor fragmente muzicale naționale. De asemenea, s-au recitat versuri scrise de Nichifor Crainic și Horia Furtună. Intelectualitatea românească, a conștientizat faptul că aceste manifestări cultural-teatrale, trebuiau repetate în cât mai multe sate bihorene, pentru ca inițiativa culturalizării mediului rural să se constituie într-un act de responsabilitate.

Un eveniment teatral cu rezonanță în viața culturală a Oradiei, s-a derulat în aceeași perioadă, prin intermediul Asociației culturale "Lyra" a angajaților de la Atelierele C. F. R. din Timișoara, care au jucat piesa *Ardealul*, în patru acte, de Constantin C. Racoviță, pe scena Teatrului local. Au impresionat mai ales cei 60 de coriști dirijați de profesorul Barbu Filaret²⁵.

Stagiunea teatrală a anului 1940 a fost deschisă la 10 ianuarie, prin intermediul trupei *Muncă și Voie Bună*, care a prezentat comedia *Mușcata din fereastră*, scrisă de Victor I. Popa. Ea a continuat, la 19 ianuarie, prin celebra comedie *Părintele cățeilor*, jucată de un ansamblu al Teatrului Național, în frunte cu Vasiliu Birlic. În aceeași lună, actrița Natalia Pavelescu a aniversat 20 de ani de teatru, ocazie cu care a evoluat la Oradea, în spectacolele *Luna de miere* și *Scrisoarea pierdută*. Începând din luna februarie, *Teatrul Muncă și Voie Bună* a efectuat în țară cel de-al doisprezecelea turneu de propagandă culturală prin teatru. La Oradea, s-a montat comedia *Motanul*, în trei acte, de August Hinrichs, iar pentru copii s-au pus în scenă piesele *Spre Ierusalim*, de Horia Petra-Petrescu și *Cine sapă groapa altuia*, de I. A. Basarabescu. De altfel, reprezentațiile artistice ale acestui ansamblu dramatic deosebit de activ, au continuat să aducă publicul orădean la teatru, pe parcursul întregului an. Dintre acestea, le-am reținut pe cele mai semnificative: *Slugă la doi stăpâni* (8 martie), capodopera teatrului clasic italian, *Match de football* (8 iunie), *D-ale carnavalului* (20 august), etc. Au urmat o serie de spectacole organizate de Naționalul bucureștean, dar și de teatrele "Regina Maria", "Comedia", "Sărindar" și "Religios", toate din București:

²³ *Ibidem*, nr. 797, p. 2

²⁴ AN-DJBh, fond Primăria Municipiului Oradea, dos. 10/ 1940, f. 34

²⁵ *Nova Gazetă de Vest*, 1939, nr. 1004, p. 6; I. Bradu, *Teatrul sătesc*, în *Ibidem*, 1938, nr. 610, p. 2; *Piesa Ardealul va fi jucată la Oradea*, în *Ibidem*, 1940, nr. 1096, p. 7

Părinții teribili (3 februarie), cu actorii Lucia Sturdza Bulandra, Toni Bulandra, Maria Mohor, *Titanic vals* (11 februarie), de Tudor Mușatescu, *Două palme* (13 februarie), *Figurantul* (27 februarie), *Nucă de cocos* (2 martie), *Maica Taisia* (4 martie), *Moartea civilă* (9 martie), *Capul de rățoi* (7 aprilie), jucată de un ansamblu teatral condus de I. Morțun, *Culcă-te în patul meu* (27 iulie), cu Stroe și Vasilache²⁶. La 24 martie 1940, compania “Cărăbuș”, sub conducerea lui Constantin Tănase, împreună cu revista *Radio Tănase*, a sosit la Oradea, unde a dat un spectacol memorabil. Ea a fost urmată de turneul jubiliar organizat de Mițu Fotino, care a împlinit 30 de ani de activitate scenică la sfârșitul lunii martie 1940. Cu această ocazie, celebra comedie *Prostul*, a fost jucată și la Oradea. O altă figură reprezentativă a scenei teatrale românești, care a lăsat o bună impresie locuitorilor orădeni iubitori de teatru, în primăvara anului 1940, a fost artistul Vasiliu Birlic, care s-a evidențiat în comedia *Moritz al II lea*²⁷

Un alt teatru prezent la Oradea a fost ansamblul dramatic *Thalia*, care a prezentat, de-a lungul lunii iunie a anului 1940, următoarele spectacole: *Cântecul te duce* (13 iunie), *Parada cavaleriei* (14 iunie) *Nunta din Bratislava* (15 iunie), *Dincolo de Crivanul Mare și Portofelul roșu*²⁸. În aceeași perioadă, “Teatrul Ligii Culturale”, condus de Nicolae Iorga, a organizat un turneu în întreaga țară, în periplul său figurând și un popas pe scena teatrului orădean, cu piesele *Revoluția generalului Schaps*, de Göthe și *Căsătoria*, de Gogol²⁹

După dictatul de la Viena, în urma căruia nord-vestul Transilvaniei a fost rupt din trupul țării și cedat Ungariei hortyste, atât Clujul, cât și Oradea, au rămas practic fără teatru (ne referim la românii din aceste orașe). La Oradea, viața culturală românească a stagnat vizibil, conducerea municipală hortystă înăbușind orice inițiativă culturală a românilor³⁰.

Ca o concluzie, putem specifica faptul că Oradea nu a beneficiat de un teatru permanent în limba română din anul 1931 până după cel de-al doilea război mondial. Acest lucru nu înseamnă că aici nu s-au dat sporadic reprezentații teatrale românești, exemplul cel mai convingător fiind turneele teatrelor de peste Carpați, în frunte cu cele două Naționale din Cluj și București.

Presa locală și-a exprimat, în nenumărate articole, regretul că publicul și-a pierdut teatrul, pentru că, probabil, nu l-a meritat, neștiind să-l susțină³¹. Această

²⁶ *Noua stagiune teatrală la Oradea*, în *Ibidem*, 1940, nr. 1066, p. 2; *Ibidem*, nr. 1073, p. 6; *Teatrul Muncă și Voie Bună la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 1091, p. 7; *Ibidem*, nr. 1113, p. 7; *Ibidem*, nr. 1188, p. 5; *Un mare succes al Teatrului Muncă și Voie Bună*, în *Ibidem*, nr. 1247, p. 7; *Teatrul Religios din București*, în *Ibidem*, nr. 1110, p. 7; *Un formidabil spectacol la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 1135, p. 7; *Cea mai reușită comedie a sezonului*, în *Ibidem*, nr. 1138, p. 7; *Un mare eveniment teatral la Oradea*, în *Ibidem*, nr. 1204, p. 7

²⁷ AN-DJBh, fond Primăria Municipiului Oradea, dos. 10/ 1940, f. 43, 86, 126

²⁸ *Noua Gazetă de Vest*, 1940, nr. 1098, p. 3

²⁹ AN-DJBh, fond Primăria Municipiului Oradea, dos. 10/ 1940, f. 101

³⁰ *Noua Gazetă de Vest*, 1940, nr. 1066, p. 2

³¹ *Ibidem*, nr. 1193, p. 2; Petre Bologa, *Publicul orădean și teatrul*, în *Ibidem*, 1938, nr. 711, p. 3

criză a fost analizată și de Ion Agârbiceanu într-o conferință susținută la Oradea. Prozatorul era de părere că omul modern preferă cinematograful, cu subiectele sale ieftine și distractive, în locul teatrului, care angajează spiritul într-un valoros efort cognitiv, predispunându-l spre meditație și interiorizare³². Mai trebuie să adăugăm și lipsa sprijinului consistent al statului și oficialităților, în direcția stabilirii unui teatru permanent la Oradea³³. Interesele mărunte, fricțiunile politice dintre diversele instituții, amânarea unor decizii importante, criza financiară acută, au reprezentat principalii factori care au lipsit Oradea de o trupă teatrală românească cu un caracter permanent. Aceasta trebuia să joace un rol important în promovarea culturii naționale, alături de alte instituții locale, într-o zonă marcată de profunde realități socio-economice și de larga extindere a unei încheigate vieți culturale minoritare.

³² Ion Agârbiceanu, *Contribuția spiritului creștin la rezolvarea crizei sociale actuale*, în *Gazeta de Vest*, 1933, nr. 912, p. 2

³³ Dumitru Chirilă, Lucian Drimba, *op.cit.*, p. 69

„REGIUNILE” ÎN SISTEMUL ADMINISTRATIV–TERITORIAL ROMÂNESC (1950-1968)

În urma încheierii păcii la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, România pierde Bucovina de Nord (2 județe), Basarabia (9 județe) și Cadrilaterul (2 județe), dar recuperează nordul Ardealului (11 județe), astfel că statul român avea acum doar 58 de județe din cele 71 existente înainte de 1940. Cu excepția limitei nordice a județelor Rădăuți și Dorohoi, a limitei estice a județelor Botoșani, Iași, Fălciu (acestea au deținut teritorii și în stânga Prutului) și a limitei sudice a județului Constanța, configurația teritorială a celor 58 de județe rămase între granițele României este identică cu cea din perioada interbelică.

Sistemul administrativ-teritorial bazat pe județe și plase nu înregistrează modificări de ordin organizatoric în anii luptei acerbe dusă de comuniști pentru acapararea întregii puteri politice în țară. Când acest proces s-a terminat, iar noul regim comunist s-a instalat ferm la cârma țării, s-a trecut rapid la demolarea structurii administrativ-teritoriale tradiționale și la introducerea sistemului sovietic de organizare pe regiuni și raioane¹.

Astfel, la 7 septembrie 1950 este promulgată Legea nr.5 pentru raionarea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române, prin care cele 58 de județe erau comasate în 28 de regiuni, acestea având ca subdiviziuni raioanele în locul vechilor plase². Analizând numele noilor regiuni, constatăm că, din cele 28 de regiuni astfel constituite, 21 (Arad, Argeș, Bacău, Bihor, Botoșani, Buzău, Cluj, Constanța, Dolj, Gorj, Hunedoara, Ialomița, Iași, Mureș, Prahova, Putna, Severin, Sibiu, Suceava, Teleorman, Vâlcea) păstrează numele județelor ce le-au servit drept nucleu.

În schimb, celelalte 7 (Baia Mare, Bârlad, București, Galați, Rodna, Stalin, Timișoara) au nume noi, fiind denumite în stil sovietic după numele orașelor lor reședință de regiune, cu excepția regiunii Rodna care ia numele munților omonimi³.

Observăm astfel că marea majoritate a noilor regiuni păstrează numele tradiționale ale județelor care le-au servit ca nucleu, prefigurându-se însă tendința de a denumi regiunile, dar și raioanele, în stil sovietic după numele orașelor lor reședință de regiune. O posibilă explicație ar fi aceea că astfel se marca supremația orașului, unde era concentrată în cea mai mare parte clasa muncitoare, asupra zonei rurale înconjurătoare.

Noul sistem administrativ-teritorial, străin și ostil, aducea grave prejudicii vieții publice românești, denaturând în mod periculos exercitarea atribuțiilor de conducere, precum și funcționarea instituțiilor locale. Astfel, locul tradițional al prefectului și pretorului a fost luat de primul-secretar P.C.R. al regiunii sau

raionului, care deținea și exercita în mod discreționar toate prerogativele de conducere, dictând președintelui regiunii sau raionului măsurile politice ce trebuiau luate. Acest lucru a dus la primatul politicului asupra administrativului, a incompetenței crase în locul necesarei competențe. Noii dregători comuniști erau investiți în funcții strict pe criterii de atașament la regimul comunist, aspectul dominant fiind prevalența ideologicului asupra economicului, socialului și a culturii autentice⁴.

Accentuarea caracterului totalitar al regimului comunist a impus o maximă concentrare și centralizare a puterii politice și, în consecință, o reducere a numărului regiunilor⁵. Astfel, după numai 2 ani, la 19 septembrie 1952, în urma Decretului nr.331 privind modificarea Legii nr.5/1950 pentru raionarea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române, numărul regiunilor se reduce drastic de la 28 la 18 (Arad, Bacău, Baia Mare, Bârlad, București, Cluj, Constanța, Craiova, Galați, Hunedoara, Iași, Oradea, Pitești, Ploiești, Stalin, Suceava, Timișoara, Regiunea Autonomă Maghiară)⁶.

Acum toate cele 18 regiuni rămase sunt denumite după numele orașelor lor reședință de regiune, cu excepția regiunii Hunedoara (care avea reședința la Deva) și a Regiunii Autonome Maghiare (care avea reședința la Tg. Mureș)⁷. Aceasta din urmă, creată la sugestia consilierilor sovietici, reprezenta, în concepția regimului comunist de atunci, soluția cea mai potrivită pentru rezolvarea problemei minorității maghiare din România. Autonomia regională după model sovietic era o premieră pentru sistemul administrativ-teritorial românesc, creându-se astfel un precedent periculos pentru statul român. Dacă mai adăugăm faptul că nou-creata Regiune Autonomă Maghiară nu cuprindea nici măcar întreaga secuime (fostul județ Trei Scaune era alipit regiunii Stalin), iar cea mai mare parte a minorității maghiare din România era în afara limitelor acestei regiuni autonome, ne putem da seama de inutilitatea acestei „inovații” a regimului comunist din epocă.

Ulterior, la 7 ianuarie 1956, prin Decretul nr.12 cu privire la modificarea Legii nr.5/1950 pentru raionarea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române, alte două regiuni sunt desființate, numărul acestora reducându-se astfel la 16 regiuni⁸. Dispar astfel regiunile Arad și Bârlad, care au fost sacrificate în favoarea regiunilor învecinate lor, regiuni ce își mențin denumirile anterioare⁹. Un lucru curios îl reprezintă desființarea regiunii Bârlad, deși orașul Bârlad era locul nașterii lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, conducătorul țării din acea perioadă.

Patru ani mai târziu, autoritățile comuniste își reconsideră parțial părerea privind rolul tradiției românești în denumirea unităților administrativ-teritoriale¹⁰. Astfel, la 24 decembrie 1960 este abrogată Legea nr.5/1950 cu modificările ei ulterioare din 1952 și 1956 și înlocuită cu Legea nr.3 pentru îmbunătățirea împărțirii administrative a teritoriului Republicii Populare Române¹¹. În urma aplicării acestei legi are loc o modificare a denumirii regiunilor, multe din ele preluând numele unor provincii și regiuni bine fixate în tradiția noastră¹². Astfel, 8 regiuni își vor schimba numele după cum urmează: Pitești în Argeș, Timișoara în Banat, Oradea în Crișana, Constanța în Dobrogea, Baia Mare în Maramureș,

Craiova în Oltenia, Stalin în Brașov, iar Regiunea Autonomă Maghiară își completează numele în Regiunea Mureș-Autonomă Maghiară¹³. Pentru restul de 8 regiuni s-a preferat menținerea vechilor nume¹⁴, deși, poate, regiunea Ploiești și-ar fi putut relua vechiul nume de Prahova.

La fel ca și în cazul regiunilor, și numărul raioanelor a fluctuat în această perioadă de la 200 în 1950¹⁵ la 150 în 1960, din care 142 raioane rurale și 8 urbane, acestea din urmă în cadrul orașului București, care avea statut de oraș republican¹⁶. Un statut special îl aveau orașul Constanța și stațiunile de pe litoral, care formau o zonă cu un regim administrativ asemănător regiunilor¹⁷.

După decesul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, venirea la putere a lui Nicolae Ceaușescu are ca efect promovarea, cel puțin în prima perioadă a conducerii sale, a unei politici mai realiste, pusă în slujba intereselor naționale. Între măsurile întreprinse în acea vreme s-a numărat și cea prin care s-a abandonat sistemul sovietic al regiunilor și raioanelor, revenindu-se la sistemul românesc tradițional al județelor. După 18 ani de experiență nefericită, au fost înlăturate cele două verigi paralele, inutile și parazitare: regiunea și raionul, și s-a revenit la organizarea tradițională pe județe, acestea fiind împărțite direct în orașe și comune, dar plasele nu au mai fost reînființate¹⁸.

Astfel, Legea nr.3/1960 este abrogată și înlocuită la 16 februarie 1968 cu Legea nr.2 privind organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România, prin care România era împărțită în 39 de județe, la care se adăuga municipiul București, împărțit la rândul lui în 6 sectoare¹⁹.

Concepția pe baza căreia s-a operat această modificare a avut în vedere și obiectiile mai vechi privind județele mici, adoptându-se soluția unor județe mari, ceea ce asigură o întindere rațională a acestora, județul fiind creat în măsură să răspundă nevoii de progres și avântului colectivităților locale. Noua organizare administrativ-teritorială realiza totodată folosirea mai rațională a aparatului de stat, simplificarea acestuia, reducerea personalului administrativ și combaterea tendințelor de centralism birocratic. Un alt fenomen care a fost stopat a fost acela generat de faptul că cele 16 reședințe de regiuni monopolizau partea cea mai mare a fondurilor de investiții, dezavantajând alte centre de resurse și potențial economic și uman, împiedicându-le astfel să se afirme²⁰. În această situație se afla orașul Arad, care făcea parte din 1956 din regiunea Banat (până în 1960 s-a numit regiunea Timișoara), fiind dezavantajat în favoarea orașului Timișoara, reședința regiunii.

„Regiunile” au reprezentat un experiment nereușit datorită faptului că acest tip de organizare administrativ-teritorială, copiat cu fidelitate după model sovietic, nu corespundea realităților geografice, demografice și economice din România acelor vremuri.

Note:

1. Ioan Silviu Nistor, *Comuna și județul. Evoluția istorică*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2000, p.131

2. *Legea nr.5 pentru raionarea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române*, în „Buletinul Oficial al Republicii Populare Române” nr.77 din 8 septembrie 1950, p.857-858
3. *Ibidem*, p.858
4. Ioan Silviu Nistor, *op.cit.*, p.132
5. *Ibidem*, p.131
6. *Decretul nr.331 privind modificarea Legii nr.5/1950 pentru raionarea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române*, în „Buletinul Oficial al Republicii Populare Române” nr.50 din 27 septembrie 1952, p.471-472.
7. *Ibidem*
8. *Decretul nr.12 cu privire la modificarea Legii nr.5/1950 pentru raionarea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române*, în „Buletinul Oficial al Marii Adunări Naționale a Republicii Populare Române” nr.1 din 10 ianuarie 1956, p.3-4
9. *Ibidem*
10. Ioan Silviu Nistor, *op.cit.*, p.131
11. *Legea nr.3 pentru îmbunătățirea împărțirii administrative a teritoriului Republicii Populare Române*, în „Buletinul Oficial al Marii Adunări Naționale a Republicii Populare Române”, nr.27 din 27 decembrie 1960, p.183-184
12. Ioan Silviu Nistor, *op.cit.*, p.131-132
13. *Legea nr.2 pentru modificarea articolelor 18, 19 și 39 din Constituția Republicii Populare Române*, în „Buletinul Oficial al Marii Adunări Naționale a Republicii Populare Române”, nr.27 din 27 decembrie 1960, p.183
14. *Ibidem*
15. Ioan Silviu Nistor, *op.cit.*, p.131
16. *Dicționar enciclopedic român*, vol IV, Editura Politică, București, p.180
17. *Ibidem*
18. Ioan Silviu Nistor, *op.cit.*, p.132-133
19. *Legea nr.2 privind organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România*, în „Buletinul Oficial al Republicii Socialiste Române”, nr.17-18 din 17 februarie 1968, p.133-134
20. Ioan Silviu Nistor, *op.cit.*, p.133

LITERATURĂ

Mircea PORA

TREI SITUAȚII....

Cine ar fi crezut că un astfel de lucru ar fi putut să se întâmple?... Contețe Cezare Visconti, descendent plin de doctorate și titluri universitare, al celebrei familii de condottieri și protectori ai artiștilor de toate felurile din vremea Renașterii, Visconti-Sforza, pentru prima dată în viața lui, în stare de ebrietate fiind, i-a ars o bătaie soră cu moartea soției sale, contesa Esmeralda Palucci-Visconti, din motive până în momentul de față, necunoscute. Martorii care au reușit să pătrundă în palatul ilustrei familii spun că soțul, cu un volum de Racine în gură, și-a alergat consoarta până la epuizare prin saloanele venețian, luxemburghez și burgund, reușind finalmente s-o captureze într-una dintre numeroasele săli de meditație ale castelului. Aici, cu sălbăticie, a lovit-o pe contesă cu volumul ce-l ținuse până atunci în gură, dar și cu multe telefoane mobile și, culmea, chiar și cu portretul înțeleptului japonez Tiwi-Oguwara, supranumit și „prințul liniștii și al armoniei”. În clipa de față, contele Cezare este arestat preventiv pentru treizeci de zile, iar contesa, care, pentru moment, refuză să depună plângere penală împotriva soțului ei, se află internată în spitalul „San Antonio di Padua”, pentru îngrijiri medicale...

Un caz care a îndurerat lumea muzicală de pretutindeni... Compozitorul Vasili Kapitanski, distins recent cu premiul „Beethoven” pentru întreaga sa creație de până acum (1. 000. 000 E, un „Mercedes Galop”, ultimul tip), nu se mai află printre noi. Voind să se odihnească după compunerea operei „Marea Țarină”, geniul muzical contemporan s-a retras, din fericire fără familie, la vila sa de 15 camere, de pe țărmul Mării Albe. În dimineața zilei de 14. 12. a. c., autorul a nu știu câte capodopere muzicale a fost găsit de administratoarea vilei, Tatiana Nicolaevna Hapeina, așezat într-un fotoliu, dar fără viață. Era orientat cu privirea înspre Marea Albă, înspre Oceanul Înghețat. Medicii legiști, în urma autopsiei, au stabilit, fără dubiu, cauza decesului. Intoxicație cu monoxid de carbon, provenit de la soba din camera numărul 14, care avea coșul înfundat...

Marele actor Peter Sebastian Klein, zis și Buddy, eroul unor pelicule remarcabile, precum „Arabul”, „Hoinar prin Balcani”, „Revoluția Română”, „Peștii nu sunt liberi”, „Șoarecii din Anzi”, nu ne va mai încânta de azi înainte cu aparițiile sale. Întorcându-se spre casă, în cursul nopții de ieri, pe autostrada E. A. Poe, de la celebrele zile „Anthony Quinn”, actorul s-a trezit brusc în fața mașinii, un „Audi Sprint”, cu un cal și mai multe oi. Voind să evite neprevăzutele animale,

artistul a izbit din plin, caz unic până acum pe această autostradă, o căruță plină cu purcei, din nefericire, lipsită de orice fel de sisteme de semnalizare. În urma impactului, căruțașul s-a ales cu câteva răni ușoare, în timp ce Peter Sebastian Klein, zis și Buddy, lovit în plină figură de una dintre lăzile de purceluși, a suferit mai multe intervenții chirurgicale. Pentru moment starea ilustrului accidentat e stabilă, dar medicii spun că de o revenire a sa pe ecrane nici nu mai poate fi vorba...

MIC EPISTOLAR CONTEMPORAN

Buna noastră Rozalia,

Împlinești peste câteva zile frumoase vârsta de optzeci de ani. Cel de Sus să-ți dea sănătate și puterea de-a trece cu binele de poleiul care e în orașelul tău. Poate c-ar fi indicat când ieși după cumpărături să-ți tragi niște ciorapi peste galoși. Sacrifici esteticul pe altarul necesarului, dar numai astfel sunt șanse în plus de-a evita ortopedia. Sperăm să te ajungi cu pensia. Știm că te gândești cu păreri de rău la societatea socialistă multilateral dezvoltată, la ședințe, la cine e „pentru”, cine e „contra”, cine „se abține”, dar ce să-i faci, toate acestea s-au dus pe copcă. Tovarășul Dodu e sănătos și ne dă multe speranțe. Oh, ce succes ar fi dacă n-am intra în Europa. Te pupăm de zeci de ori din apartamentul nostru rece.

Pupișor mică,

Se împlinesc la sfârșitul săptămânii trei ani și jumătate de când ți-ai luat doctoratul. Poți să te mândrești cu el și să-ți faci cărți de vizită adecvate. Schimbă-ți pe cât posibil societatea și ia-ți și un câine pentru promenade. Când apari în public, vorbește puțin și mai ales nu cu oricine. De familia subprefectului ar fi bine să te apropii chiar dacă doamna e într-o anume pană de inteligență. Domnul Verheugen a fost pe la noi, s-a întreținut cu politicienii, a făcut promisiuni. Nucu spune că lucrurile se schimbă în bine și în PPRM. Lupii tineri i-au încolțit pe lupii bătrâni neutralizându-i în același timp, mulțumitor, pe cei mijlocii. Dacă ai nevoie de ceva să ne scrii. Știm că ești sensibilă – mai ales acum după ce Costi te-a părăsit – la cele ce se petrec în Cecenia și Ingușetia. Îți împărtășim stările, noi având în plus griji pentru America Centrală și Indonezia. O, lume, lume... Ai grijă să nu bei prea multe cafele și când te urci în tramvai fii cu ochii pe poșetă. Îți dorim în final tot binele și telefonează-ne măcar o dată la trei luni...

Copilași dragi,

Se rotunjesc vineri patru luni de când v-ați vândut casa. E și acesta un eveniment care trebuie marcat cu platouri și șampanie. Vă întrebăm acum. Mai visați din pivnița în care stați că într-o zi veți fi miniștri? Voiam să vă spun mai demult să n-o mai chinuiți pe maica Angelina cu P. I. B.-ul, rata inflației, taxa pe

valoarea adăugată, structurile euroatlantice, tot felul de proiecte pe termene medii și lungi. Căci astfel degeaba ia medicamente. Gheorghe Gheorghe, cel cu care vă jucați voi când erați mici, a fost convocat în talk-show. Nici el nu știe pe ce temă dar de dus se duce, căci are șansa să apară la televizor. Nevastă-sa a spus că s-ar putea ca după asta să devină V. I. P. Suntem foarte curioși în afacerea talk-show-ului, cum va pronunța cuvintele ce depășesc opt litere. Tătuțul care ține mult la voi l-a văzut în șură de mai multe ori pe ministrul justiției. Trebuie să-l ducem neapărat la medicul de familie căci ne temem pentru el...

Scumpul nostru,

Ce să-ți spunem noi cu ocazia apariției primei tale cărți decât felicitări și la mai mare... În mod sigur e frumos ce-ai scris căci tu ai talent cu carul. Totul ține de felul în care o să-l gestionezi. Acum trecând la altele, am fost așa de triști să auzim că ți s-au subtilizat roțile de la mașină. Vezi, dragă, să nu fie la mijloc chiar colegii tăi, scriitorii! Am văzut ieri la televizor piesa nevestei tale. Să nu-ți fie cu supărare, căci tu ești puiul nostru, dar n-am înțeles nimic din ea. Ce căuta în actul doi ursul acela în bibliotecă? Un simbol, o nouă stare existențială, un „ceva” care ne scapă?... Noi am intrat pentru un moment într-o afacere cu langoși ce sper să ne aducă profituri. dacă nu, politica-i a noastră...

ARHITECTURĂ

Mircea PAȘCA

USZTARILL FERENC,
UN ARHITECT ORĂDEAN DIN ANII 1900
(I)

În cadrul arhitecturii orădene din primele decenii ale secolului al XX-lea s-au afirmat arhitecți locali care au construit conform modei epocii. Clădirile ridicate de către aceștia pot fi încadrate în secesionul provincial, neremarcându-se prin soluții tehnice sau estetice originale, secesionul apărând în acest caz doar la fațadă și eventual la unele detalii ornamentale interioare. În cele mai multe cazuri construcțiile acestor arhitecți constituie ecouri ale unor realizări originale, preluări ale unui limbaj stilistic care își pierde fondul ideatic și devine aici doar o maieră ornamentală. Cu toate acestea, bogatul inventar al clădirilor secesion provinciale din Oradea nu este mai puțin interesant, nici de neglijat și constituie un ambient urbanistic pitoresc. Unul dintre cei mai prolifici arhitecți orădeni a fost Sztarill Ferenc.

Sztarill Ferenc s-a născut în 1859 și a murit în 1943 la Oradea, fiind înmormântat în cimitirul romano-catolic Olosig din Oradea¹. Până în prezent nu avem informații suficiente în ce privește viața și activitatea sa. Sztarill a lucrat la Oradea ca întreprinzător și proiectant. În 1906 a obținut diploma la Budapesta, diploma de constructor, antreprenor (építőmester"/„építész”²). Sztarill a fost președintele Asociației Constructorilor Orădeni (A Nagyváradí Építőiparosok)³. Pe proiectele sale Sztarill se semnează építőmester sau építész. Sztarill Ferenc face parte din categoria arhitecților, constructorilor orădeni de la cumpăna veacurilor, care au realizat construcții în „stil secesion”, fără a fi pătruns de idealul curentului artistic de la 1900. La Oradea a realizat numeroase imobile, în manieră eclectică sau folosind limbajul arhitecturii secesion, pendulând între cele două modalități de expresie, neavând un stil propriu. Clădirile ridicate și proiectate de către Sztarill sunt clădiri de importanță locală. Ca stil a fost influențat de arhitecții de renume la ale căror proiecte a fost antreprenor (Komor Marcell și Jakab Dezső și probabil de frații Vágó). A preluat de la aceștia elemente decorative și limbajul arhitectural.

¹ În fostul cimitir Olosig, în prezent (februarie 2005) dezafectat, se mai păstrează încă la mormântul arhitectului o cruce mare pe care este scris numele Sztarill Ferenc – *építész* 1859-1943 și numele celorlalți membri ai familiei. Probabil că în curând și această cruce va fi îndepărtată.

² Termenii folosiți în epocă în limba maghiară pentru profesia de constructor, proiectant, inginer, arhitect au o semnificație nuanțată: építőmester – maistru constructor, építész - proiectant, inginer, constructor, antreprenor, inferior celui de arhitect desemnat prin műépítész.

³ Gerle János, Kovács Attila, Makovecz Imre, *A Századforduló Magyar Építészete*, Szépirodalmi Könyvkiadó -Bonex, Budapest, 1990, p. 187.

Principalele realizări ale lui Sztarill Ferenc la Oradea sunt următoarele⁴:

- Institutul pentru bătrâni și copii Sf. Ladislau (Școala Generală.G. Coșbuc) și capela Sf. Ladislau, 1900, str. M. Eminescu nr. 28, realizate în manieră istoricistă.
- Palatul Sztarill (Cafeneaua Emke), 1902 și 1906, Piața Regele Ferdinand colț cu str. Teatrului.
- Palatul Ursulinelor, 1906, amplasat pe colțul dintre str. Republicii cu str. A. Lazăr, era o construcție eclectică, cu fațada încărcată cu ornamente, cu balcoane în consolă având colonete, arcade trilobate și semicirculare, cu o streășină largă. În prezent fațada este modificată, nemaipăstrându-se nimic din aspectul inițial.
- Casa Sáfrány Lajos, 1906, str. Louis Pasteur nr. 67.
- Casa Poynar, 1907, piața Regele Ferdinand colț cu str. N. Grigorescu
- Palatele Gerliczy, 1907, str. Republicii nr. 52 și 73
- Hanul Arborele Verde, 1908, reamenajare, Str. V. Alecsandri nr. 8-10.
- Imobil cu etaj, proprietatea Sztarill, 1908, str. Pescărușului nr. 2
- Casa Deutsch, 1909, str. Republicii 54⁵.
- Imobil cu etaj, proprietatea Sztarill, 1910, Str Pescărușului nr.1.
- Vila Seregélyi Dezső, 1910, str. Armatei Române nr.16 (fostă Rulikovski, parcela nr 4)⁶
- Imobil-vilă cu un etaj, proprietatea Sztarill, 1910, str. Armatei Române nr.18 (fostă Rulikovski, parcela nr 5)⁷
- Casa Goldstein, 1910, intersecția străzilor G. Coșbuc, Postăvarului și Teatrului.
- Casa Balasovits, proiect 1910, str. Iosif Vulcan nr. 9.
- Casa Kolozsváry, proiect 1910, construită 1912, str. Republicii colț cu str. Iosif Vulcan.
- Casa Andrényi Karolyi, 1912-1913, Aleea Gojdu nr. 2.
- Proiectul Imobilului Jungreis, 1912, str Crinului / str. M. Kogălniceanu.
- Casa Oláry Gyula, 1913, str. T. Vladimirescu nr. 17 (fostă Körös utca 15)
- Sala Cercului Catolic, 1914, Str. Moscovei nr. 5.
- Palatul Sf. Emeric, 1925, str. Republicii nr. 26

Rămâne sub semnul întrebării contribuția lui Sztarill la realizarea următoarelor clădiri: casa de pe str. M. Eminescu nr. 25; vila de pe Aleea.Ștrandului nr. 14 și vila Okányi-Schwartz, 1911, strada M. Eminescu 25/A, pentru care nu avem până în prezent o atestare documentară⁸.

⁴ Arhivele Naționale-Direcția Județeană Bihor, *Fond nr. 8, Primăria Municipiului Oradea, inventar 142, pachetul Oficial Tehnic (A. N. D. J. Bh., Fond 8, inv. 142), passim.*; Péter I. Zoltán, *3 secole de arhitectură orădeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea 2003, p.88-89; 114-118.

⁵ Péter I. Zoltán, *Mesélo képeslapok, Nagyvárad 1885-1915*, Noran Kiadó, Bubapest, 2002, p. 11.

⁶ A. N. D. J. Bh., Fond 8, inv. 142, *Dos. 25/1910*, filele 332-336.

⁷ Idem, *Dos 27/1910*, fila 37.

⁸ Péter I. Zoltán, *Mesélo képeslapok, Nagyvárad 1885-1915*, Noran Kiadó, Bubapest, 2002, p. 224; idem, *3 secole de arhitectură orădeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea 2003, p. 80-83, 86-87, 117 și Gerle J, *op. cit.* p. 261-262.

Sztarill a fost antreprenor la unele clădiri impotante pentru arhitectura secesion din Oradea: Casa Adorján I – 1903, Casa Adorján II - 1904-1906, Vulturul Negru - 1907-1908 proiectate de către Komor Marcell și Jakab Dezső și casa Darvas proiectată de frații Vágó. Pe lângă imobilele menționate Sztarill a realizat la Oradea numeroase alte clădiri, dintre care unele sunt în manieră eclectică, altele sunt banale neremarcându-se prin nimic deosebit. Cele mai cunoscute imobile construite de către arhitect sunt Palatul Sztarill și Casa Poynar situate în Piața Ferdinand, fostă (Bémer tér), fiind clădirile care s-au bucurat de atenția specialiștilor, începând cu Paul Constantin. Dintre imobilele realizate și proiectate de Sztarill la Oradea ne-am oprit asupra acelor clădiri care se încadrează în secesionul provincial, am luat în discuție clădiri care denotă influența acestui „stil” sau clădiri care sunt interesante pentru ilustrarea concepției despre locuire a lui Sztarill. Nu am luat în discuție clădirile eclectice sau clădirile mici, banale, care nu au relevanță pentru arhitectura orașului din acea perioadă.

Palatul Sztarill / Cafeneaua Emke (în prezent Hotelul Astoria, Piața Ferdinand colț cu strada Teatrului nr. 1)

Este prima clădire ridicată de Sztarill, clădire care este încadrată în curentul secesion. Imobilul a fost realizat în două etape. În 1902 a fost construită partea dinspre piață și latura cu patru travee de pe strada Teatrului⁹. În noiembrie 1902 a fost terminată construcția iar în decembrie același an s-a deschis la parter cafeneaua Emke, amenajată în stil secesion, celebră în Oradea din epoca respectivă. Numele imobilului a fost dat de această cafenea, fiind cunoscut drept Palatul Emke¹⁰. În 1904 Sztarill a dorit să extindă imobilul cu o nouă aripă spre piață, pe locul depozitului teatrului dar nu a avut acordul municipalității. În 1906 a demolat casa vecină de pe strada Teatrului și a extins imobilul cu o aripă având șase travee. Proiectul și autorizația de construcție nr. 3748/11.04.1906 prezintă planul imobilului construit în 1902 și planul pentru extindere¹¹. Așa cum apare menționat în autorizația de construcție proprietarul și constructorul imobilului a fost Sztarill Ferenc.

Imobilul cu parter, mezanin și două etaje avea la parter și mezanin cafeneaua Emke iar la etaje apartamente. Inițial exista o singură scară de acces iar după extindere au mai fost alăturare alte două scări. În noua aripă s-a amenajat un culoar de acces la parter. În curte s-a ridicat o aripă scurtă cu un etaj. Cafeneaua a fost extinsă spre strada Teatrului în 1906. În imobilul din 1902, la etajul I, exista un mare apartament spre piață format din salon, sufragerie și două camere orientate spre piață iar spre cute (unde exista un mic balcon-galerie) erau amplasate dormitorul, baia, camera de serviciu, bucătăria, antreul. Celălalt

⁹ Péter I. Zoltán, 3 secole de arhitectură orădeană, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea 2003, p. 88; A. N. D. J. Bh., Fond 8, inv. 142, Dos. 17/ 1906, filele 400-407.

¹⁰ Péter I. Zoltán, *Mesélo képeslapok, Nagyvárad 1885-1915*, Noran Kiadó, Budapest, 2002, p. 94.

¹¹ A. N. D. J. Bh., Fond 8, inv. 142, Dos. 17/ 1906, filele 400-407. Proiectul din 1902 nu a fost depistat în A. N. D. J. Bh până în prezent.

apartament orientat spre strada alăturată era compus din trei camere, antreu, baie și fost extins cu încă o încăpere (bucătărie?) și o intrare secundară în 1906. La etajul al doilea era amplasat un singur mare apartament, probabil al lui Sztarill. Apartamentul avea camerele orientate spre piață și stradă, dispuse în anfiladă și comunicând între ele: trei camere spre str. Teatrului, salonul pe colț iar spre piață sufrageria și încă două camere. Spre curtea interioară erau amplasate dormitorul, baia, un antreu secundar, bucătăria, camera de serviciu, holul, antreul, un w.c. de serviciu. În aripa ridicată în 1906 la parter și mezanin erau spațiile destinate cafenelei. Vechea scară a rămas destinată deservirii apartamentelor dar lângă ea s-a amenajat o scară mai mică, de serviciu. La etaje se găseau câte un apartament pe nivel. Și aceste apartamente erau pentru categoriile înstărite. Apartamentele erau identice ca planimetrie fiind formate din trei camere la etajul I și patru la etajul al doilea, dispuse spre stradă. Un salon-sufragerie central avea dublă orientate, spre stradă și curte. Bucătăria, camera servitoarei, cămara, baia erau orientate spre curte. În aripa scurtă din curte existau două mici apartamente compuse din două camere și antreu, doar apartamentul de la parter având baie. Accesul se făcea din curte sau balconul galerie de la mezanin.

Fațadele combină elemente neogotice cu cele ale limbajului secesion: forme inspirate din goticul venețian și motive florale caracteristice secesionului. La acest imobil Sztarill pendulează încă între cele două orientări. Fațada dinspre piață are cinci travee iar cea dinspre strada Teatrului zece travee. Pe colț, care este rotunjit, sunt amplasate balcoane, iar deasupra liniei cornișei se înalță un mic turn. Turnul are un tambur cu un gol sub forma unui trifoi cu patru foi iar deasupra colonete și un acoperiș-coif. Etajele sunt ieșite în consolă față de linia parterului și mezaninului. Ritmarea fațadelor este realizată prin alternanța bovindourilor și a balcoanelor amplasate între acestea. Mezaninul are golurile ferestrelor dintre console terminate în arc de cerc. Fiecare travee înglobează câte o fereastră și este tratată sub forma unui panou încadrat de un chenar având conturul superior trilobat la etajul I, sau în acoladă la etajul al doilea. Ferestrele etajului I au conturul superior trilobat iar cele de la etajul al doilea sub formă de acoladă. Aticul are pinioane în acoladă deasupra bovindourilor, iar deasupra balcoanelor are conturul superior sinuos. Ornamentele sunt constituite din ancadramentele simple ale ferestrelor, ornate cu butoni, din panouri amplasate sub ferestre. Aceste panouri dreptunghiulare înglobează o floare mare (floarea soarelui) flancată de frunze. Consolele mici, cu mai multe brațe, curbate, care susțin balcoanele și streșinile, contribuie la aspectul plastic al fațadei. Feroneria balcoanelor, parapetul de feronerie de pe acoperiș sunt suple, au elemente florale și linii ondulate.

Casa Sáfrány Lajos (str. Louis Pasteur nr.67, fostă Korház utca 45)

Proiectul pentru Casa Sáfrány Lajos datează din 1906 și a fost realizat de Sztarill (autorizația de construcție nr. 3494/ 1906)¹². Cu Acest proiect arhitectul se încarcă în limbajul stilisticii secesion de factură lechneriană fiind influențat

¹² *Idem, Dos. 16 /1906, filele 258-260.*

de Komor Marcell și Jakab Dezső. Putem considera fațada acestei case un exercițiu pentru casa Poyнар sau o aplicare la scară mai mică a modelului de fațadă al acesteia. Casa este tipul de reședință individuală cu subsol înalt și parter, destinată categoriilor mai înstărite, clasei de mijloc. Tipologia distribuției interioare este cea comună în epocă. La subsol erau amplasate: o cameră, o bucătărie, w.c., pivnița, spălătorie. Locuința de la parter cuprindea o verandă, antreu, dormitor, baie, bucătărie, cămară înspre curte, iar spre stradă trei încăperi principale (salon, sufragerie și încă o încăpere). Conceperea fațadei denotă clar influența lui Komor Marcell și Jakab Dezső. Fațada este realizată simetric având trei travee, cu trei ferestre. În centru, rezalitul puțin profilat se termină printr-un atic sinuos. Ferestrele au ancadramente profilate în tencuială, conturul acestora fiind ondulat, asemănător cu cele întâlnite la Komor Marcell și Jakab Dezső. Fațada este ornată cu buchete de flori, cu vase cu flori, cu inimi, lalele, amplasate sub și deasupra ferestrelor și pe aticul sinuos. Elementele decorative și amplasarea lor sunt asemănătoare cu cele de la casa Poyнар.

Casa Poyнар (amplasată pe colțul dintre piața Ferdinand și str. Nicolae Grigorescu). Proiectul semnat de către Sztarill datează din 1907¹³. Construcția a început în aprilie fiind terminată în noiembrie 1907, iar în 1911 a fost probabil modificată. Casa a fost construită pe schelet metalic¹⁴.

Familia Poyнар este o veche familie de origine aromână. Poyнар Pál a fost comandantul cetății Szécsény. Poyнар Pál, fratele său János și copiii au fost înnoilați în 1655. În jurul anului 1750 Poyнар Ioan, Gheorghe și Teodor s-au stabilit în Bihor la Ianoșda. După această dată cele trei ramuri ale familiei erau stabilite la Oradea, Peștiș și Gepiu¹⁵. În 1880 proprietarul imobilului din Bémer tér (Piața regele Ferdinand) era tânărul Poyнар János. Acesta lăsa proprietatea moștenire copiilor săi minori Sándor, Géza, Erzsebet și Erno.¹⁶

Organizarea interioară este una obișnuită pentru un imobil cu apartamente din epocă. Casa are o curte interioară mică și dispune de o scară principală și o scară de serviciu în spirală. Clădirea are parter, mezanin înalt (de fapt un etaj), două etaje iar spre curte un al treilea etaj sub acoperiș (mansardă). Conform proiectului original, la etajul al doilea se găseau două apartamente având camerele orientate spre cele două străzi, iar spațiile de serviciu spre curtea interioară. Unul dintre apartamente are trei camere mai mici și o baie (lipsește bucătăria). Apartamentul mai mare avea patru camere, bucătărie, camera de serviciu, cămară, baie. Sub acoperiș se găsea spălătoria și camera îngrijitorului (administratorului) casei. La parter și mezanin existau spații comerciale. Presupunem că etajul I, de deasupra mezaninului, era ocupat de un mare apartament, al proprietarului¹⁷.

¹³ Idem, *Dos 595*, filele 381-382.

¹⁴ Péter I. Zoltán, *3 secole de arhitectură orădeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea 2003, p. 89; Idem, *Mesélo képeslapok, Nagyvárad 1885-1915*, Noran Kiadó, Budapest, 2002, p. 100.

¹⁵ Borovszki Samu, *Bihor varmegye es Nagyvarad*, Budapest, 1901; Liviu Borcea, *Memoria Caselor*, vol. I, Editura Arca, Oradea, 2003, p. 52-53.

¹⁶ C.F. 1631; nr. topo 658.

¹⁷ A. N. D. J. Bh., Fond 8, inv. 142, *Dos 595*, filele 381-382. Planurile pentru celelalte nivele nu au fost depistate până în prezent

Clădirea are două fațade identice dispuse de o parte și alta a colțului pe care se găsește un turn rotund cu balcoane la etajul I și al doilea. Turnul are o streășină largă deasupra căreia se ridică un tambur circular având colonete, încununat cu un coif sub formă de bulb. Etajele I și al doilea sunt ieșite în afara liniei parterului și se sprijină pe console puternice, accentuate, care au înălțimea mezaninului. Fațadele au câte cinci travee și sunt simetric compuse în funcție de un ax central. Pe acest ax central este amplasat un panou cu chenarul profilat în zidărie, terminat printr-un atic ondulat, trilobat, panou care înglobează câte două ferestre de la etajul I și al doilea și o fereastră rotundă în atic. Ferestrele etajului I sunt dreptunghiulare, iar la etajul superior terminate semicircular și au ancadramente simple ornate cu butoni, la fel ca și la Vulturul Negru. În extremitățile laterale ale fațadelor ultima travee este mai retrasă și are balcoane semicirculare. Intrarea este amplasată pe str. N Grigorescu, sub ultima travee cea cu balcoane.

Ornamentele utilizate sunt asemănătoare cu cele de la casa Sáfrány Lajos, flori, buchete de flori, și sunt amplasate pe cele două panouri centrale. Pe fațada dinspre piață, în centrul panoului ornamental de la etaje, se găsește un medalion în care este înscris anul 1894 și un corb. Fațadele erau mai bogat decorate, cu butoni, dar aceștia au dispărut în timp. Feroneria balcoanelor, feroneria porții de intrare sunt modeste dar elegante și au elemente florale, linii ondulate.

Stilistic, casa Sáfrány și casa Poinar se încaderază în arhitectura secesion și este influențată de stilul lui Komor și Jakab. Casa Poinar se aseamănă cu palatul Sztarill prin scoaterea registrelor superioare în consolă, prin utilizarea turnului circular pe colț dar soluția de compunere a fațadelor este asemănătoare cu cea de la casa Sáfrány. Preferința arhitectului pentru turnurile amplasate pe colț o întâlnim la mai multe construcții ale acestuia. Celelalte clădiri ridicate de Sztarill la Oradea nu mai au spectaculozitatea celor două imobile din piața centrală a orașului, sunt imobile simple, aproape lipsite de ornamente, unele având forme predominant geometrice, liniare.

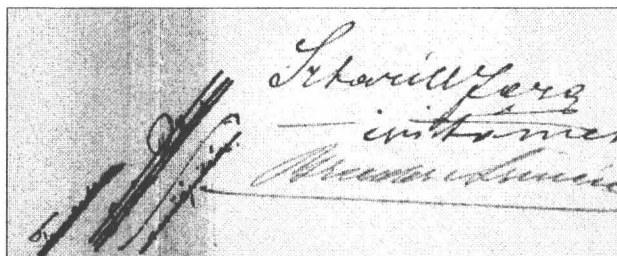
Proiectul pentru imobilul lui Breider Ármin*

Imobilul lui Breider Ármin era situat pe colțul dintre str. Independenței (fostă Kossuth L. 7) și fosta stradă Fábíán Lajos (dintre str Independenței și str V. Alecsandri). În prezent pe acest amplasament se găsește fabrica de confecții Oradinum, din fostul imobil păstrându-se doar parțial fațada laterală.

În 1907 Breider Ármin a cumpărat casa cu parter de pe str. Independenței nr. 7 (fostă Kossuth Lajos, 7). În 24 iulie 1907 este înregistrată autorizația de construcție 7638/1907 pentru un imobil cu două etaje, 11 magazine și 44 camere de locuit și anexele aferente. Constructorul, arhitectul era Szász Róbert¹⁸. Ridicarea acestui imobil a fost realizată cu multe probleme. În timpul construcției o parte din imobil s-a prăbușit, iar în urma acestui accident au murit treisprezece oameni, vinovat fiind Szász Róbert. Primăria nu a aprobat un alt proiect al lui

¹⁸ Idem, *Dos 18/1907*, filele 270-271; 274.

Szász Robert. Sztarill Ferenc a realizat și el un proiect în 1908 dar primăria nu l-a acceptat și a propus ca Biroul de ingineri al primăriei să realizeze proiectul. A fost aprobat un proiect realizat de frații Vágó Cel care a coordonat lucrările a fost Inginerul Hegyi Jozsef de la Budapesta¹⁹.

Proiectul depistat poartă semnătura lui Sztarill Ferenc și are nr. de înregistrare 4121/1908 (6 aprilie 1908). Nu am găsit nici proiectul lui Szász Róbert și nici cel al fraților Vágó. Proiectul de

fațadă cu semnătura lui Sztarill nu seamănă cu nici un alt proiect al acestuia. Pe toate planșele proiectului apare hașurat (pentru a fi șters) *Szász Róbert, műépítész*, ceea ce înseamnă că Sztarill a preluat proiectul acestuia depunându-l din nou pentru a obține autorizația de construcție²⁰.

Imobilul Breider Ármin avea subsol, parter și două etaje. La parter se găseau 11 magazine. Pe latura dinspre strada Independenței se găsea gangul de acces la casa scării iar pe latura lungă, de pe strada secundară, gangul de acces în curte. Spre curte, la parter, era un apartament cu trei camere. Etajele cuprindeau apartamente de închiriat de mari dimensiuni. La etajul I, în aripa scurtă, era un apartament cu cinci camere, bucătărie, camera servitoarei, cămară, baie. Pe colțul imobilului și în aripa lungă era situat un apartament cu salon, sufragerie, 4 camere, baie, w.c. de serviciu, bucătărie, cămară, camera servitoarei. Tot în aripa lungă mai existau încă două apartamente cu trei camere și anexele aferente. Etajul al doilea cuprindea trei apartamente cu cinci camere și unul cu două camere. Fațada principală are cinci travee. Traveele laterale sunt tratate diferit fiind terminate prin pinioane ondulate cu ornamente vegetale. La parter golurile pentru vitrine au forma dreptunghiulară, colțurile superioare fiind retezate. Geometrismul acestora contrastează cu forma sinuoasă a aticelor din traveele marginale. Ferestrele sunt fie dreptunghiulare fie terminate în arc de cerc. Fațada este diferită de cea ce a realizat Sztarill la proiectele sale²¹.

În ce privește forma finală a clădirii putem lansa următoarea ipoteză. Imobilul a fost construit conform proiectului lui Szász Róbert. După prăbușirea unei părți a construcției Sztarill a preluat proiectul lui Szász Róbert și i-a adus modificări în ce privește structura de rezistență (așa cum se poate observa din planșele proiectului unde apare cu roz dublarea sau adăugirea unor ziduri). Primăria nu a acceptat această variantă. După cum putem deduce dintr-o vedere de

¹⁹ Péter I. Zoltán, *Mesélo képeslapok, Nagyvárad 1885-1915*, Noran Kiadó, Budapest, 2002, p. 184-185.

²⁰ A. N. D. J. Bh., *Fond 8*, inv. 142, *Dos. 22 /1908*, filele 223-228.

²¹ *Ibidem*.

epocă imobilul are la nivelul acoperișului pinioanele conform proiectului semnat de Sztarill. Alte fotografii de epocă, mai târzii, ne prezintă imobilul cu o volumetria și cu elementele conform proiectului menționat dar pinioanele și unele detalii care pot fi cu greu observate sunt specifice fraților Vágó. În concluzie presupunem că frații Vágó au refăcut structura de rezistență, au cosmetizat imobilul deja ridicat și au realizat fațada acestuia.

Imobilele Gerliczy situate pe strada Republicii nr. 52 și 73 sunt imobile cu locuințe cu două etaje, amplasate pe colț. Și în aceste cazuri la nivelul acoperișului colțul este marcat printr-un acoperiș-coif piramidal cu nu mic turn în vârf. Plastica fațadelor prezintă un amestec de elemente istoriciste și ornamente specifice secesionului, dominant fiind eclectismul clădirilor. Clădirile au fost ridicate în 1907 pentru baronasa Gerliczy (soția lui Gerliczy Felix), născută Kornis Luiza și sunt amplasate la intersecția străzilor Republicii și Pescărușului²². În vecinătate, pe str. Republicii nr. 54 se găsește *Casa Deutsch* (casa proprietarului magazinului de sticlărie de pe str. V. Alecsandri) care a fost proiectată și construită în 1909 de către Sztarill F²³.

Strada Pescărușului a fost trasată în primul deceniu al secolului al XX-lea, în 1908²⁴. Aici sunt situate mai multe imobile cu fațade secesion provincial. Planul cu parcelarea străzii din 17 martie 1909 prezintă 11 locuri de casă și menționează două parcele (nr. 5 și 8) ale cărui proprietar este Sztarill, care mai deținea în 1910 parcela de la nr. 4 (asăzi str. Pescărușului nr. 1)²⁵. Pe strada Pescărușului, colț cu parcul Petőfi, se găsesc două imobile realizate de către Sztarill Ferenc, amplasate față în față. Proprietarul este Sztarill F. Stilistic, imobilele ar putea fi încadrate în secesionul provincial chiar dacă sunt simple, lipsite de spectaculozitatea ornamentală specifică artei 1900. Prin utilizarea turnurilor pe colț, prin forma coifurilor acestora, prin pinionul primului imobil din 1908, Sztarill este tributar eclectismului. Ornamentele sau existența unor fațade netede lipsite de ornamente distanțează cele două imobile de eclectism. Primul imobil datează din 1908, iar cel de-al doilea din 1910. Cele două imobile au fiecare câte un turn pe colțul de la intersecția străzilor flacând întrearea pe str. Pescărușului dinspre parcul Petőfi. Pe aceeași stradă mai există două imobile, care nu se remarcă prin nimic deosebit, realizate de Sztarill, cu fațade simple, cu puține elemente decorative, ale căror proiecte datează din 1909. Este vorba despre casa cu etaj pe str. Pescărușului nr.4, proprietar Rigo Fereczné și casa cu etaj pe Str Pescărușului nr. 3, proprietar Niderman Antal²⁶. La nr. 5 se găsește casa lui Bardon Ferenc, arhitect Olah Lajos²⁷. La nr. 7 există o altă casă cu fațadă

²² Péter I. Zoltán, *Mesélo képestapok, Nagyvárad 1885-1915*, Noran Kiadó, Bubapest, 2002, p.28.

²³ *Ibidem*, p. 28.

²⁴ *Ibidem*, p.27-28; A. N. D. J. Bh., *Fond 8*, inv. 142, *Dos. 23/1909*, fila 30 și *Dos22/1908*, f 33-34.

²⁵ A. N. D. J. Bh., *Fond 8*, inv. 142, *Dos. 23/1909*, fila 30.

²⁶ Idem, dos. 23/1909, fila 30; dos 24/1909, filele 171-176.

²⁷ Idem, dos. 23/1909, filele 28-29-30.

secession. La nr. 14 în 1911 s-a construit un imobil cu două etaje, al lui Stern Márton²⁸.

Primul imobil Sztarill de pe strada Pescărușului este o casă cu un etaj cuprinzând apartamente pentru închiriat, amplasată pe colțul dintre str. Pescărușului nr. 2 și Parcul Petőfi nr. 9 (Gerliczy u. / Schlauch tér). Proiectul datează din 1908 (întregitrat sub nr. 13358/ oct1908)²⁹.

Fațada principală are două turnuri pe cele două colțuri, patru travee și este compusă în funcție de un ax dispus asimetric, pe care se găsesc balcoane la fiecare nivel iar în atic un pinion cu profil sinuos. Fațada de pe str. Pescărușului are patru travee, la parterul înalt și etaj fiind amplasat câte un balcon. În ansamblu este o clădire simplă care nu se remarcă prin ornamente deosebite. Proiectul prezintă o fațadă mai bogat decorată, cu ornamente florale, linii șerpuitoare, iar ferestrele au conturul ancadramentelor ondulat. Fațadele actuale sunt mult mai simple, lipsite de ornamente, doar sub cornișă există o bandă ornamentală vălurită, iar ferestrele au ancadramente simple. Organizarea interioară prezintă un imobil cu apartamente de închiriat. La fiecare nivel erau două apartamente. Fiecare apartament era compus din trei camere dispuse spre stradă și antreu, bucătărie, cămară, baie și w.c. spre curtea de serviciu.

Al doilea imobil Sztarill de pe str. Pescărușului

Pe celălalt colț al străzii Pescărușului, la nr.1, este ridicat al doilea imobil, cu subsol înalt, parter și un etaj, al cărui proiect datează din 1910³⁰. Prin turnul de pe colț se înrudește cu celelalte imobile ridicate de Sztarill, dar prin fațada simplă dominată de linii drepte, prin micul pinion trapezoidal de pe fațada principală, se înrudește cu casa Balasovits. Fațadele sunt lipsite de ornamente, ferestrele au ancadramente simple dreptunghiulare. Spre parc, fațada are în dreapta turnului patru travee iar pe axul cu pinionul câte un balcon la fiecare nivel. Fațada spre stradă are opt ferestre la parter și cinci la etaj, unde se găsește un balcon. Planimetria și funcționalitatea imobilului sunt foarte asemănătoare cu cele ale primului imobil, cel prezentat mai sus. Imobilul cuprindea inițial apartamente pentru închiriat: câte două apartamente mari pe nivel. La parter exista un apartament cu intrare separată având patru camere spre strada Pescărușului, un culoar central, iar spre curte camera de serviciu, bucătăria, ieșirea de serviciu, w.c.-ul de serviciu. Al doilea apartament era organizat asemănător, dar avea trei camere. Băile, w.c.-urile de serviciu ale apartamentelor și cămărilor erau grupate în interiorul unghiului format de laturile imobilului, în jurul unui puț de lumină. Accesul spre apartamentele de la etaj se face pe scara din partea dreaptă și galeria dinspre curtea de serviciu.

Vila Seregélyi Dezső, 1910, str. Armatei Române nr.16 (parcela nr. 4)³¹

²⁸ Péter I. Zoltán, *Mesélo képeslapok, Nagyvárad 1885-1915*, Noran Kiadó, Bubapest, 2002, p. 28.

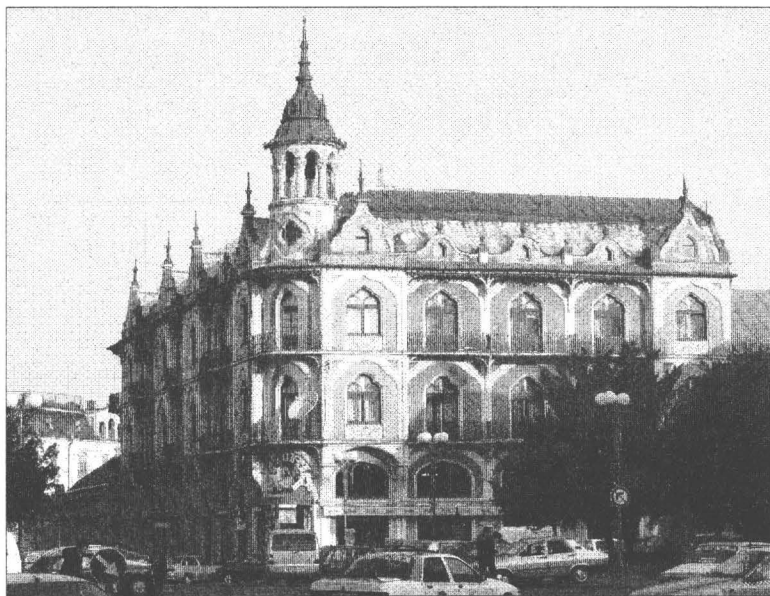
²⁹ A. N. D. J. Bh., *Fond 8*, inv. 142, Dos. 21/1908, filele 2-3; Dos. 22/1908, filele 33-34.

³⁰ Idem, Dos. 27/1910, f. 274-280.

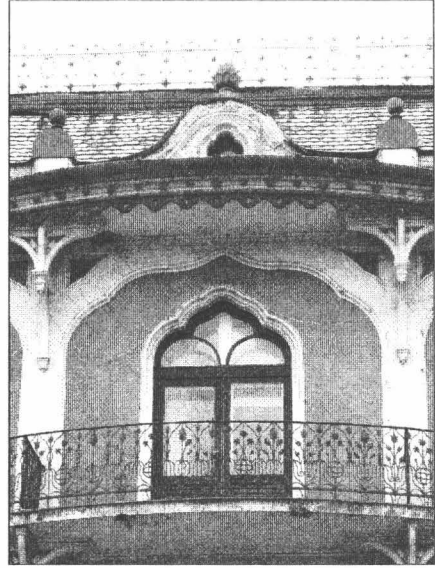
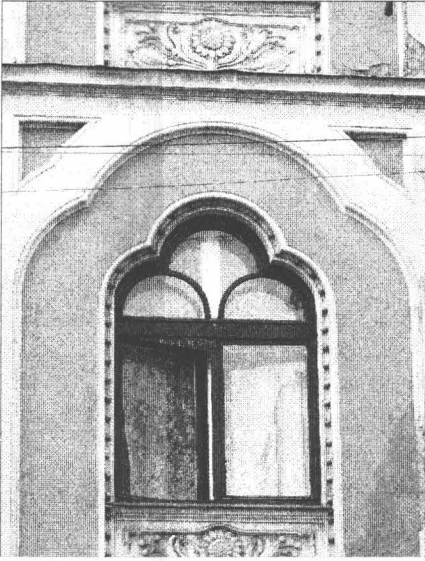
³¹ Idem, Dos. 25/1910, f. 332-336.

Vila, realizată în același an cu imobilul de pe str. Pescărușului nr. 1, este în manieră eclectică, istoricistă (probabil la cererea comanditarului) și nu se remarcă prin elemente deosebite. Este totuși o vilă pitorească, cu volumetrie echilibrată. Construcția merită menționată pentru că este un exemplu de habitat deosebit printre proiectele lui Sztarill. Atorizația de construcție nr.17928/1910 datează din 19 octombrie 1910 și menționează o casă și grajd amplasate pe str.Armei Române, fostă Rulikovski utca 16, parcela nr 4. Construcția este tipul de vilă aristocratică cu un etaj cuprinzând două apartamente. Amplasamentul este o parcelă dreprunghiulară aflată pecolt, la intersecția a două srtăzi. Pe aceeași parcelă, în spatele casei se găsea clădirea anexelor cu grajdul și locul pentru căruță / caleașcă. Vila are patru fațade diferite, este simplă, cu puține ornamente, cu ancadrame simple la ferestre. Cele două apartamente sunt identice și sunt rațional organizate. Spațiile de primire sunt amplasate lângă scara principală și cuprind un salon, o sufragerie continuată printr-o cameră de zi. În cealaltă parte a casei se găsește zona de serviciu (cămara, camera servitoarei, bucătăria) separată de zona intimă a familiei (cu două dormitoare și baie) printr-un culoar. La nivelul podului, deasupra intrării există parțial un al doilea etaj care adăpostește o cameră cu antreu, balcon, și baie.

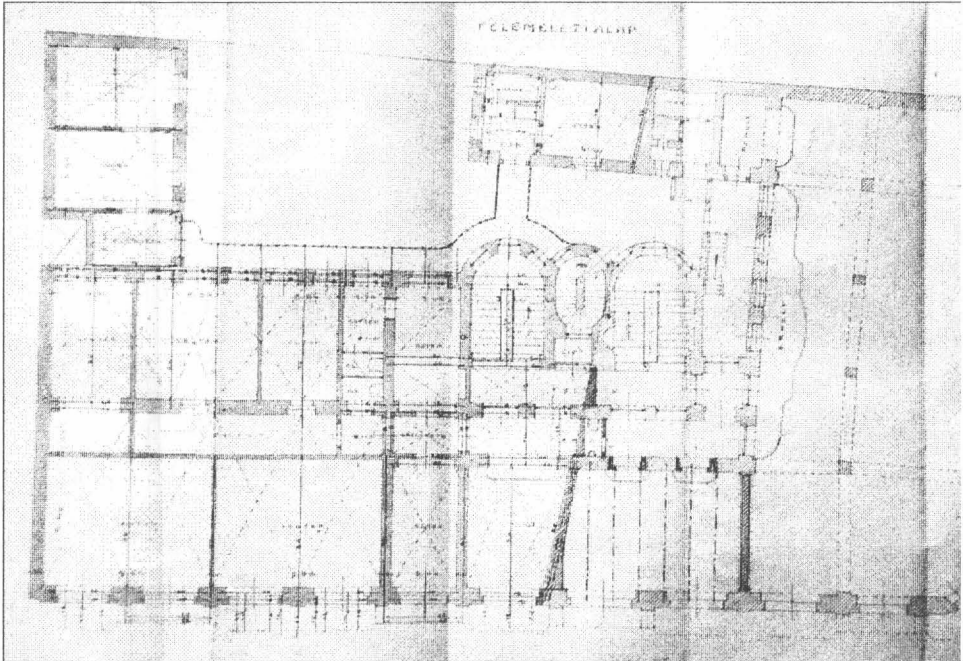
© *Mircea Pașca pentru fotografiile și reproducerea prezentă a proiectelor din A.N.D.J.Bh.*

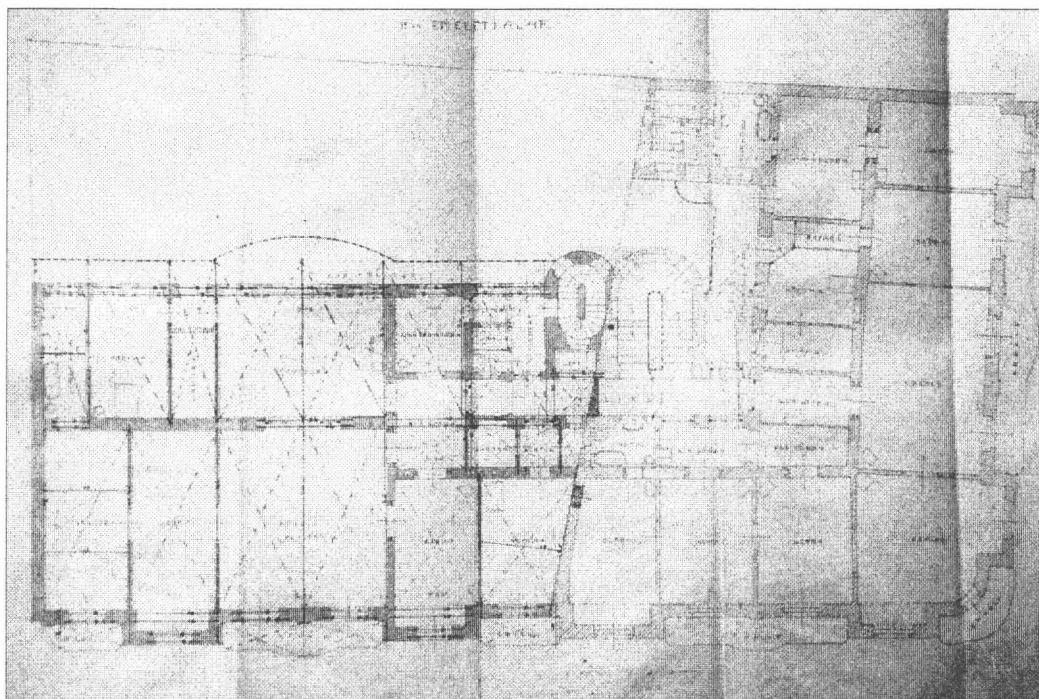
Palatul Sztarill (Cafeneaua Emke),
în prezent Hotel Astoria, imagine de ansamblu.

Palatul Sztarill (Cafeneaua Emke), în prezent Hotel Astoria, detalii de fațadă.

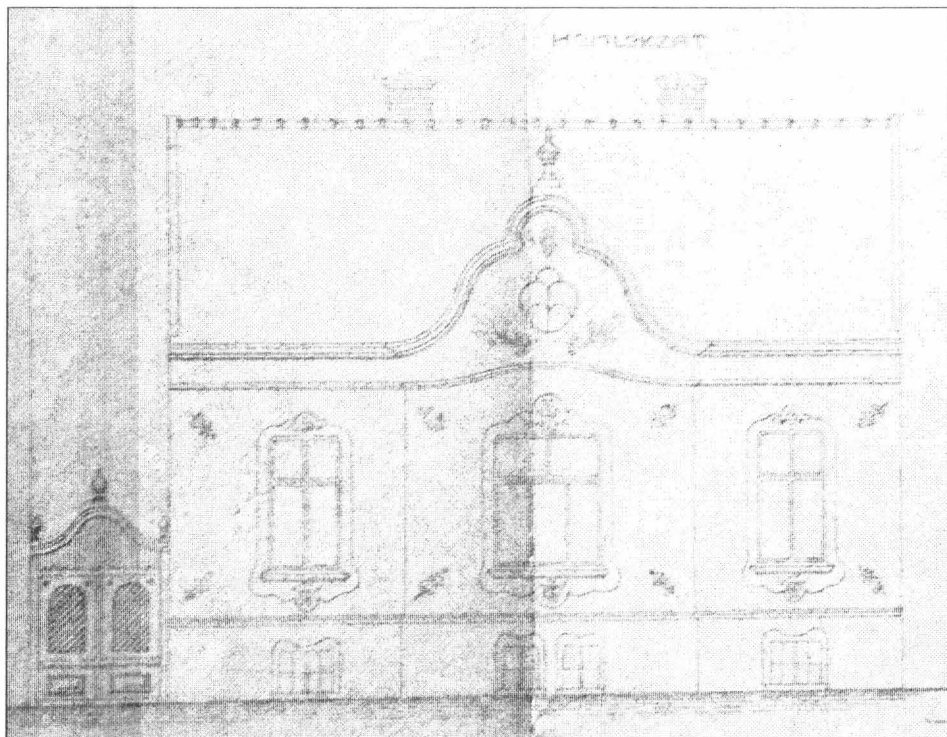
Palatul Sztarill (Cafeneaua Emke),
proiectul din 1906 pentru extindere, planul mezaninului.

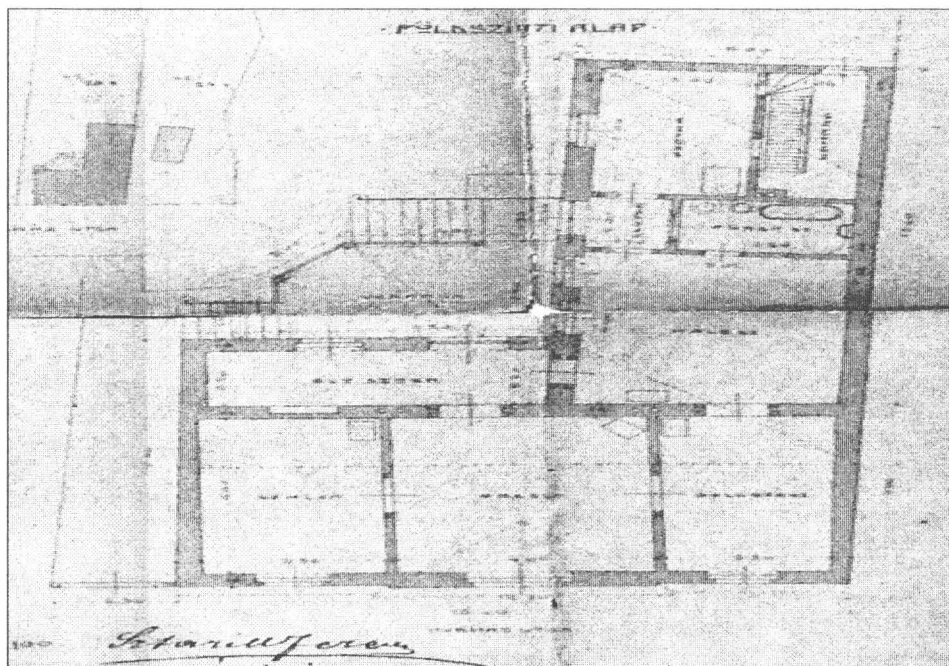
Palatul Sztarill (Cafeneaua Emke),
proiectul din 1906 pentru extindere, planul etajului al doilea

Casa Sáfrány Lajos, imagine actuală.

Casa Sáfrány Lajos, proiectul de fațadă, 1906.

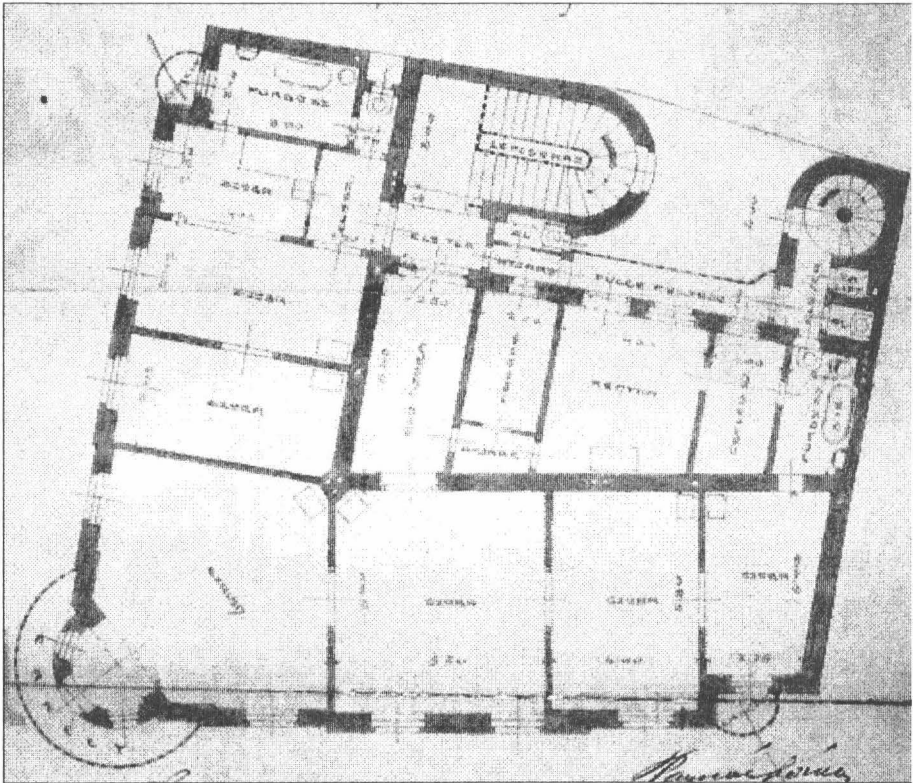
Casa Sáfrány Lajos, planul parterului, 1906.

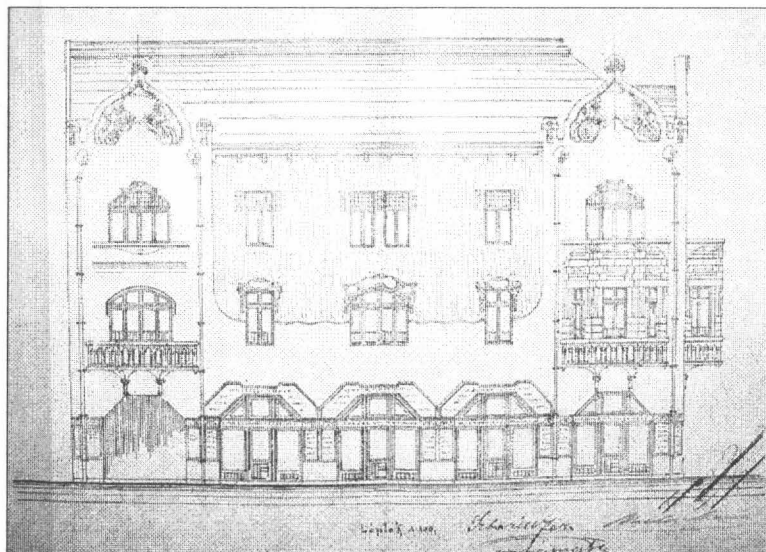
Casa Poinar, imagine de ansamblu.

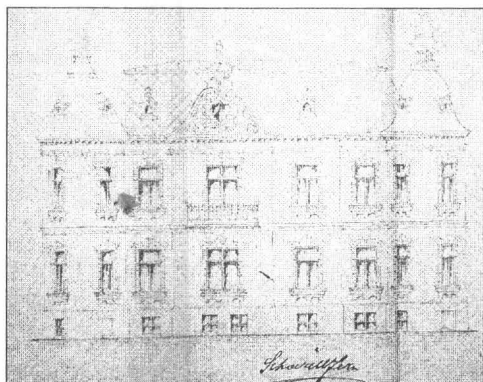
Casa Poinar, detaliu al fațadei.

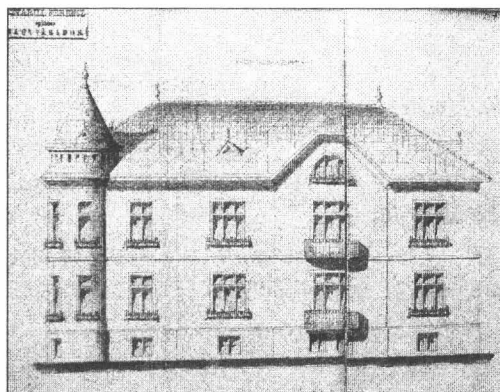
Casa Poinar, proiect din 1907, planul etajului al doilea.

Casa Breider Armin, 1908, proiectul de fațadă

Primul imobil Sztarill de pe str. Pescărușului, 1908. Proiect de fațadă.

Al doilea imobil Sztarill de pe str. Pescărușului, 1910. Proiect de fațadă.

Primul imobil Sztarill de pe str. Pescărușului, imagine actuală.

Al doilea imobil Sztarill de pe str. Pescărușului, imagine actuală

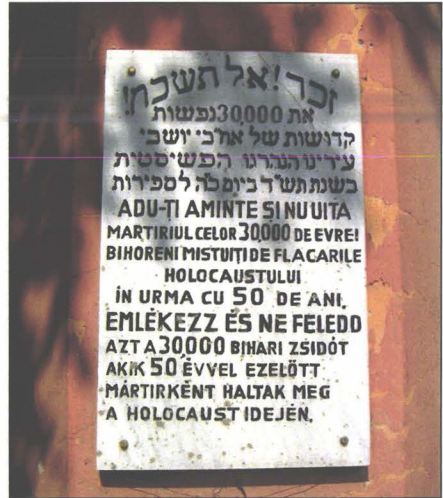
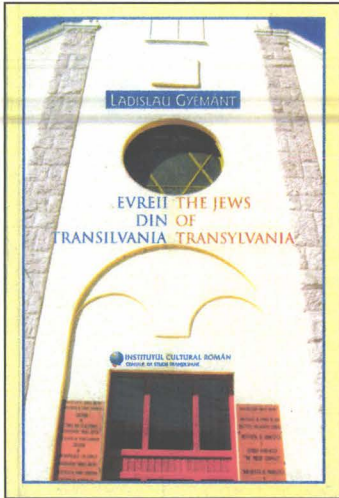
CUPRINSUL :
(continuare de pe coperta a doua)

LITERATURĂ

- **Mircea PORA**, *Trei situații*.....97
Mic epistolar contemporan98

ARHITECTURĂ

- **Mircea PAȘCA**, *Sztarill Ferenc, un arhitect orădean din anii 1900 (I)*.....100

Monumentul martirilor evrei din Oradea, victime ale Holocaustului (1944)

ISSN-1221-5716

Preț: 5 lei